

Tverdota György

A József Attila-kutatás dilemmái

Tanulmányok József Attiláról címmel Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna szerkesztésében 2001-ben tanulmánykötet jelent meg az Anonymus kiadó gondozásában az „Újraolvasó” sorozatban. A kötet és az a 2000. április 6–8-án, a Miskolci Egyetemen rendezett konferencia, amelyen az itt közölt szövegek korábbi változata előadásként elhangzott, a József Attila-kutatás történetében tagadhatatlanul jelentős esemény. Ezért, noha én magam is tanulmánnyal szerepelek a kiadványban, s noha nem egy közlemény, mindjárt a bevezető tanulmánnyal kezdve, kritikusan ítélem meg a József Attila-kutatás területén elért eredményeimet, fontosnak tartottam, hogy mérlegre tegyem a szakterületnek az utóbbi évtizedekben felmutatott teljesítményét kritikailag felülbíráló, az új módszerek, szemléletmódok érvényesítése révén döntő módon továbblépni kívánó kezdeményezést. A szembesülésre az MTA Irodalomtudományi Intézetében *Mi, József Attila-kutatók* címmel, *A József Attila-kutatás dilemmái* alcímmel 2003 júniusában rendezett konferencia adott alkalmat. A rendezvény, mint a címe is mutatja, a József Attila-kutatás jelenlegi helyzetéről kívánt képet nyújtani, s a perspektíváinak felvázolására vállalkozott. Jelen írásom első, a Kulcsár Szabó Ernő bevezető tanulmányával foglalkozó részét a konferencia előadói számára, mintegy előzetes anyagként készítettem el, hogy a vitás pontokról kifejtsem nézeteimet, s ezzel a rendezvény résztvevőit az adott kérdésekről közös gondolkodásra sarkalljam.

A bevezető tanulmány azonban nem azonos magával a kötettel. Óhatatlanul torz, egyoldalú képet festenek a miskolci vállalkozásról, ha nem tekinteném át azt, hogy megvalósult-e az egyes írásokban, és ha igen, milyen mértékben és milyen színvonalon a *Szétterült ütem hálója* című manifesztumban meghirdetett program. Így tehát, kerülő úton, eljutottam a recenzió műfajához. A kerülőút megtétele talán nem volt haszontalan. Remélhetőleg hozzásegít ahhoz, hogy ne essek a személyes elfogultságok fogságába, hanem lényeges kérdésekben foglaljak állást.

A gyűjtemény a kutatás olyan nyugtalanító belső meghasonlását hozta napvilágra, amelyre e szakterület történetében még nem volt példa. Be kell látnunk, hogy egy adott tárgyon dolgozó kutatók nem alkotnak közösséget. Nem kötelezi őket egymás iránt tapintat, nem szabad kerülniük a vitákat, nem adhatják és nem is függeszthetik föl egymás eredményeivel szemben a kritikai szempontjaikat. Túlzott kíméletre törekvéssel nem vádolhatom magam. A teljesítményem fölött gyakorolt kritikát, a nézeteimet vitató álláspontokat is (mindmáig) jól tűrtem. Mégis úgy gondolom, hogy áldásos hatása van az eredményes kutatómunkára nézve annak, ha az azonos témát vizsgáló szakemberek között megvan a dialóguskészség, az egymás iránti türelem, a kölcsönös megbecsülés. Szabolcsi Miklós liberalizmusa, kissé eklektikus felfogása és ugyanakkor tagadhatatlan tekintélye biztosíték volt arra, hogy a József Attila-kutatást ilyen légkör kényeztesse évtizedeken át. Ennek a nyugodt atmoszférának a felszámolása a miskolci konferencián vette kezdetét, amely különben Szabolcsi Miklós utolsó nyilvános szereplésére adott alkalmat.

A nyugalom és a béke természetesen nem abszolút érték. Túlzásba vitele a szakmai színvonal csökkenéséhez vezethet. Lehetséges olyan helyzet, amikor a folytonosságot meg kell törni, szakítani kell bizonyos módszerekkel, háttérbe kell szorítani, vagy egyenesen ki kell iktatni elavultnak bizonyult szemléletmódokat ahhoz, hogy a kutatómunka újra lendületbe jöhessen. A kötet szerkesztői elérkezettnek látták a pillanatot arra, hogy a József Attila-kutatás elé új célokat állítsanak, leszámoljanak a megcsontosodott rutinnal, pellengérré állítsák a kiüresedett vizsgálati eljárásokat. Ezt a programot az *Előszó* és Kulcsár Szabó Ernő bevezető tanulmánya valósítja meg. Szinte kikényszeríti annak vizsgálatát: valóban szükséges-e fordulatot végrehajtani a József Attila-kutatásban?

A hangvétel brutális nyíltsága, amellyel Kulcsár Szabó pálcát tör fölöttünk, talán nem is baj. Tiszta helyzetet teremt. A kritikával való szembenézésre és önvizsgálatra ösztökél. Tudom, hogy kritikuskunk rossz néven veszi, ha – úgymond – tárgynak tekintik (noha ő maga előszeretettel gyakorolja ezt a tárgyasítást másokkal szemben), ezért megpróbálom, amennyire tőlem telik, megérteni szempontjait. Azért érhetjük be a szakterületet ért kritika és a belőle következő program tekintetében a bevezető tanulmány részletesebb vizsgálatával, mert Kulcsár Szabó tanítványai és szövetségesei nem sok eredetiséget mutatnak hozzá képest, éppen csak végrehajjták a mester direktíváit.

A *Szétterült ütem hálója* szerzője a ma korszerűnek tekintett költészetelméletekből kialakított egy líraelméleti koncepciót, valamint rendelkezik egy ugyancsak átsajátított vízióval a XX. század költészet-történeti fejleményeiről. Álláspontját rendszeresen támogatja meg vitathatatlan tekintélyekre való hivatkozásokkal. A költészet-történet számunkra itt elsődlegesen érdekes periódusa tekintetében ennek a vízióknak az ún. „későmodern” lírai paradigmára vonatkozó fejezete érdekes. A költészet fejlődésének ebben a stádiumában állítólag felbomlanak, megrendülnek az ún. „klasszikus modern” paradigma szemléleti módjai és poétikai eljárásai, s átadják a helyüket gyökeresen új poétikai elveknek, amelyek aztán a posztmodern irodalomban jutnak kiteljesedett formájukhoz. A későmodern paradigma tehát a klasszikus modernségtől célelvén a posztmodern felé haladó átmenet poétikai ismérrendszerének tűnik. Nem tárgya dolgozatomnak annak megvizsgálása, létezik-e irodalom, melyben ez a fejlődési séma eredményesen alkalmazható a folyamatok leírása, a teljesítmények értelmezése és értékelése terén.

Kulcsár Szabó ezt a formulát a magyar költészetnek főleg a harmincas-negyvenes éveire alkalmazza. Ennek létjogosultsága annyiban képezi részét vizsgálódásunknak, hogy József Attila életművének java a húszas évek vége és a harmincas évek vége között bontakozott ki, tehát igencsak beleesik a kérdéses tartományba. Annak megvitatása, hogy voltak-e magyar költők, írók, akiken, s voltak-e évek, amikor a későmodern terminus alá fogható vonások felismerhetők, messzire vezetne. Közlebbi kutatási területünk szempontjából most annak a kérdésnek van jelentősége, hogy vajon József Attila életművének megértéséhez megfelelő fogalmi keretet biztosít-e a Kulcsár Szabó által javasolt későmodern paradigma?

Vannak jelentős szerzők (Babits, Radnóti), akiknek megítélésében súlyos hátrányokkal jár ez az új megközelítésmód. De József Attila nem került be a szürke zónába. E költészet-történeti koncepció képviselőinek alapvető érdeke reprezentatív, emlékezetes teljesítményeket találni, amelyekre hivatkozva igazolható víziójuk helytálló volta. József Attila azok közé a szerencsések közé tartozik, Kosztolányi Dezső és Szabó Lőrinc társaságában, akiknek művei alkalmasnak tetszenek e szerepre.

Kulcsár Szabó nem egyszerűen a líratörténet újabb fejleményeit veszi számba, hanem azt állítja, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján paradigmaváltás, azaz radikális költészet-történeti fordulat ment végbe nálunk, amely villámgyorsan és döntő mértékben megváltoztatta a mértékadó lírai művek poétikai természetét. A gondolat újszerűnek éppenséggel újszerű, ha megfontoljuk, hogy a kérdéses időszakról, a harmincas évek elejétől a kilencvenes évekig, a későmodern koncepció kialakításáig semmi nyoma nem volt

tudományunkban egy ilyen elgondolásnak. Az irodalomban a húszas évek végén végbement fordulatot a szaktudomány egészen más fogalmi keretben írta le. Tegyük hozzá, hogy a paradigmaváltás egyik fontos eleme korszakküszöb feltételezése, amely mintegy szemléletesen elválasztja az Előtt-et az Után-tól, egyúttal megengedi, hogy az akadályon, amelyen egyesek fennakadtak, mások sikeresen átléphessenek. Az átlépők jutalomban részesülnek, többletérték tulajdonosaként tündökölnek, míg a küszöb innenső oldalán maradók büntetést kapnak, értékhiányos alkotóként bírálják őket.

József Attila Kulcsár Szabó szerint „küszöbhelyzetben” van. Már a húszas években felmerül nála „számos klasszikus-modern versalkotó elv visszavonásának igénye”, s egyben „a kései modernség korszaknyitó szemléleti-poétikai jellegzetességei nyilvánulnak meg” lírájában. A kötet bevezető tanulmánya József Attila műveivel illusztrálja a későmodernség kritériumrendszerét (vagy –köteget). A *Szétterült ütem hálója* rendelkezik egy olyan előfeltevessel is, amely nem függ a költészettörténeti állapot leírásától, s ez az, hogy a lírai műnemet messzemenő szabadság jellemzi attól a valóságtól, amelynek talaján a lírai költemények létrejönnek, szemben a „hagyományos” felfogásokkal, amelyek a valóságábrázolásnak, az önkifejezésnek, az alkotó élettrajzi énjére visszavonatkozó referenciális viszonyoknak jelentőséget tulajdonítottak. A tanulmány szerzője ennek a líra radikális autonómiáját fel- és elismerő elképzelésnek a nevében lép fel.

Ez az általános előfeltevés annyiban kapcsolódik a későmodern paradigmához, hogy a szerző szerint a költészettörténetnek e periódusában jutottak (újra) a leghaladottabb alkotók annak tudatára, hogy műveikben sem önmagukat nem fejezik ki, sem a valóságot nem tükrözik, hiszen felfogták vagy legalább megsejtették azt a gadameri–kulcsári igazságot, hogy „csak akkor részesülünk az irodalom esztétikai tapasztalatában, ha a szöveg »kijelentésének felfüggesztődik a valóságvonatkozása«”. A vallomás vagy az ítélet már csak azért sem tarthat igényt reprezentációs igazolásra, mert a Romantikától örökölt én, aki ilyen konfesszió vagy ítékezés kiindulópontja lehetne, a későmodern alkotók számára nem létezik többé. A korszakküszöbnek „új antropológiai horizontja” van. Ezt a horizontot kritikusunk újra Gadamerre hivatkozva húzza meg: „A korszakküszöb elhatározó tapasztalata: az emberi lét alapformája a nyelviség”. Ennek a felismerésnek az érvényesítése nem következhetne be a „későmodern szubjektum felfogás” kidolgozása nélkül. Ez építőmunkát azonban rombolásnak, „az én poétikai destabilizációjának” kellett megelőznie vagy kísérmie. „A szubjektívítás felől megértett s így a világ »mértékéül« vett én világtapasztalatának diszkurzív rendje alapjaiban indul változásnak”, s eme „én konstrukciójának lebontásában” olyan nagy alkotók vettek részt, mint Benn, Pound, Valéry... és József Attila, hiszen Kulcsár Szabó szerint „az identikusként jelenetezett én kijelentéseinek igazságstátusát ez a líra kérdőjelezte meg először”.

A későmodern koncepció képviselőinek ezután már nincs más dolguk, mint hogy levonják az én ilyen radikális pozícióváltásának „poetológiai” következményeit, amelyeket itt csak mintegy illusztráció gyanánt idézhetünk föl. Az egyik legfontosabb következmény az allegorikus alkotásmód felértékelődése, hiszen „az allegória alanya csak grammatikai énként képes megnyilatkozni. Az allegória énjének jelfunkciója üres perszoniifikációt létesít.” Ami mindennek előtt megszűnik az allegorikus alkotásmód technikáiban, az „az organikus kód stabilizáló ereje”. Bekövetkezik „az organikus műegész revíziója”, amelynek eredményeként „a líra organikus kódja felbomlott”. A későmodern paradigmában az „anorganikus lírai kód” lép érvénybe. Az anorganikus kompozíció példaműve Kulcsár Szabó szerint József Attila *Eszmélete*. Itt és másutt József Attilánál a képi építkezés anorganikussá válik, „dehumanizált poetológiai eljárások” ütök föl a fejüket, de-naturalizálódnak a lírai kódok, fölértékelődik a kontingenciák műalkotásképző funkciója, amelyek szerint „a vers alakzata mindig »másként is lehetséges«”. A szerző saját és tanítványai egyik legfontosabb eredményének azt tartja, hogy működésük eredményeként József Attila életművében feltáruhnak „az egységes jelentésképzésnek ellenszegülő nyelvi struktúrák véletlenszerűségei, szabályozhatatlan szemantikai viselkedése”, napfényre kerül „az egységes jelentésképzésnek ellenszegülő diszjunktív figurativitás”. József Attilánál megjelennek a „fragmentum jellegű eljárások”, érvényesül „a modulszerű áthelyezhetőség elve”, „önállósult szövegegységek” cirkulálnak az életműben. Ezáltal megkérdőjeleződik „a tökéletességében változhatatlan műalkotások kultikus státusza”, „hitelüket veszítik”, „a mű egyszerűségének képzetei.”

Csupán ízelítőt tudunk adni a későmodern költői paradigma koncepciójának József Attila jellemzése kapcsán felmerült „poetológiai” mozzanataiból, a líra új diszkurzív modelljeinek legfontosabb jegyeiből; sem teljességre, sem rendszerességre nem törekedhetünk. Számbavételük talán elégséges lesz a József Attila-kutatás megelőző izületét tárgyát tevő kulcsári kritika megértő felidézéséhez. Mivel, mint láttuk, e koncepció szerint a későmodern lírai mű értelmezése során szigorúan meg kell maradnunk a „nyelvi-irodalmi jelentésképzés” körében, minden, a mű keletkezésének vagy magának a szövegnek a magyarázata érdekében a külső vagy belső (lélektani) indítékokra, körülményekre vetett kutató tekintet az elemzett mű „depoetizálás”-ának, egyfajta „biografista” beállítottságnak bűnében marasztalatik el. Hasonlóképpen „grammatizáló értelmezés” gyanánt bélyegeztetik meg az olyan magyarázat, amely eszmetörténeti szempontokat von be a költői szöveg magyarázatába. A tanulmány külön kritikai figyelmet szentel annak a felfogásnak, amely József Attilát szerinte meg nem engedhető módon „egyfajta neoklasszicista-újrealista alkotásmód” kontextusába helyezte. A szerző az életmű és életpálya eddigi mélylélektani megközelítéseit (talán kivételekkel) „a József Attila-lírán élősködő pszichoanalitikus reflexiók” minősítéssel veszi egy kalap alá.

A menet közben gyakorolt kritikai ítéletek a gondolatmenet egy-egy csomópontján általánosabb, a jelenlegi József Attila-kutatás egészét illető, karikatürisztikus elrajzolásokat sem nélkülöző megállapításokba futnak össze. A kötet előszava még kiméletesebben fogalmaz: „A József Attila-újraolvasás legutóbbi markáns szakaszát, elsősorban a kultusz-, kór-, párt-, kiadás- vagy eszmetörténeti érdeklődés határozta meg, az 1980–1990-es évek legjelentősebb eredményei – néhány fontos kivételtől eltekintve – az életmű hozzáférhetőségének ezeket az inkább külsőnek nevezhető feltételeit segítettek tisztázni”. A tanulmány első passzusaiiban azonban teljes élességében megtörténik a hagyományos és a kívánatos kutatási irányok konfrontálása: „míg a referenciális olvasás skáláját – a párttörténeti érdeklődéstől a költő szociális helyzetének és a kortárs irodalmi diskurzusban betöltött szerepének vizsgálatán át – az az elv terjesztette ki egészen a patopszichológiai vonatkozásokig, hogy mindez a biográfiai én »hiteles« és »igaz« történetéhez szolgáltatson kifogástalan dokumentumokat, addig a szövegek *irodalmi teljesítményét* érintő kérdések erejéből arra is alig futotta, hogy legalább kizárólagos illetékessége ügyében készítsen módszertani önreflexióra egy olyan filológizálást, amely e líra fikcionalitásának felfüggesztésével húzta ki a talajt a nyelvi-poétikai megközelítés alól”. A szöveg egy későbbi helye újra csokorba fogja és megtépzazza a korábbi József Attila-kutatás majdnem egészét, egy-egy részleges kivételt téve csupán: „De az én poétikai destabilizációja nemcsak a biografizmust fenyegette tárgya elvesztésével: a maga szemérmes elbeszéléseiben a párttörténeti megközelítés éppúgy a mimézis alakzataihoz folyamodott, mint a személyiség körtörténetének »rekonstrukciói«”.

A kritikai összkép bizonyos részletei még exponálhatóak lennének, de lépünk inkább az általánosítás legmagasabb szintjére, s vessünk pillantást azoknak az elveknek a kritikájára, amelyek Kulcsár Szabó szerint az eddigi József Attila-kutatás zömét a fentebb jelzett tévútra vitték. Az előbbi idézetben megjelölt „biografista”, „párttörténeti” és „körtörténeti” megközelítésekkel kapcsolatban állapítja meg kritikuskunk, hogy „mindhárom eljárás a belső elkülönböződések felülíró (humán)ideológiai jelentésképzésnek állapította ki e versek *poétikai beszédhelyzetét*,... valamennyi az egységes (lélektani, politikai, irodalmi) személyiség ismérveivel felől olvasta a *nyelv eseményében hozzáférhető*, nem állapotszerű identitás későmodern alakzatait”. A „humánideológiai jelentésképzés” kárhóztatott elvének rokonát egy másik helyen „antropológiai horizont” gyanánt bélyegzi meg: „Egy antropológiai horizontban

megalapozott emberérdekű művészet ismerveivel magyarázza az egységes műbeli üzenet, jelentés »kinyerésének« igényét.»

A *Szétterült ütem hálója* egyik legfontosabb célja tehát az, hogy kinyilatkoztassa a szerző által üdvösnak tartott elemzési módszerektől, megközelítési utaktól eltérő metódusok teljes inautentikusságát, idejétmúlt voltát. A József Attila-irodalmat aszerint választja ketté, hogy érvényes vagy érvénytelen tudást közvetít-e? Az érvényes tudást sugárzó féltke még a kezdeteinél tart, az érvénytelen tudást halmozó félgömbön tartózkodók ellenben csak a tudni-nem-érdemes dolgok rakását növelik. Ez utóbbiak munkásságukkal káros hatást fejtenek ki, s tevékenységük végeredményeként József Attila a huszadik század legféltreértettebb költője lett.

Miután megszemléltük magunkat a Kulcsár Szabó Ernő által elénk állított tükörben, s a látványt nem találtuk éppenséggel hízogónak, elmondjuk, hogyan látjuk mi a József Attila-kutatás helyzetét és perspektíváit. A választ érdemes a gondolatmenet első felének logikáját követve felépíteni. A *Szétterült ütem hálója* című tanulmányt nyilván úgy kell tekintenünk, mint az új típusú, érvényes, termékeny József Attila-kutatás egyik reprezentatív teljesítményét.

Az írással szemben az első kifogásom az, hogy a szerzőt láthatóan nemigen érdekli a költői teljesítmény, hanem – mivel a műveket csupán illusztrációknak szánja – csak arra figyel, ami azokban az ő líraelméleti koncepcióját és költészettörténeti vízióját igazolni látszik. Mivel csak illusztrációról van szó, nem riad vissza az erőszakos, torzító „értelmező” műveletektől. József Attila értekező prózájából, szövegösszefüggésükből például önkényesen kiemel olyan mondatokat, amelyekkel igazolhatja egy-egy kijelentését, holott ezek saját kontextusukban szemlélve egészen másról beszélnek. A bergsoni intuición és értelem együttműködésére visszavezetett „eszmélet”-meghatározással vitatkozva az *Ihlet és nemzet* egy helyét hozza föl, amelynek okfejtése – úgymond – ellent mond az én visszavezetésemnek, „amikor [József Attila] az értelem nyelvi korrelátumáról, a fogalmiságról azt állítja, hogy az soha sem olvadhat egybe (azaz: nem szintetizálódik) az intuícióval”. Csakhogy – ha már ebben a kérdésben állást foglal – illene tudnia, hogy az *Ihlet és nemzetben* használt, crocei eredetű intuición fogalomnak csak a hangalakja esik egybe a bergsoni fogalommal. Croce a fogalom nélküli szellemi megismerést érti rajta, Bergson pedig az ösztönre épülő kivételesen mély belátás pillanatait nevezi ezzel a terminussal. A szakszó kétféle József Attila-i használata között öt év telt el. Az pedig természetes, hogy a szerző a költő olyan gondolatait vagy költeményeit gondosan elkerüli, amelyek esetleg cáfolnák vagy gyengítenék előfeltevéseinek érvényét. Kötve hiszem például, hogy a költőnek a remekmű megváltozhatatlanságáról vallott, „a mű világának minden pontja archimedeszi pont” kijelentésben kicsúcsosodó, a szakirodalom által szűltében idézett felfogása felhasználható lenne „a tökéletességében változhatatlan műalkotások kultikus státuszát”-val hadakozó kulcsár szabói álláspont alátámasztására.

Az anyagon történő erőszakotélhez azért kell folyamodnia, mert költészettörténeti víziója nem illeszthető rá József Attila életművére. A ludas ebben az a kilencvenes évek elején kiötlött elgondolás, amely szerint a húszas és harmincas évek fordulóján költészettörténeti paradigmaváltás ment volna végbe, s amelyet ideje lenne végre az irodalomtörténeti legendák lomtárába helyezni. Ilyen radikális fordulatnak árva nyomát sem találni. Ha azt hinném, hogy a kérdés a szójátékok szintjén megnyugtatóan elrendezhető, azt mondhatnám, hogy nem paradigmaváltás, hanem ellenkezőleg: paradigma-visszaváltás történt. Az avantgárd húszas évek végi lehanyatlása után irodalmunk majdnem egésze visszafordul a hagyományokhoz, s ki-ki a maga módján a hagyományörző modernség valamely változatának kialakítását hajlja végre. A költők nem adják föl modernségigényüket, mert arra jönnek rá, hogy a legkorszerűbb törekvések – az avantgárd tévhiteivel szemben – jól összeegyeztethetők a költői tradíciókkal. Fontos új fejlemények természetesen időről-időre bekövetkeznek, akár olyanok is, amelyek a Kulcsár Szabó által ajánlott terminológiával jól leírhatók. A *Szétterült ütem hálója* tehát egy, a húszas-harmincas évek fordulóján meginduló valóságos átalakulást feszít túl a képtelenségig és torzít el önkényesen. József Attila az avantgárd kalandja után maga is kialakította a hagyományörző modernség egyik, rá jellemző változatát, de nem volt részese semmiféle paradigmaváltásnak, s következésképpen a küszöbhelyzetéről adott kulcsári állítás merő képzelődés.

A „későmodern” korszakmegjelölés kérdését önmagában nem kommentálok. Hogy abban az irodalomban, amelyből a terminus kölcsönözve lett, használata helyénvaló-e, vizsgálni nem tisztzem. De ha a magyar irodalom történetében volt későmodern korszak, akkor az nem a harmincas években volt. Vagy legyünk óvatosabbak és engedékenyebbek: tegyük fel, hogy vannak szerzők, jelenségek, akik és amelyek későmodernnek minősíthetők. József Attila biztosan nem tartozik közéjük. A rá jellemző irányt én tanulmányaimban szándékos paradoxonnal „modern klasszicizmusnak” nevezem, egyszerre utalva modernségére és a tradíciókhoz való affirmatív viszonyára.

Emlékeztetek ennek kapcsán Kulcsár Szabó kritikájának arra a mozzanatára, amelyet József Attila „egyfajta neoklasszicista-újrealista alkotásmód” kontextusába helyezése fölött gyakorolt. Nem tudok róla, hogy ennek a kontextusnak a létét bárki megcáfolta volna. Időszerűségének kétségbevonására azért van szüksége kritikusunknak, mert útjában áll az általa javasolt későmodern fordulat érvényre juttatásának. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy költészetről lévén szó, nem hiszem, hogy célravezető mellékesnek tekinteni a formaképzési kérdéskörét. S ha így van, akkor be kell látnunk, hogy a harmincas években újra feléledő normák, szabályok, receptek, s maga a hagyománykövetés valamiféle klasszicizmus felé tendálnak. A retrospektív mozgás mélyén fölfedezhető előre mutató változásoknak, a modernség új fejleményeinek számbavételéhez pedig nem kell vadonatúj paradigmát kreálni, jól elférnek a modern klasszicizmus vagy egyszerűbben a modernség keretei között. (Szabolcsi Miklós a miskolci konferencián, élete utolsó nyilvános fellépésén amellel érvelt, hogy József Attilát tökéletesen elegendő modern költőnek tekinteni, minden megszorítás nélkül.)

Ha megszabadulunk attól az előfeltevéstől, amely szerint József Attila életművében végbement „számos klasszikus-modern versalkotó elv visszavonása”, nem kényszerülünk „a kései modernség szemléleti-poétikai jellegzetességeinek” hajszolására, a művekben mindenáron történő fellelésére sem, ami nem akadályoz meg abban, hogy ha valamelyik versben például az én-felfogás terén bármilyen tényleges elmozdulás történt a Romantikától öröklött én-felfogáshoz képest, azt vizsgálat tárgyává tegyük. Az én szerepének oly mérvű átalakulása egyébként, amely megengedné, hogy az érett életmű egészét az én destabilizációjának égisze alá vonjuk, biztosan nem történt meg József Attilánál. Az én konstrukciójának lebontásában nem küzdött vállvetve Benn-nel, Pounddal. (Valéry ilyen pozícionálásával szemben kételyeim vannak.) A társadalmi és lélektani okokból összekuszálódó személyes énje destabilizálódását épp ellenkezőleg, a poétikai én szilárdabb, tagoltabb kiépítésével kísérlete meg megakadályozni a költő. Az én pozíciójának árnyalt meghatározása érdekében azonban, amelynek fontosságát készségesen elismerem, a művek és a szerző közötti szociálpszichológiai és mélylélektani kapcsolat feltárására lenne szükség.

A Kulcsár Szabó-féle kritika egyik kulcskérdése: hogyan bánjon a művek értelmezése során a kutató a referenciákkal? Van-e létjogosultsága az életrajzi, lélektani, eszmetörténeti szempontok számbavételének az analízis során? Úgy gondolom, hogy – legalábbis József Attila esetében – célra vezető eljárás a referenciák és általában poétikán túli szempontok figyelembe vétele az elemzés során. Csakhogy óriási távolság van aközött a gyakorlat között, amikor egy műalkotást egy élet dokumentumává fokozunk le, amikor a lírai én-t minden további nélkül azonosítjuk az életrajzi én-nel, s aközött, hogy az életrajz, a szellemi tájékozódás, a lélektani megközelítés által nyújtott és szerzett ismereteket kiaknázzuk a szöveg jobb megértése érdekében.

Kétségkívül valamiféle emancipatorikus logika működik azokban a kísérletekben, amelyek meg kívánnak szabadulni a referencialitás elvétől, hiszen ha a szöveg nem utal valami rajta kívül található valóság-összefüggésre, akkor az értelmező mozgástere

hatalatlan mértékben megnövekszik. Csakis a szöveg belső összefüggéseinek játékát kell figyelembe vennie. Ha a *Klárísokat* vagy a *Rejtelmeket* nem szerelmes versekként olvassuk, akkor az elemzés végeredményeként olyan kalandos végkövetkeztetésekhez juthatunk el, amilyenek- hez Hansági Ágnes vagy Horváth Kornélia ténylegesen el is jutottak. S ezt akár ötletesnek, eredetinek is lehet tartani. Csakhogy a referenciák egyik jótéteménye éppen az, hogy megkímélnek bennünket a fölösleges kalandoktól, amelyek sokkal több fals megállapításhoz, mint termékeny felismeréshez vezetnek.

A referenciák figyelembevétele egyébként korántsem bénítja meg olyan mértékben az elemző találékonyágát, mint ahogy Kulcsár Szabó feltételezi, aki ezen a téren csak vagy-vagy megoldást ismer. Attól, hogy például a *Klárísok* szerelmes vers, nem kell folyton azon jártatnunk az eszünket, hogy hogyan lehetne a Vágó Mártához való viszonyból a szöveg minden egyes mozzanatára következtetni, hanem tekinthetjük úgy a szöveget, mint amelynek megalkotásakor a költő a szerelem *űrügyn* fékevesztett nyelvi játszadozást visz véghez. És itt érkezünk el a kritikusunk által egyedül üdvöztetőnek elismert tisztán és kizárólagosan poetológiai megközelítés kérdéséhez. A referenciák kiaknázása a legkevésbé sem akadályozza meg a szövegek poetikai elemzését. A József Attila-kutatás egész eddigi történetét hozhatom föl bizonyossággal emellett a tétel mellett. Nem választani kell a referenciális és a poetológiai olvasás között, hanem arányosan társítani a kettőt. A Kulcsár Szabó-féle poetológiai megközelítés nem abban különbözik az eddigi szakirodalom eljárásainak igen jelentős hányadától, hogy tudomásul veszi a költészet nyelviségét, míg a másik eltekint tőle, hanem abban, hogy kritikusunk radikalizálja, kizárólagos érvényűvé teszi a poetológiai értelmezést, egyben a poetikai vizsgálatnak egy sajátos változatát téve meg a poetológiai megközelítés kizárólagos, autentikus módjának.

A *Szétterült ütem hálója* és a kötetben őt követő tanulmányok eredményei nem igazolják kritikusunk választását. Az impozáns fogalmi apparátus, félelmet keltő tekintélyi hivatkozások sorozata, megfontolást érdemlő módszertani megállapítások fegyverletételre készítetnek az elbátortalanodott olvasót, arra ösztönöznék, hogy magáévá téve ezeket a szép elveket, maga is beálljon azok sorába, akik az allegorikus alkotásmód technikái után nyomoznak, ha... Ha nem kellene megütközve konstatálnia, milyen kétes értékű, ínséges eredményeket állít elő a tüneményes apparátus. Kritikusunk és szövetségesei ugyanis a József Attila-szövegekkel szemben meglehetősen tehetetleneknek bizonyulnak. Ebben a gyengeségben annak visszaütését látom, hogy líraelméletét Kulcsár Szabó mereven alkalmazza, hogy költészettörténeti vízióját külsődlegesen erőszakolja egy olyan anyagra, amely ennek ellenáll. Egyebek között a referencialitás megtagadásával, a mű mint „organikus”, voltaképpen koherens egész elutasításával, a jelentésegység rekonstrukciója feladatáról való lemondással, a mű egyszerűségének mondvasínált okokból történt felszámolásával Kulcsár Szabó kivonja magát az ellenőrizhetőség fennhatósága alól, s a költői szövegben technológiai, műveleti szakszókincsét önkényesen forgatva szabadon garázdálkodik. S tanítványai fenntartás nélkül követik őt ebben. A magyarázatok túlbonyolítottak, s eredményükül a kedves, ismerős művek is idegen, elkedvetlenítő arculatot öltenek. Állítások hangzanak el, amelyek nincsenek kellőképpen bizonyítva. Kulcsár Szabó tehát kiszolgáltatja József Attila életművét azoknak a műértelmezési módoknak, amelyeket munkássága során kialakított, s az eddigi kutatást, mert zavarja őt ebben a tevékenységében, megkísérli félresöpöni.

Ezzel szemben magam annak az olvasási módnak vagyok híve, amelyet kritikusunk „humánideológiai”-ként bélyegez meg. Az irodalmi művet egy olyan *ember* üzenetének tekintem, aki majdnem minden tekintetben olyan, mint mi vagyunk. „Csak” abban különbözik, hogy érvényes megfogalmazását képes adni olyan *emberileg fontos* tapasztalatoknak, amelyek ilyen megfogalmazására mi, olvasók képtelenek vagyunk. Hogy létezik-e olyanfajta irodalom, amely nem emberi üzenetet közvetít, ne firtassuk. Értjük be annyival, hogy a József Attilaé nem ilyen. Autentikus, bár nem abszolút érvényű és idővel változó értelmezése ezért csak humánideológiai keretek között lehetséges. Ami pedig a referencialitást illeti, érdemes föltennünk a kérdést: hasznos-e, ha sokoldalúan (bizony párt-, eszme-, kór-, kultusz- és egyéb történeti aspektusokból is) ismerjük anyagunkat, vagy pedig jobb valamely csálhatatlannak vélt módszerrel, olvasói mivoltunkból származó többlet-jogosultságunk önhittségével nekiállunk, hogy megoldjunk olyan problémákat, amelyeket a József Attila-kutatók állítólag nem megfelelően oldottak meg? A kötet élére állított Beney Zsuzsa-írás egyik bevezető mondata: „Életem egyik legnagyobb olvasmányélménye és gondolkodásom egyik centrális problémája József Attila költészete volt” jogot ad arra, hogy az előbbi kérdést a következőképpen fogalmazzam át: Hasznos-e, ha a költő kutatója elkötelezettséget, mély érzelmi kapcsolatot érez a vizsgált tárgy iránt, vagy elég, ha a mű virtuozitásunk megcsillogtatásának ürügyeül, esetleg egy általunk csálhatatlannak vélt elméleti elgondolás illusztrációjául szolgál?

A kötet a maga módján feleletet ad ezekre a kérdésekre. Első, felületes benyomásunk kedvező: mintha megcáfolná a kutatás belső meghasonlásáról fentebb kiállított kórismét, hiszen a miskolci konferencián teret kapott a József Attiláról való gondolkodás minden fontos változata. A tartalomjegyzéket olvasva Arany János sorai jutnak eszünkbe: „Péter és Pál (tudjuk) nyárban / Összeférnek a naptárban“. Az *Előszó*, és még inkább a bevezető tanulmány aztán eloszlatja ezt a szép látszatot. Végrehajtja a költőről való érvényes és érvénytelen, apologizált és (legfeljebb) tolerált tudás fentebb vázolt szétválasztását. A gyűjtemény szerkezete ily módon hű tükörképe a József Attila-kutatás jelzett megszokott- ságának.

A miskolci rendezvényre a szervezők meghívtak olyan szakembereket, akik az elmúlt évtizedekben ismertté tették nevüket a szakterületen. A meghívottak e csoportjának tagjai a legújabb elméletek és a szervezők által osztott előfeltevések tekintetében széles skálán helyezkednek el a Kulcsár Szabó Ernő képviselte nézetekhez közelebb álló, de a szakterület benső ismeretével tagadhatatlanul rendelkező Bókay Antaltól a legújabb elméleti irányok kérdéseiben is járatos Veres Andrásón keresztül olyanokig, akikről e megközelítésmódok távolabb állnak. Tartózkodván minősítésüktől és jellemzésüktől (a legkülönbözőbb kutatási irányokhoz tartozó szakemberekről van szó) abc-rendben sorolom föl nevüket: Beney Zsuzsa, N. Horváth Béla, Szigeti Lajos Sándor, Szőke György, Tamás Attila, Tverdota György. A kötetben ez utóbbiak közül kerülnek ki azok, akik a József Attila-kutatásnak azt a szegmensét képviselik, amely úgymond káros hatást fejt ki, s amelynek tevékenysége végeredményeként József Attila a huszadik század legfélreértettebb költője lett. A névsorból hiányzó, a rendezvényen nem szereplő József Attila-kutatók (Garai László, Gyertyán Ervin, Horváth Iván, Kassai György, Lengyel András, Németh G. Béla, Péter László, Stoll Béla, Valachi Anna) némelyike alighanem ennek a csoportnak a választékát bővítené. Szabolcsi Miklós is, hogy Kulcsár Szabó egy korábbi kritikájának címével éljek, csak „az újraértés küszöbére” érkezett el, az Igéret Földjére már nem léphetett be.

A résztvevők másik hányada (ugyancsak nagyon különböző szemléleti és módszertani beállítottságú tudósok) a bevezető tanulmányban megfogalmazott elméleti koncepció és irodalomtörténeti vízió szellemében közelít az életműhöz vagy ahhoz képest csupán belső alternatívát kínál. Kabdebó Lóránt, a rendezvény házigazdája mellett Fried Istvánt és Odorics Ferencet sorolhatjuk ide, valamint a kutatók fiatalabb korosztályához tartozó szakembereket: Dobos Istvánt, Hansági Ágnes, Horváth Kornéliát, Janzer Frigyes, Kiss Noémit, Kulcsár-Szabó Zoltánt, Lőrincz Csongort, Pálfi Ágnes, Sz. Molnár Szilviát. A konferenciának természetesen olyan résztvevői is voltak, akik előadása, illetve az ennek nyomán publikált írása kívül áll a vázolt dichotómián. Fehér M. Istvánnak a József Attila művészetelméletét tárgyaló írása éppúgy elhelyezhetetlen ebben a kettős rendszerben, mint Görömbei András vagy Kappanyos András tanulmánya. Tandori Dezső személyesen nem volt jelen a konferencián, a József Attila-i „trouvaile”-t körüljáró esszéje jellegét tekintve inkább szubjektív alkotói tanúságtétel. Szőke György második írása, Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár* című könyvéről írott recenziója, illetve Szili József Szabolcsi Miklósról írott nekrológja pedig műfaját tekintve lép túl a rendezvény szűkebben

vett vizsgálódási körén.

A kompetenciák, megközelítésmódok tényleges dinamikáját ez a névsorolvasás nem érzékeltetheti, célja csupán a megnyilatkozások hozzávetőleges elrendezése a fontosabb erővonalak mentén. A szerzőgárda tagolódásának ez a módja, az álláspontok ilyen szóródása – félre az érzékenykedéssel! – akár termékeny, sokat ígérő is lehetne a József Attila-kutatás jövője szempontjából, hiszen az eltérő vélemények összeszikkasztása a szakembereket minden vonatkozásban további érvek megfogalmazására ösztökélhetné, további eredmények elérésére serkenthetné. Ehhez azonban az elméleti és történeti dogmák, receptek félretételére, az agyonreklámozott „diológusra” lenne szükség. Kulcsár Szabó azonban a monologikus beszédmódot kedveli. Ezen túl jótékonyan hatna a vita szellemére, ha vitapartnereink vállalnák a világos, tiszta fogalmazás kockázatát. A termékeny eszmecsere esélye talán még mindig nem hiúsult meg teljesen.

A kötet tehát (a bevezető tanulmány *tiltó* hangvételének némileg ellentmondva) gyakorlatilag *eltűri* a hagyományosabb megközelítésmódokat, s ezt javára kell írni. Másik fontos erénye, hogy hosszú idő után először *támogatja* a fiatalabb generációhoz tartozó tudósnemzedéket abban, hogy csoportosan hallassa hangját a József Attila-kérdésben. Ilyenre utoljára talán 1980 táján volt példa. Az utánpótlás nevelése alighanem az idősebb József Attila-kutató nemzedékek egyik legsürgetőbb feladata. Hogy azonban ez a konferencia és a tanulmánygyűjtemény esetében megtörtént, semmiképpen nem lehet követendő példa. Nem egy olyan írás olvasható a kötetben, amely igényesebb szerkesztés esetében nem ütné meg a közlés színvonalát. Jelenlétüket csak az magyarázza, hogy sorra-rendre felbukkannak bennük azok a terminusok, a szemléleti-módszertani beállítottság olyan tünetei, azok a tekintélyi hivatkozások, amelyek eleget tesznek a bevezető tanulmány kívánalmainak. De a színvonalasabb írások többsége is több sebből vérzik.

Természetesen ártalmas és hiábavaló törekvés lenne a tudósnemzedékek iskolamesteri fegyelmezése és terelgetése, a repülni akaró új raj szárnyainak lenyesegetése, de az a magatartás is megbosszulja magát, amelyet Babits, Kassákkal vitatkozva, „apostoli attitűd”-nek nevez, és amely nem az elemzés színvonalát, hanem a tudományos pártállást jutalmazza vagy bünteti, amely szemet huny nyilvánvaló idétlenségek fölött, ha kiöltöje egyébiránt azt mondja, amit mi szeretünk hallani. S ha már általában szóvá tettem a csoportosolidaritás egyoldalú érvényesüléséből eredő torzulást, vállalom kell azt is, hogy – szigorúan a tartalomjegyzék sorrendjében haladva – rámutassak néhány konkrét neuralgikus pontra.

Nagyon is megértem Janzer Frigyes zavarát, amikor a kései József Attila fogalomhasználatában és stilisztikájában mutatkozó egyneműség hiányával szembesül, hiszen nekem is fejtörést okozott, hogyan egyeztethető össze egyfelől az 1936 májusában írott *Szabad-ötletek jegyzéke és az Átmentem a Párisiba...* kezdetű töredék, másfelől az ugyanabban az időben alkotott *A Dunánál* című történetfilozófiai óda fogalomhasználata, stilisztikája és szemléletmódja. N. Horváth Béla ugyanezzel a kettősséggel birkózik a *Thomas Mann üdvözlése és az [Ős patkány terjeszt kört...]* összevetése kapcsán. Azt is megértem, hogy Janzert megbabonázta Michel Foucault *Mi a szerző?* című „klasszikus írása”. Azt azonban erősen kétlem, hogy a kései József Attila világának feltérképezése deduktív módon, Foucault mégoly brilliáns okfejtéseiből kiindulva elvégezhető volna. Az életmű egysége és sokrétűsége az utolsó évek lélektani, világképi és formaképző dinamikáját nyomon követhetővé teszi.

Fried István alapos pozitívista iskolázottsággal rendelkező tudós, s ez – a legkevésbé sem ironikusan mondom – jótékonyan meglátszik írásán. A bevezető tanulmány direktíváinak visszhangzása az ő eredményeit nem hiúsítja meg. A József Attila munkásmozgalmi korszaka egy verscsoportját elemző tanulmánnyal kapcsolatban inkább olyan típusú ellenvetés tehető, amilyen bármely más, a kutatást előre vivő tanulmány esetében felme- rülhet. Azokról a darabokról van szó írásában, amelyek a villoni balladával, illetve a szerző érdeklődésének elsődleges irányát követve, a brechti *Koldusopera* villonidáival hozhatók összefüggésbe. Fried kritikátlanul átvesszi *A Toll* című lap feltételezését, amely József Attila ilyen verseit a *Dreigroschenoper*hez köti. Faludy Györgyre nézve ez indokolt is lenne. József Attila (talán már Juhász Gyula által is táplált) Villon-élménye azonban párizsi évében mélyült el és vált szakszerűvé, s eredendően francia kulturális gyökerei vannak, ami a korabeli német költészettel való rokonítás létjogosultságát nem, talán csak fontosságát csökkenti. A másik megjegyzésünk a *Vigas* című vers értelmezésére vonatkozik. Ez a költemény kétségkívül összefüggésben van a költő munkásmozgalmi korszakának lírájával, de a rokonság mélyén a legélesebb ellentét feszül. Éppen a mozgalommal való meghasonlás keltette feszültség és ennek következményei érzékelhetőek benne, anélkül, hogy érvényét erre az indukáló indulatra kellene korlátoznunk. A *Vigas* kevésbé a társadalmi nyomort és a kizsákmányolást panaszoló balladák rokonának tekinthető, inkább közvetlenül az *Eszmélet* előzményeként olvasható.

Utak az avantgarde-ből című írásában Kulcsár-Szabó Zoltán egy évtizedekkel korábbi törekvést újít meg, amelyhez pályakezdőként magam is csatlakoztam, de amely Bori Imre és bizonyos értelemben Szabolcsi Miklós munkáiban öltött kiérlelt formát. E formula, amely szerint József Attila (és több más költő vagy író is) megszüntette-megőrizte az avantgárd örökségét, voltaképpen az avantgárd jótékony hatású indirekt apológiája volt, vagy legalább is, legitím szerzőkre hivatkozva át akarta menteni az izmusok örökségét az ideológia tüfökán. Kulcsár-Szabó Zoltán méltán hagyja el az ideologikumot (erre nem is készítenek a mai viszonyok), s a mai elméleti iskolák terminológiájába öltözteti (leginkább Jauss Apollinaire-elemzését használva sorvezető gyanánt) ezt a régi, jámbor szándékú formulát. Tétéle bizonyítása érdekében (amelynek előfeltevését megtaláljuk a kötet bevezető tanulmányában) túlhangsúlyozza és rövidre zárja az érett József Attila tagadhatatlanul meglévő avantgárd vonzatait, s megismétli azt a már a hatvanas évek végének egyetemi szemináriumain is tapasztalt gesztust, amely az ismert és elismert verseknek provokatív szándékkal részben a helyébe, részben melléjük állította a húszas évek joggal kevésbé ismert és kevésbé számon tartott avantgárd darabjait.

Ez a túlértékelés például [*A bőr alatt halovány ámyék...*] kezdetű vers esetében is nyilvánvaló. A vers értelmezése jellegzetes példája a túlbonyolító elemzésnek. A „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember? / néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért” sorok a legkevésbé sem szürrealista asszociálásként jönnek számba, hanem tudatos játéknak, a közbeékelés tréfájának tekinthetők. A „nem tudom, szerethet-e téged az ember régen elcsendült szavaidért” teljesen érthető, panaszos kijelentést középen félbeszakítja a költő, és a töréspontra teszi a kávéházban némán sakkozó feketék látványát. Persze, lehetséges, hogy ez így túl egyszerű...

Hansági Ágnes és Horváth Kornélia szövegeiről már a bevezető tanulmánnyal vitázva ejtettem szót. A róluk írottak Kiss Noémi és Sz. Molnár Livia közleményére is bizvást kiterjeszthetők. Lőrincz Csongor munkája több kritikai megjegyzésre ad okot. Az *Allegorizáció és jelcserélgetés József Attilánál* című tanulmány szerzője az idegen terminusok iránti előszeretettel és a magyar szakszókincs szinte kényszeres meggyötetésére való hajlamával tűnik ki. Előbbire a legszemléletesebb példát alighanem a konkrét helykijelölés megnevezésére szolgáló kifejezés szükségtelen megkettőzése nyújtja. Amikor szövegében a „deiktika” terminust olvassuk, zavarba jövünk, nem tudván eldönteni, hogy itt a hangalak variálása a deixissel rokon, de attól eltérő helykijelölési mód elkülönítésére szolgál, kiaknázva az olyan jelentésmódosulást, amilyen például a didaktika és a didaxis között jött létre? Avagy a deiktika szó jelentése teljesen egybeesik – a szövegben ugyancsak megjelenő – deixisével? Ez utóbbi esetben a hangalak variálása csak a jámbor olvasó összezavarására jó. Az olyan szószörnyetek és nyakatekert fordulatok pedig, mint „megkérdőjelezetlenség”, „támaszkodható”, „metaforológia”, „az allegorikus lírai jelenetezés hogyanja zárja ki”, „objektíválódottabb”, „fragmentarizálás”, „a

szöveg eme implicit brizúrája”, „az olvasásba mintegy a jövő felől is beíródik a parcialitás mozzanata”, stb., stb. nem kívánnak kommentárt.

Ezek a tüneti rendellenességek mélyebb problémákra hívják föl a figyelmet. Lőrincz Csongor, meglehetősen méltánytalan módon jelenti ki, hogy „a különböző motívumok, jelemek, emblémák, szintagmák cirkulációja a versek között... a pusztá regisztráláson túl ez utóbbi poétikai sajátosság nemigen kapott elmélyült figyelmet a recepcióban”, azaz a módszert, amellyel ő tanulmányában az életművet vizsgálja, előzmény nélkülinek állítja, s csakugyan, a József Attila-kutatás egyik legfrekvenciáltabb, sok látványos eredményt produkáló gyakorlatának, a motívumkutatásnak az örökösöként nem is hivatkozik előzményekre. Már a József Attila-kutatás egyik első eredménye, Bóka László *Essay és vallomása* is besorolható ebbe a csoportba. A szűkebb értelemben vett motívumkutatás kezdeményezője Tamás Attila volt. Széles Klára *Minden szervem óra* című könyvében csatlakozott ehhez az irányhoz, s figyelmét igen érdekes módon a húszas évek termésére koncentráltta. Aztán Tamás Attila tanítványa, Szigeti Lajos Sándor egész monográfiát szentelt a kérdésnek, nagy erőfeszítéseket téve a motívum fogalmának meghatározására, és ennek segítségével alakított ki egy tipológiát a József Attila-versek csoportosítására. De ezen kívül is, se szeri, se száma az ilyen megközelítéseknek.

Lőrincz Csongornak természetesen joga ezeket az írásokat korszerűtlenségben, felületeségben elmarasztalni, ám akkor nem takaríthatja meg az elődök mégoly summázó kritikáját! Írása voltaképpen két szempontból lép túl a korábbi kutatásokon. Egyrészt azzal, hogy a „motívum” szót – amely azért felbukkan a szövegben – más szavakkal, például a „jelcseréltetés” kifejezéssel cseréli ki. Másrészt, s ez már jelentős változás, a motívumkutatás ismert eredményeit a későmodern József Attiláról kialakítandó vízió szolgálatába állítja. S ez az, ami a motívumkutatásnak ezt a fejleményét elfogadhatatlanná teszi. A különböző versekben variálódó, azonos elemeket tartalmazó szövegegységek alkalmasaknak tűnhetnek a műalkotás egyszerűségének későmodern felszámolására, azaz a kötetnyitó manifesztum direktíváinak teljesítésére, de csak akkor, ha kellő felületességgel bánnak velük, például, ha a variációsán visszatérő kifejezésekkel alakulástörténetéből kihagyják a költőt: József Attila ugyanis mindig organikus műegységben gondolkodott. Azért írta újra verseit, mert már érvénytelennek érezte őket az éppen adott nézőpontjából.

Odorics Ferenc írásában *Az Eszmélet újraolvasására*, pontosabban a *XII.* stófa dekonstrukciós újraértelmezésére vállalkozik. Álláspontjával másutt részletesebben vitázom, ezért itt írásának csak két árulkodó vonására hívom fel a figyelmet. Az egyik az, hogy talán ő fogalmazza meg legnyíltabban a kötet egészének, s azon belül a nyitó tanulmánynak is a rendeltetését, „hogy az *Eszmélet* [és tegyük hozzá, az életmű egészét] átolvassa a késő modernségbe, pontosabban: a verset a klasszikus és későmodern küszöbére helyezze.” E pregnáns megfogalmazás módját ad arra, hogy hasonlóképpen pregnánsan fogalmazzak: József Attila szemléltető posztmodern nézőpontból is, s ez az érzékenység az életműnek számos vonatkozásban új arcát mutathatja föl. De minden olyan kísérlet, amely költőnket későmodern lírikussá szeretné átbúvácskálni, amely életművét valamiféle küszöbhelyzetbe állítja, eleve kudarcra van ítélve, mert József Attila nem volt „későmodern” költő, s ilyen küszöbhelyzet nálunk a harmincas években nem létezett. Odorics írása másfelől azért érdemes figyelmünkre, mert klasszikus tisztaságában mutatja föl a kötet „későmodernizáló” tanulmányainak mélyszerkezetét. Először megismerkedünk a tévedhetetlen elmélettel, majd következik a teoretikus igazság illusztrációja a verssel vagy versekkel, s ez utóbbiak saját üzenete az elméleti igazsággal szemben vajmi keveset számít.

Azzal a rövid közleménnyel kapcsolatban, amelyet Dobos Istvántól olvashatunk a kötetben, nem könnyű állást foglalni, mert csupán egy készülő nagyobb tanulmányból vett mutatványról van szó, s a kijelentéseket alátámasztó érvek, bizonyítékok talán egy későbbi közleményben kerülnek elő. Annyi azonban az olvasottak alapján is megkockáztatható, hogy Dobos István a József Attila-pálya egyik legnehezebb kérdésével: a Babits–József Attila viszonytalannal szembe, s ezt – kizárva az életrajzi és eszmetörténeti vonatkozásokat – az olvasásretorika eszköztárára korlátozódva teszi. A Babits-pamfletnek azokra a részleteire korlátozza figyelmét, amelyekben, mint ismeretes, József Attila átírja Babits verseit.

Az ötlet leleményességre vall, mert a költőt egy, a korban is egyedi eljárásón éri tetten. A Babits-versek átírása voltaképpen a kritika egyik lehetséges, bár meglehetősen kockázatos módja, amely közelebbről valahol a pastiche-sal van rokonságban. Karinthy stílusparódiáitól az különbözteti meg, hogy itt nem stílusutánzással állunk szemben, hanem épp fordítva: idegen szövegek erőteljes közelítésével a saját poétikai felfogáshoz, normákhoz, miközben a költő-kritikus megőrzi distanciáját az elsajátított szöveggel szemben. Az olvasás- retorika eszköztára bizonyára elég szakszerű ahhoz, hogy kellő elmeéllel forgatva értékelhető vagy legalább megvitatható eredményekhez vezessen ezen a sikos talajon. Az eltökélt lemondással az életrajzi és az eszmetörténeti támpontokról azonban Dobos igencsak megnehezíti amúgy sem könnyű helyzetét, már ha csakugyan a kérdés tisztázása a készülő tanulmány tárgya. Ezen a ponton azonban súlyos kételyeim vannak.

Az olvasásretorikai redukció ugyanis épp arra szolgál, hogy megszabadulván a filológiai akadályoktól a gondolatmenet József Attila alakuló későmodern poétikai felfogásáról kialakított hipotézishez szolgáltatson érveket. Az eljárás, amellyel Dobos él, többszörösen ki van próbálva. Végy a költői életműből egy periférikus elemet (korai vers, alkotói krízis dokumentuma, stb.), állítsd a figyelem középpontjába, s ezen az anyagon olyan mutációkat mutathatsz ki, amelyek előfeltevéseidet igazolják. A másik recept: válaszd vizsgálódás tárgyául egy költőnek az alkotáshoz vagy egy adott kérdéstről történő értekezéshez képest eltérő, valamiféleképpen köztes megnyilatkozását, s amit erről az atípusos működésről kiderítesz, tedd az adott költő normájává. Ha valahol, hát a Babits-versek átírását elemző gondolatmenetben nélkülözhetetlen az „életrajzi” (voltaképpen kortörténeti) és eszmetörténeti (ön)kontroll, épp a manipulációs lehetőségek kizárása érdekében.

Mi sem mutatja jobban a szubjektum destabilizációjában érdekelt „későmodernista” értelmezési stratégiák kiszolgáltatottságát saját elméleti előfeltevéseiknek, mint hogy az én eltűnésére vonatkozó hipotetikus jóslat a „Talán eltűnök hirtelen, / mint erdőben a vadnyom” sorokban elégséges alapnak tetszett az elemzők számára ahhoz, hogy az azonos című vers értelmezésére a József Attila-i későmodern szubjektum légvázat aggálytalanul felépítsék. Pálfi Ágnes elemzésében egyfelől éles elméjű kritikában részesíti a költemény két újabb keletű interpretációs kísérletét, a Menyhért Annáét és a Horváth Kornéliáét, amelyek minden különbségük ellenére egyek a hagyományos József Attila-értelmezések radikális meghaladására való törekvésükben, mindketten a Kulcsár Szabó megfogalmazta program megvalósítására vállalkozván. Nagy kár, hogy Pálfi Ágnes javaslata, amely a probléma megoldásába bevonja a *Bánat* című verset is, az interpretáció pozitív fázisába lépve elveszíti korábbi kritikai éleslátását, s az asztrálmítikus hagyományra hivatkozó előfeltevésre alapozva nem kevésbé kalandos magyarázatot kerekít ki a versről, mint bírálatának tárgyai. Akkor már – minden fenntartásom dacára – inkább megmaradok a *Talán eltűnök hirtelen* „hagyományos”, Németh G. Béla nyújtotta értelmezése mellett, amely a verset a kései, időszembesítő, létösszegző líra példájaként mutatja fel.

Ugyanígy, a kötetben olvashatóval szemben a „hagyományos”, 1959-es értelmezést részesítem előnyben a két interpretáció közül, amelyeket Kabdebó Lóránt az *Ars poetica* című versről készített. S nemcsak azért, mert a korábbi értelmezéshez egykori személyes (tanítványi) emlékek fűznek, hanem azért is, mert vizsgálódásában Kabdebót akkor még nem befolyásolta az a mesterkéltség, a történeti anyag természetétől messzire elrugaszkodó elméleti konstrukció, amely most a következő megállapítást írta le vele: „a vers *poétikai értékét* az jelentheti, hogy mindezt kétszeres paradigmaváltás megvalósításával végrehajtott dupla esztétikai korszakküszöb átlépésével éri el [József Attila].” A korábbi elemzés értékét természetesen nem az a célulví, ideologikus szempontrendszer adja,

amelytől a szerző később joggal kívánt megszabadulni, hanem a költemény iránti természetes, megértésre törekvő érdeklődés, amellyel szemben a kötetbeli értelmezést egy prekoncepció tűzzel-vassal való keresztülvitelére törekvő voluntarizmus jellemzi. A költeményt másutt magam is részletesebben elemeztem, s ott szembesülök Kabdebó elgondolásával, ezért most a részletkérdésekre nem térek ki.

Pályám során sok írást elolvastam József Attiláról, s nagy részükből akár egyetértve, akár vitatkozva, tanultam. Amit a költőről írok, abban már magam sem tudnám elkülöníteni a másoktól kapott, továbbgondolt ismereteket attól, amit magam adtam ehhez a tudáshoz. És ez így van rendjén. A vizsgált kötetben is sok olyan publikáció van, amelyek segítenek, akár egy hajszálnival is, tovább vinni a József Attila-kutatást. Ezekkel a szerzőkkel és írásokkal, akikkel és amelyekkel sok ponton éppúgy nem értek egyet, ahogyan ők sem osztják az én felfogásomat, itt nem foglalkozom. Annak a nyugtalanító tapasztalatomnak akartam írásomban hangot adni, hogy az utóbbi időben felgyülemlett a József Attiláról írott dolgozatoknak egy olyan korpusza, amellyel nem nagyon tudok mit kezdeni, amelynek esetében nem látom a lehetőséget a József Attila-kutatás folytonosságába való bekapcsolódásra. Valóban, mintha Janzer Frigyesnek lenne igaza, mintha lenne egy másik személy, akit szintén József Attilának hívnak, de aki nem azonos azzal a költővel, amilyenek őt eddig kutatók és olvasók, tanárok és diákok ismerték. S az elemzéseket, amelyek róla készültek, nemigen alkalmazhatjuk sikerrel mindannyiunk József Attilájára. Az „Újraolvasó” kötetnek azt a hányadát, amely ebben a szellemben készült (beleértve az *Előszót* és a *Szétterült ütem hálója* című bevezető tanulmányt) sikertelen kísérletnek tartom a költő életművének elemzésére.

A kötetnek azonban vannak nagyon fontos kritikai tanulságai a József Attila-kutatás egésze számára. Kulcsár Szabó kritikai megállapításaiban és javaslataiban, illetve tanítványainak problémafölvetéseiben számos olyan pont van, amelyeken el kell gondolkodni. Például a biográfiai én és a lírai én viszonyának olyan felfogását, amely az életrajzi ént és vele a kor valóságos és szellemi történetét egyszerűen kiiktatja az irodalomtudományból, mint a fetisizált és madárijesztőként használt pozitivizmus átkos örökségét, ezt elutasítom. Azt azonban a recept elvetése mellett is készséggel elismerem, hogy ez a reláció korántsem egyszerű, elemzése csapdákkal, buktatókkal van tele, s megvitatás tárgyát kell képezze. S számos ilyen kérdés van. A József Attila-kutatást jelenleg mélyen megosztó belső meghasonlás akkor lenne meghaladható, az okozott károkat akkor lehetne haszonná átfordítani, ha a likvidálási kísérletek helyett a vitás és a dolgozatomban is vitatott kérdésekről folyó eszmecsere venné át a terepet. Próbáljuk meg tehát meglátni az „Újraolvasó” kötet fenyegetéseiben a jövőbeli építő viták ígéretét! Kritikusunknak pedig tisztelettel figyelmébe ajánlom azt a mondatot, amelyet tanulmányában Gadamertől idézett: „minden konstrukciós kísérlet ismét érvénytelenné válik”.

Lengyel András

A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése

„Csak az olvassa versemet
ki ismer engem és szeret“
(József Attila, ÖV 2:382)

1

A címbeli témamegjelölés kétségkívül már önmagában is korszerűtlen; ahogy újabban mondani szokás, nem „trendi”. Kulcsár Szabó Ernő akadémikus, aki a mai magyar irodalomtudományi diskurzust igen nagy mértékben uralja, ki is mondta: a József Attila-kutatásnak ama törekvése, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy „a biográfiai én »hiteles és igaz« történetéhez szolgáltatson kifogástalan dokumentumokat”, tévúton jár. Az „én poetikai destabilizációja”, amelyet a későmodernség alapvető fejleményének tart, a „biografizmust” „tárgya elvesztésével” fenyegeti (Kulcsár Szabó Ernő; in: Újraolvasó. József Attila. Bp. 2001). Sőt irányításával immár meg is született József Attila új recept szerinti, „korszerű” „újraolvasásának” első kísérlete, egy konferenciakötet (2001) – amelyben életrajzi megközelítésű írás természetesen még véletlenül sincs. Ám ez a kötet, meg kell valljam, nem tudott meggyőzni a tudományos diskurzus új módjának magasabbrendűségéről, vagy akár csak számottevő előnyéről. Maga Kulcsár Szabó Ernő ugyanis – nem elsőként, s nem is egyedülként a magyar tudomány történetében – voltaképpen *ideológus*; nem leír, hanem előír, működése a metanyelv meghatározásáért vívott küzdelem része. S működése igazi eredménye egy importált, ám itt önjáróvá lett, az irodalom reálfolyamataitól teljességgel elszakadt metanyelv diktatúrája. Immár bekövetkezett, amitől hajdanán Heidegger óvott: „Ha a módszerre egy meghatározott szaktudomány meghatározott, izolált feladataihoz mérten előzetesen ráütjük mondjuk a mindenütt alkalmazható technika pecsétjét, akkor eleve lemondunk arról a lehetőségről, hogy valamikor majd eredeti értelemben értsük meg azt, s vakká válunk a tulajdon, ilyen kiindulással terhelt eljárásunkra. Megeshet, hogy a tárgyiség, melynek meghatározott irányultságú megragadása világos vagy kevésbé világos formában technikaként nyer magyarázatot és valósul meg – vagyis alapjában véve a tárgytól független meghatározási eszközként –, ezáltal végérvényesen beszorul egy tőle idegen felfogás skatulyájába. Méghozzá úgy, hogy a »módszereknek« és variációs lehetőségeiknek teljes körű felhasználásából a tulajdonképpen intencionált tárgy folyamatos eltévesztése következik” (Heidegger: *Útjelzők*. Bp. 2003. 18.). S ez a generálmódszerként használt metanyelv tanítványai kezén még inkább az üres általánosság steril közegében mozog. Nő tehát a sivatag – ahogy Nietzsche mondja. József Attila, az ember s életműve, mint szövegkorpusz és irodalmi történés pedig lényegében eltűnt az „újraolvasás” folyamán; legföljebb egy-egy kiragadott mozzanat s egy-egy kóbor szövegrészlet tűnik föl – mint pusztai illusztráció. Aki a kötetet végigolvassa, a Kulcsár Szabó-tanítványok írásaiból a korábbiakhoz képest sem az emberről („a biográfiai én”-ről), sem életművéről nem tud meg semmi igazán újat és lényegeset. Márpedig, ha a kései kapitalizmus elvalóságatlanító folyamatai között élve még egyáltalán lehet beszélni irodalomról, akkor – akár tetszik ez, akár nem – az irodalomban legalább a *mű* és létrehozója, az *alkotó* releváns irodalmi tárgy. Azaz, aki e kérdésekről tájékozódni akar, az jobb híján ma is az immár „korszerűtlen” megközelítések eredményeire kell támaszkodjon.

2

Egy élettörténet a maga extenzív teljességében természetesen rekonstruálhatatlan; ami életrajzként áll össze, az – nem lehet tagadni – interpretáció. De nem önkényes interpretáció. Minden ember *nyomokat* hagy maga után, s ezek a nyomok sok ével, évtizeddel később is érzékelhetők, értelmezhetők, s mint realitásfragmentumok alapját, kiindulópontját képezik annak a nyelvi formában megvalósuló értelmezési folyamatnak, amely – a nyomokra támaszkodva, azokból építkezve – elbeszéli, *értelmege*sszé szervezi a megismerésre váró, de immár jelen nem lévő élettörténetet. Az értelmező utólagos és „önkényes” eljárása és a megmaradt nyomok, realitásfragmentumok összjátéka így értelmes egésszé, szöveggé szerveződik. Olyan szöveggé, amelynek részleges fikcionalitása tagadhatatlan, ám benne – ha sikeres az értelmezés – a realitásfragmentumok diadalmaskodnak az értelmező fölött, s az értelmező elfogadja a nyomok utasításait. Az életrajz tehát olyan interpretáció, amely nem függetleníthető teljesen az értelmezés nézőpontjától, az értelmező érzékenységtől, stb., stb., de pusztai lehetősége is a fennmaradt nyomok, a realitásfragmentumok minőségétől és mennyiségétől, egyáltalán: *lététől* függ. (Ezt, tudniillik a nyomok, a realitásfragmentumok meglétét a mégoly „tökéletes” metanyelv mégoly virtuóz működtetése sem pótolhatja.)

Ezeket a nyomokat pedig meg kell találni, föl kell fedezni, s a nem verbálisat verbalizálni kell. Enélkül a még oly kifinomult elméjű s fölkészült értelmező sem tud meglenni.

A nyomok viszonylagos ritkaságát, pontosabban korlátozott számát alapvetően két körülmény magyarázza. Az egyik magában az élet alakulástörténetében keresendő. Minden, ami létezik, előbb-utóbb elmúlik, s csak jól-rosszul érzékelhető nyomokat hagy hátra. A megtörtént s annak megmaradt nyoma pedig, bár nem független egymástól, soha nem azonos. A megsemmisüléssel, a dolog önazonosságának megszűnésével tehát valami végérvényesen elvész, s így értelmezésre szorul. A másik ilyen körülmény az értelmező partikularitása; a megtörténtet, bár egyénileg változó mértékben, de közvetlenül a maga teljességében soha sem látjuk át. Nézőpontunk parcialitása behatárolja, hogy mit láthatunk meg abból, ami elmúlt s ami így rekonstruálandóvá lett. A megmaradt nyomok egy részére tehát, saját, véletlenszerű egyediségünk következtében, egyszerűen nem figyelünk föl, nem vesszük észre. A tudomány, amely rendezett és kontrollált tudás, azonban tágíthatja azt a kört, amelyet észlelnünk lehet. Az életrajzi kutatás három legfontosabb előfeltétele így önként adódik. 1. Az életrajz föltárásához szükséges egy „földhözragadt” szorgalom és teljességre törekvés, amely minden nyomra – előzetesen rögzített értékpreferenciák nélkül, szüretlenül – fölfigyel s egybegyűjt. Hogy az összegyűlt nyomokból azután mi lesz értékes információ s mi pusztai „szecska”, értéktelen hulladék, csakis utólag megítélhető dolog. A korai, időelőtti szelekció előítéltszerűen leszűkíti a lehetséges nyomok körét, s tévútra vezet. 2. Legalább ilyen fontos az az érzékenység, az a distinkció-képesség is, amely fölismeri segíti az élettörténet immanens logikáját. Ez, az első szempont ellentétéként, látszólag messzemenően „szubjektív” valami; ítélőerőt s ítélnidást föltételez. S kétségtelen is, ehhez az érzékenységhez bizony nem vezet királyi út, ehhez nem elég egy-egy nagy hírű professzor hűségese tanítványának lenni. Ehhez a nyomokra való ráhagyatkozás alázata s bátorsága kell. S mindebben a legfőbb segítség – bármily egyedi fejleménynek tekinthető is – a kutató fölhalmozódott személyes tapasztalata, amely az élet teljes köréből válik ki és szűrődik le. Olyan minőség tehát ez, amely csakis át nem ruházható személyes teljesítmény eredménye lehet: meg kell érte szenvedni. Ám kialakulása ugyanakkor összefügg

egy sor metaszubjektív tudásstruktúra elsajátításával is; az általános történet, a lélektan, a szociológia, a filozófia, a kulturális antropológia, sőt – horribile dictu – még a valódi, nem ideologikusan működtetett hermeneutika eredményeinek ismeretével is. 3. A harmadik szempont pedig, mindezek kontrasztjaként, de nem megszüntetőjeként az az érzékenység, amely az értelmezőnek saját kora nagy tendenciái közötti eligazodását biztosítja. A saját, kontrollált perspektíva nélküli rekonstrukció ugyanis szükségképpen vak és élettelen, a szó negatív értelmében „filológiai” – az ilyen, „vak” adattömegre mondták hajdanán (elméletileg egyébként tévesen), hogy „pozitívista”.

A harmadik szempont szerepe, persze, erősen kétélű és kockázatos. A saját, értelmezői érdekltség eluralkodása ugyanis magát az értelmezést teszi kockára, sőt veszti el. Ám tárgyarányos figyelembe vétele nemcsak pragmatikus könnyebbséggel jár (kijelölővén az aktuális nézőpontot), de – explicitté válva – a kutatás aktuális értelmét is megadja. Az életrajz teljesítőképessége mindenesetre jórészt azon múlik, hogy a főnti három legfőbb szempont az értelmezés során mennyire van belső harmóniában.

3

Nagy kérdés, persze, mire jó egy, mégoly sikerült életrajz is. Az irodalomtudomány, köztudott, már hosszú ideje, jóval Kulcsár Szabó Ernő föllépése előtt, arra törekszik, hogy az életrajzot mint „idegen”, az esztétikum autonómiájába bele nem tartozó, sőt azt szennyező fejleményt kiiktassa, érdektelenné és fölöslegessé nyilvánítsa.

Az életrajz – igaz, a „korszerűséggel” szembe forduló – aktualitását magam abban látom, hogy két vonatkozásban is döntő fontosságú fölismerésekhez vezet, illetve vezethet. Az egyik vonatkozás, persze, nem irodalomtudományi, hanem történeti (s ha tetszik, „irodalmi”). Az emberi személyiség, ha a maga gazdagságában, történeti folyamatként föltárl, olyan érdekes és tanulságos fejlemény, amely a maga faktualitásában a legjobb klasszikus fikciókkal, a regényekkel is vetekszik, s igen magas fokú önmegértést tesz lehetővé. A mai, immár erősen kiüresedett életvilágunkban, a rejtett szándékokat érvényesítő piárértelmezések uralkodása idején, amikor minden az (ön)manipuláció szolgálatába kényszerül, ez fölbecsülhetetlen jelentőségű lehetőség. Erről lemondani öncsonkítás, a manipuláltságba való beletörődés. (Hogy azután az így megszülető életrajzot milyen tudományos skatulyába szorítjuk bele: egyáltalán tudománynak, irodalomnak vagy bármi másnak nevezzük – teljességgel érdektelen.)

A másik vonatkozás viszont, bár közvetett kontrája a hermeneutikának, elsődlegesen irodalomtudományi érdekű. Sőt éppen a ma „korszerű” törekvések, így pl. maga Kulcsár Szabó Ernő is beszélnek – sajnos, nem indokolatlanul – az én-integritás elvesztéséről, a szerzői szerep visszaszorulásáról vagy egyenesen „haláláról” stb. Ha ezeket az egyívású, de különféle megfogalmazású diagnózisokat komolyan vesszük, lényegüket elfogadjuk, két értelmezői út nyílik meg előttünk. Az egyik a hermeneutikáé (nem a provinciális magyar vátozaté, hanem az „igazi”, eredeti hermeneutikáé): megpróbálunk a szuverén én figyelmen kívül hagyásával csupán magára a szövegre, a szöveg ún. figurális utasításaira hagyatkozni. Az eredmény, jó esetben is eleve korlátozott lesz, nagy területet szükségképpen homályban maradnak. A másik, a nehezebb út (nem tagadva természetesen az igazi hermeneutika itteni lehetséges szerepét és létjogosultságát sem) éppen arra keres magyarázatot, hogy mi és hogyan vezetett a szuverén én elvesztéséhez, pontosabban mind erőteljesebben érvényesülő redukciójához. Ez az (ön)értelmezés természetesen többféle eljárással is megkísérelhető; közülük az egyik a nagy alkotók valóságos, nem fiktív személyiségtörténetének rekonstruáló értelmezése.

Ebbe a rekonstruáló elemzésbe vizsgálendő tárgyként természetesen a személyiség egésze, azaz biológiai és fiziológiai adottságai éppúgy beletartoznak, mint szokványos hétköznapi alakulástörténete („mosócédulákka” és „újraltási bizonyítvánnyal”) vagy – végső szinten, de egyáltalán nem utolsó sorban – az önmegnyilvánulás legmagasabb rendű alakzatai, az életmű darabjai, a művek.

Az irodalmi mű ugyanis, a provinciális magyar hermeneutika vélekedésével ellentétben, korántsem csupán valaminő intertextualitás. Az alapvető nagy dilemma, amely az irodalmi mű értelmezését behatárolja, kétségkívül az: *élet és mű, avagy szöveg és szöveg* kerül egymással relációba, amikor egy új szöveg születik? Hogy szöveg és szöveg érintkezik és hat egymásra ilyenkor, sőt bizonyos mértékig a szöveg még önmagát is írja, kétségtelen. Ám legalább annyira kétségtelen az is, hogy a szövegeken túl (alatt, fölött, mellett, ahogy tetszik) van még valami, ami hat, valami ősförmájában még verbalizálatlan, az „élet”. Az alkotás, sőt maga az irodalom tulajdonképpen ennek a még nem szövegszerűnek a folyamatos verbalizálási kísérlete. (Szöveg és szöveg összjátékát ez a még nemverbális alakítja ki, teszi érdekessé és fontossá, avagy teljességgel érdektelenné, pusztá könyvtártölteléké.)

Ezt a magyar klasszikus modernség még tudta. Ezért, az e fejleményben való lehetőségbeszűkítő *elmozdulást* érzelve, beszélt Ady Kosztolányiról mint „irodalmi író”-ról, s később ezért rajzolta meg az élesesű (s rosszmájú) Szabó Dezső a maga Babits-portréját úgy, ahogy megtette. Szabó ugyanis, kiélve személyes ellenszenvét, Babitsra rávetítve éppen élet és mű viszonyának szöveg és szöveg viszonyára való áthelyeződését diagnosztizálta. Ha eltekintünk jellemzésének szándékolt, karikírozó túlzásaitól, jellemzését itt nagyon is érdemes fölidézünk. Előbb, 1921-ben még karikatúra-szerű a leírás: „Egy napon aztán megjelent az irodalomban egy Babarov nevű költő. Babarov nem élt, nem evett, nem ivott, nem csókolt, nem aludt, nem álmodott, Babarov éjjel-nappal idegen országbeli verseket olvasott, azokból írta ki a rímeket, vagy pedig maga írt verseket. Ő a világot a b-betű zenéjében hallotta, s költészetében egybekötötte a nyelvnek minden b-vel kezdődő szavát. Ezért igen csodálták, s ő maga sem volt elégedetlen magával.” (Szabó Dezső: *Csodálatos élet*. Bp. 1921. 124.) Nyolc évvel később, 1929-ben, a *Halálfi* Babitsáról írva viszont már tárgyiasabban (bár nem kevésbé élesen) ír: Babits „[s]zámára irodalom és művészet nem az emberi léleké fájt vagy örvendett világ szükségyszerű kifejezése. Szó, szó, szó: ez a világ, ez az élet, ez minden. És e szavaknak jelentése egyáltalán nem fontos. Hanem: az alakjuk, formaváltozásuk, zengésük, ritmusuk. A költészet annyi, mint játszani a szavakkal. A költő sajátos vegyülete a zenebohócnak, az eqvilibristának, s a Dammer Augusztinak. Minél jobban, minél többféleképp tud játszani a szavakkal: annál nagyobb költő. Egyetlen egy Biblia van, az élet könyve: a *szótár*, amely néha *rímsszótár*.” „Az ember olvas rengeteg latin, görög, angol, francia, német és más verset. Jó tanuló emlékezetében ezer rím, ezer ritmus, ezer fogás, a versköltéltáncolás ezer ügyes mozdulata csillog egybe. És akkor veszünk egy témát, mert a buta és műveletlen közönség értelmet is akar, bármit, szerelmet, családi érzést, ez nem fontos: és a beszédett rímek új összetételben csattognak, a felszívott ritmusok peregnek, zengnek a hanghullámok s a formákba csalt szavakból kiárad a filozófer-világ *egyetlen nagy kéje: a szó erotikája*.” (*Kritikai füzetek*, 1929. 35-36, 39.) Ezt a kétségkívül eltúlzott, de egészében mégis jól érzékelt új tendenciát láthatóan Szabó Dezső nem fogadta el irodalomnak. Az ő fölfogásában az igazi irodalom még nem ez. „*A költészet, az irodalom: orgona, hegedű, zongora, cimbalom vagy furulya: kifejezője a világban történő embernek és az emberben történő világnak*.” (Uo. 39.) Sőt, mint a reakciókból kikövetkeztethető, maguk az érintettek: Kosztolányi, majd Babits sem vállalta eszményként azt, amivel őket jellemezte Ady, illetve Szabó Dezső: egy életre megsértődtek érte. Irodalom *eszményük* tehát nekik is más volt; nem lehet leszűkíteni őket valamiféle szövegesztétikára.

Ez érthető. Nehezen tagadható ugyanis, hogy – végső lényegét tekintve – a Szabó Dezső formulázásában idézett eszmény még egy teljesebb, egészebb irodalmat tételez, mint az, amit Babitsra rávetítve, elutasít. A szöveg és szöveg viszonyát megtestesítő változat az egészebbnek csak *speciális* (s csak tendenciaszerűen létező) esete; egy olyan változat, amely tendenciává is csak bizonyos

történeti fejlemények eredményeként válhat, s mint ilyen is önfélreértés. Léte tehát megmagyarázandó.

4

A József Attila-kutatás – ha eltekintünk Kulcsár Szabó Ernő lekezelő, sőt lebecsülő véleményétől – látszólag jó helyzetben van. A József Attila-irodalom immár könyvtámyi, s Szabolcsi Miklós, aki évtizedeken keresztül meghatározó egyénisége volt a kutatásnak, be tudta fejezni nagymonográfiája utolsó kötetét is. A *Kész a leltár* (1999) megjelenésével teljessé vált a költő életének és művének az az impozáns földolgozása, amely, nagyon tudatosan, egységben akarta láttatni az életutat s az életművet, amely tehát a maga integratív módján részben föltárta, részben összefoglalta mindazt, ami a tárgykörben addig tudható volt. S nem is vitás, a végkötetes, összességében több ezer oldalra rúgó nagy összefoglalás még jó ideig megkerülhetetlen lesz: minden értelmezésnek valamiképpen innen, a Szabolcsi lerakta (összefoglalta) alapértelmezésből kell kiindulnia. Teljesen azonban e nagy munkával sem lehetünk elégedettek. Szabolcsi Miklós igazában nem filológus, hanem esszéíró alkat volt, legnagyobb erényei – a lényeg megragadása, tömörítése, elegáns előadása – esszészzerű megnyilatkozásaiban érvényesültek igazán. Az életrajzi filológia (s végső soron maga a nagymonográfia megírása is) számára csak egy önként vállalt, s becsülettel teljesített, ám – fölismert szükségessége ellenére – némileg alkat-idegen feladat volt. S mivel a József Attila-értelmezés elsődleges feladata hosszú időn keresztül a kultikus és/vagy „politikus” értelmezésekből való kikevergődés szakmai föltételeinek megteremtése volt (ez, nyugodtan mondhatjuk, lényegében mára sikerült is), az életrajz óhatatlanul kapott egy elegáns, finom stilizálást – mielőtt egy sor probléma részletes és konkrét tisztázására sor került volna. Ez az adott kutatástörténeti helyzetben teljességgel indokoltnak, szükségszerűnek tekinthető, ám úgy vélem, dacára a ma más irányba távolító szakmai trendnek, ma már nem tartható.

Szerencsére a József Attila-kutatás, amely elmarasztaltatott a biográfiai, kőr-, párttörténeti kutatások túlhajtásában, az évtizedek során meglehetősen nagy életrajzi anyagot halmozott föl. Ezek az adatok persze sokezer publikációba, gyakran hírlapi közleményekbe szétszórva, olykor „idegen” érvelésekkel vegyítve, egymásra még nem vonatkoztatva, mintegy nyersanyagként léteznek – de léteznek. S bár a jelen állapotban ez az anyag alkalmatlan az értelmezés érdemi befolyásolására, értelmezésbeli fölhasználásra, egy nagy lehetőség immár megvan. Az az adattömeg, amellyel nagyságát illetően legföljebb csak a Petőfire és Adyra vonatkozó anyag vetekedhet, integrálható egy napról-napra haladó, nagyon részletes *József Attila-kronológiában*. Egy ilyen összeállítás természetesen sok mindent „nem tudna”, sokféle jogos és valóságos szakmai igényt nem elégítene ki. De rögzítené a „nyomokat”, mindent, ami elérhető, s egy ilyen, szoros időrendben nagy részletességgel egybeállított nagy anyag olyan szilárd és részletes életrajzi vázat adna, amely megbízható alapja, kiindulópontja lehet egy sor további különféle kutatásnak.

S egy ilyen kronológia összeállítása, „némi” tájékozottságon túl, elég nagy részben „csak” szorgalom és munka kérdése. (Sajnos, az elvileg szöbajóhető kutatók száma kicsi; Péter László például immár jó ideje eltávolodott a József Attila-kutatástól, Tasi József pedig meghalt. Magam persze, ha körülményeim engednék, vállalkozhatnék erre a divattól amúgy is lenézett munkára, azaz megehetném, amit most „kifőzők”, de ki tudja, mire futja még az időből, erőből. Mindenesetre nem zárom ki annak lehetőségét, hogy végül is készítek egy ilyen kronológiát. Aki megéli, meglátja.)

Annyi minden személyi körülménytől függetlenül máris bizonyos: egy ilyen nagy részletességű, „teljességre” törekvő kronológiára nagy szükség lenne, s megszületése – hála a József Attila-kutatók egész seregének – immár nem tartozik a jámbor, ám eleve elérhetetlen óhajok közé.

5

A kronológia azonban, minden gazdagsága és részletessége ellenére, jellegeből fakadóan nem elégítheti ki az életrajz összes kívánalmait. Lehetőségeit legalább két nyomós ok korlátozza. Az egyik elvi. A kronológia a maga „száraz” adatszerűségében csak kiindulópont lehet; az életrajz, amely az életút értelmezésébe szükségképpen bevonja a művek sokrétű tanulságait is, a pusztán kronológiánál mindenképpen nagyobb igényű, összetettebb vállalkozás. Egy sor értelmező munkára tehát csak a kronológia megjelenése után, arra (is) építve, de azon lényegesen túllépve kerülhet sor. A másik ok messzemenően gyakorlati. Az életút eseménytörténete – részben forrásadottságok, részben irodalmon s tudo- mányon túli szempontok kitartó érvényesülése miatt – ma még egy sor lényeges ponton lukas. Van persze e területeken is sok nyom, amely külön-külön is, együtt pedig föltétlenül beszédes, s legalább annyit jelezni képes, hogy hová kellene koncentrálni az adatföltáró munkát. Ezek a „nyomok” azonban önmaguktól nem állnak össze, s önmagukban nem is elégségesek. Az igazán új eredményekhez sok szerencse (új, még nem ismert források előkerülése) s kitartó, módszeres kutatói erőfeszítés szükségeltetik.

Hol vannak ezek a lukak? Mire kellene koncentrálni az életrajzi anyagföltáró munkát? Azt kell mondanom, sajnos, hogy az életút minden szakaszában fölfedezhetőek fehér foltok, érdemi hiátusok.

Közülük néhányat inkább csak emlékeztetőül, a kutatói kedv ébresztgetése céljából az alábbiakban megemlítek. A szóba kerülő kérdések teljes problémátörténete óhatatlanul szétfeszítené e jegyzetek keretét, s egyben sok olyan részletet görgetne maga előtt, ami igazában csak munka közben kell hogy kéznél legyen.

6

A születés, a család, a gyerekkor s az első ifjúság rajza a József Attila-irodalom egyik legkidolgozottabb része. Maga Szabolcsi Miklós is itt hozta talán a legtöbb újdonságot, szűz anyagot, s mások, Péter Lászlótól mondjuk Valachi Annáig, szintén sok mindent tisztáztak e területen. Nem kapott azonban kielégítő történeti-szociológiai értelmezést az a fejlemény, amelyet a költő alapos értője, a „szakmabeli” Petri György, a maga nyers és tabukra nem ügyelő modorában *lumpen* vonásként emleget (vö. Petri György: *A szabadság hagyománya*. Bp. 2001. 111-112.). Ez az életmód, amelybe a gyermek József Attila – egyáltalán nem önszántából – belekényszerült, tőle függetlenül is izgalmas és fontos történeti kérdés, későbbi életvitelét s konfliktusainak egy jelentős hányadát pedig végső soron ide vezethetjük vissza. A probléma itt az, hogy ennek a ténynek a tudomásulvétele nem illik bele bizonyos kultikus eredetű klisékbe, zavarja azok érvényesülését, erős tehát a kimondott, kimondatlan befogadói háritás. S a háritást megkönnyíti az a tény, hogy József Attila életében, szinte gyermekkorától, kétségkívül, más tendenciák is jelen voltak – a ferencvárosi gyerekből ezért lehetett költő, járhatott be egy olyan utat, amely indulási helyzete ellenére lehetővé tette alkotóvá válását. Így mindenelelőtt már korán érték hatások, gyámja, Makai Ödön környezetében egy mereven kötelességteljesítő zsidó munkaéthisz felől is. Ám József Attila – nem genetikai értelemben vett – „zsidósága”, a zsidó kulturális tradícióhoz, habitushoz való – részleges és ellentmondásos – hasonlása megint bonyolult kérdés. Ez részben a lumpen-beállítódás ellenpontja s ellensúlyja életében, s mint ilyen, egyértelműen serkentő, teljesítménynövelő szerepű egyéni készítés – erre már Beney Zsuzsa, majd magam is rámutattunk. Ugyanakkor itt, a lumpen *kontra* „zsidó” készítesek szükségszerű konfliktusaiban keresendő állandósult érzelmi s intellektuális ambivalenciáinak

egyik komponense. A precíz leíráshoz s a mélyebb értelmezéshez mindenesetre további filológiai, történeti-szociológiai és lélektani szempontokat egyaránt mozgósító elemzésre lenne szükség.

Ugyancsak kora fiatalságához köthető (ám élete végéig elhúzódó) az az életrajzi probléma, amelyet legegyszerűbben a nemzeti identitás belső konfliktusaként írhatunk le. József Attila ugyanis, mint köztudott, apja révén román eredetű volt, s bár anyja, akitől nyelvét kapta, magyar („kun”) volt, „vallása”: első vallási inspirációi görög-keleti, azaz „román” tradíciót közvetítettek hozzá. S „románsága” kérdése később is, ismét és ismét fölmerült. A szegedi egyetemen egyik professzora, mint magától a költőtől tudjuk, „leoláozta”, majd Párizsban fölmerült benne annak lehetősége, hogy (miként néhány Franciaországban letelepült román írókörtársa) ő is „francia” költő legyen, aki magyarul többé nem ír, a harmincas években pedig a budapesti román kulturális attasé, Balta Mózes hivatkozott „románságára”, sőt ő rá is vette román versek fordítására. (Noteszében pedig, jellemző ez is, egy-egy közt egy erdélyi román irodalomtörténész címe is megvolt.) S hogy ezek a kérdések valódi problémái voltak, vers, a nevezetes *A Dunánál* is jelzi, amely – közvetlenül egyik pszichoanalitikus orientált önanalízise után – e problémákat is újra tematizálta: immár pozitív, kibékítő formában. Az apai ágú román eredet igazi következménye viszont, bármily paradoxonként tűnik is ez föl, magyarságtudata kompenzációs szerkezetében jelenik meg. József Attila tudatosan s hangsúlyosan „magyar” lett, életútja során orientációja „nemzeti” vonása újra s újra hangsúlyosan megjelenik. S úgy vélem, identitása román komponense nélkül magyarságtudata is más, szimplább, egysíkúbb, ám talán konfliktusmentesebb lett volna.

Mindezt, nem kétséges, jó lesz szem előtt tartanunk, ha nem akarunk nagyot tévedni, amikor életútját és -művét értelmezni igyekszünk.

De vannak problémák, amelyek „csak” a források lappangása miatt problémák, ám e hiányok szükségképpen rövidre zárt, leegyszerűsítő értelmezésekhez vezetnek. Nem kétséges, hogy az egyik ilyen nagy hiány, amelyet mielőbb föl kellene számolni, a Hertha Böhmhöz írott levelek föl kutatása lenne. A Hatvany család német nevelőnője ugyanis nemcsak mint a költő egyik „nőügye” érdekes (sőt így a legkevésbé érdekes). A levelek igazi jelentősége – mint Hertha fönmaradt s publikált válaszaiból kikövetkeztethető – abban keresendő, hogy ezekben – élete egy nagy átalakulásokba torkoló szakaszában – olyan szereplehetőségeket próbálgatott, amelyeknek megismerése sok mindent megmagyarázhatna vele kapcsolatban. A párizsi életszakasz, úgy vélem, ezek nélkül alig-alig érthető. A József Attila-filológia egyik nagy, s talán még nem teljesen reménytelen feladata így Hertha Böhm hozzátartozóinak föl kutatása, s a költő hozzá írott leveleinek begyűjtése, publikálása lehet. Itt, sajnos, a múlt idő nem a kutatásnak kedvez; az idő múlásával egyre kisebb az esély, hogy e levelek előkerüljenek. Márpedig ezek, hadd szögezzem le, sok jel szerint hasonló jelentőségű dokumentumok lennének, mint a később Vágó Mártához írottak.

S ha már Vágó Márta szóba került: hasonló hiányként tartandó számon egy közvetett, ám a költőről föltehetően nagyon sok információt szolgáltató forrástípus – Vágó Márta 1928/29. évi levelezése, mindenekelőtt Márta és Mannheim Károly levélváltásai. (Mannheim egyik, költőnkét tárgyaló levele, tudjuk, 27 oldalas: benne az Attila-Márta-viszony mindama vonatkozása, amelyet Mannheim fontosnak vélt.) Ezek a levelek megint csak nem mint „szerelemtörténeti” források ígérnek a legtöbbet. Igazi jelentőségük a költő filozófiai tájékozódása és készülő „metafizikája” története szempontjából lenne. Valamint, egyáltalán nem utolsó sorban, annak a szociokulturális hasadásnak a megértéséhez járulhatna hozzá, amely a Vágó-család és József Attila együttélését, a költő „benősülését” akadályozta meg.

Minden látszat s előítélet ellenére sok feladatot kínál még József Attila munkásmozgalmi szerepvállalásának rekonstruálása is. Jelenleg ugyanis jórészt üres általánosítások, ilyen-olyan szempontú stilizálások, sőt, igen nagy számban, spontán és/vagy tudatos hamisítások állnak rendelkezésünkre. Itt, úgy vélem, minél több konkrétumra volna szükség, hiszen ahogy korábban e szerepvállalás ideologikus fölhasználása, ma ellenkező előjelű, ám azonos természetű bagatellizálása szakmailag nem tartható. Akárhogy ítéljük ugyanis meg (vagy el) ezt a szerepvállalást, bizonyos, hogy a költő számára lényeges (bár alapvetően konfliktusos) fejleményről volt szó. Benne olyan tendenciák manifesztálódtak, amelyek a kései modernitás lényegéhez tartoztak, s amelyek a költő egész világlátását, sőt – időben változó mértékben és formában – költészetét is messzemenően alakították. Ezen, tetszik vagy sem, a Vértes Györgyék „mozgalmi” misztifikációjára adott mai antimozgalmi misztifikáció sem változtathat.

Részben e jelenségkörhöz tartozik, de ennek egyik speciális elágazásaként értelmezhető József Attila 1933. nyári „kisiklása”, az úgynevezett Rátz Kálmán-epizód. Erről többször írhattam már, sok mindent sikerült is tisztázni, de nem kétséges számomra, hogy *A nemzeti szocializmus* című rövidke alkalmi írás egy nagy gondolkodástörténeti fejleménynek csupán csak az érzékelhető fölszíne: a jéghegy csúcsa. József Attila politikai gondolkodásának ambivalenciák és váltások során keresztül is érvényesülő mélyebb következetessége olyan fejlemény, amely az eddigieknél sokkal mélyebb és alaposabb, empirikusan is alátámasztott értelmezést kívánna.

Amiként komoly vizsgálatot érdemelne a *Szép Szó* szerkesztő, a *Szép Szó* körében központba állított „urbánus”, „liberális” József Attila jellemzése is. Kétségtelen, hogy élete utolsó szakaszában ehhez a körhöz tartozott; először itt kapott olyan meghatározó – s az olvasóközönség és az irodalmi élet számára is egyaránt érzékelhető – szerepet, amely őt megillette, s amely tényleges jelentőségének már-már megfelelt. Ugyanakkor, sok jel szerint, ez a viszony egyelőre féloldalasan, a *Szép Szó* köre által inspirált módon lett csak értelmezve s jellemezve. Ám a *Szép Szó* és József Attila viszonya sokkal összetettebb (s alighanem látens konfliktusokkal telítettebb) volt, mint amennyire ez a szakmai köztudatban is él. Elég, ha e vonatkozásban csak két mozzanatra utalunk. Figyelemre méltó pl. Szántó Judit megjegyzése, aki egy helyen arról ír, hogy „Attila liberális? Ugyan.” – Azaz számára még a föltételezés is abszurd. S ha e megjegyzés érvényében kételkednénk, meglepő módon az ellenérdekeltségű, minden fönttartás nélkül „szépszós” vonzalmú Vágó Márta is arról beszél, hogy Attilának a *Szép Szó*n kívül volt egy másik, általuk nem igazán ismert baráti köre is. Sőt Vágó Márta szerint Ignóus Páléban egyszer még az is fölmerült, hogy a költő talán „átállt” a másik táborba – azaz, ők maguk sem voltak teljesen bizonyosak összetartozásuk erejében.

A szövegek, amelyek a költőtől, illetve szerkesztőtársaitól fönmaradtak, önmagukban is az orientációk különbözőségére, másféle értéktételezésre hívják föl a figyelmet. Ezek alkalmi szövetsége, persze, tény, melyet hiba lenne tagadni, ám a különbség különbség marad, amelyet át kell világítani s meg kell érteni. Summa summárum, úgy vélem, ezekben az utolsó években, minden személyes s történeti egymásrataltság ellenére, József Attila gondolkodástörténeti pozíciója összetettebb s magasabb rendű volt, mint környezetéé, mint szerkesztőtársaié.

Külön nagy problémakör a pszichoanalízis: az alkalmazott terápiaik éppúgy, mint az önmegértés szolgálatába állított s költőileg is hasznosított pszichoanalitikus elmélet. Itt, rosszhiszeműen, lehet a József Attila költészetén „élősködő” analitikus interpretációkról beszélni (ahogy ezt Kulcsár Szabó Ernő teszi), ez azonban értetlenségre, legjobb esetben is egyoldalú és felületes tájékozottságra vall. Kétségtelen ugyan, hogy születtek írások, amelyek analitikusan orientált értelmezését adták az életmű egyes darabjainak vagy

némely vonatkozásainak (e vonatkozásban leginkább Szőke György írásai említhetők meg), s a versekben alkalmilag bizonyos „tünetek” regisztrálására is sor került. A költő betegségének mibenléte, egyáltalán a betegség versus stigmatizáció kérdése azonban sajnos valós kérdés. Ma a Bókay–Jándi–Stark szerzőhármás stigmatizáció-elméletével szemben a „betegség” mellett látszik kialakulni némi konszenzus. A diagnózis azonban már korántsem nyilvánvaló. A nehézség abból fakad, hogy József Attila immár nem vethető alá egy szokványos orvosi rutinvizsgálatnak, csak a véletlenszerűen rendelkezésünkre álló, s különböző értékű források másodelemzése végezhető el. Ez pedig egyszerre kíván filológiai és orvosi fölkészültséget; az egyik vagy a másik területen való jártasság nem elegendő. Így, azt hiszem, e témakör még jó ideig ad kutatnivalót. Ám, tegyük mindjárt hozzá, a pszichoanalízis mint tárgyalandó terület egyáltalán nem szűkíthető le a betegség kérdésére, sőt a betegség esetleges versbeli fölbukkanására sem. Az igazi kérdés ennél sokkal szélesebb kört fog át, s lényegében másfelé, lényegesebb problémák megértése felé vezet.

Abból érdemes kiindulni, hogy József Attila mint páciens több analitikus gyakorlatával is megismerkedett. Valamiképpen mindegyiktől (elsősorban Rapaport Samutól és Gyömrői Edittől) megtanult valamit a pszichoanalitikus elméletből és technikából. A legtöbbet, közvetve, származékosan, nyilvánvalóan első analitikusától, Rapaport dokortól, akinek két könyvét, tudjuk, átszilárdította, sőt alighanem lényeges pontokon át is írta. Az eközben szerzett ismeretek pedig, megtehető magasszintű elméleti érzékenységgel és folyamatosan gyakorolt autodidaxia eredményeivel, lehetővé tették számára, hogy – kihagyva a processzusból analitikusait – önmaga értelmezésére is vállalkozzék. Ennek számos fontos dokumentuma van, így pl. az úgynevezett *Rapaport-levelek*, a *Szabad-ötletek jegyzéke* s még több más hasonló jellegű írás. Az elemzőmunka, amely ezekre irányul s adekvát megértésüket célozza, még korántsem fejeződött be; a munkának inkább csak az elején járunk még. Annyi azonban már így is bizonyosnak látszik, hogy József Attila a pszichoanalitikus elméletet (s az alkalmazható technikát) mint önmegértési modellt – s mint költészeti nyersanyagot kezelte. Mindkettő, úgy vélem, rendkívül fontos. Úgy tetszik, utolsó éveinek az emberről nyert tapasztalatai, egész antropológiája ebben az önmegértési modellben gyökereznek, s ezáltal nyerik el alakjukat. Az, hogy mindehhez nem egy tiszta „freudista” értelmezést használt föl, hanem korábbi orientációinak (marxizmus, sőt még korábbi idealista metafizikája) némely elemeivel is szintetizálta azt, csak bonyolítja a dolgot, de nem hatálytalanítja. S a világról s az emberekről nyert fölismerései súlyát nemcsak végső személyes radikalitása, öngyilkossága jelzi. Mint költő is élt ezekkel a fölismerésekkel. Sőt, nyugodtan állítható, az utolsó években a személyes élettörténet ezen az analitikusan orientált önmegértési modellen keresztül, ennek közvetítésével vált költészetté. Az életrajz közvetlen, primér költészettörténeti relevanciája – nagyon markánsan – itt érhető tetten.

Az analitikus problémák vizsgálata tehát úgy része az életrajzi kutatásnak, hogy eredményei három jól elkülöníthető, ám mégis szorosan összetartozó irányba mutatnak: a betegség, az önmegértési modell s a kései költészet megalkotottságának mikéntje ugyanis együtt, egymástól csak mesterségesen elválasztható szimbiózisban jelentkeztek.

Azaz, mondjuk ki, a pszichoanalízis elsődlegesen nem a József Attila-értelmezés eszköze, nem tünetregisztrálás, hanem a költői alkotás tárgya és modellje. Nagyon naiv hermeneutika az, amely ezt az összefüggést figyelmen kívül hagyja, s „közvetlenül”, a hermeneutika általános elmélete alapján magyarázza az életművet.

8

Az életrajzi kutatásnak természetesen van egy rutinszerű, hétköznapi szintje is; ezek azonban úgynevezett egyszerűségük ellenére ugyancsak nagy hozzáértést kívánnak, s várható eredményeik is gyümölcsözőek.

E területről itt s most csak kettőt említek meg. Az egyik a költő levelezésének összegyűjtése s szövegkritikai igényességű közzététele. A régi, „válogatott” levelezéskötet (1976) ma már nem elegendő a fokozódó igényekhez; immár itt az ideje az elérhető teljességre törekvő kiadásnak. A munka folyik, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának két munkatársa, H. Bagó Ilona és Hegyi Katalin a szöveggondozást jórészt már el is végezte, lényegében „csak” a jegyzetelés munkája van hátra. Ez a szöveggörpusz, ha megjelenik, méreteinél s gazdagságánál fogva a kutatás nélkülözhetetlen segédeszköze, lényeges új fölismerések fölismeretője lesz. A másik ilyen feladat a költő dedikációinak teljességre törekvő összegyűjtése és – hasonmással, valamint magyarázó jegyzetekkel kísért – publikálása lehet. 1980-ban ugyan már megjelent ennek első, „nyers” változata, M. Róna Judit úttörő összeállítása a József Attila kéziratait regisztráló katalógusban. Azóta azonban jelentékenyen gyarapodott ez az anyag, sok, eddig ismeretlen dedikáció került fölszínre, s immár a neves kéziratgyűjtő, Kiss Ferenc egymaga több mint 150 dedikált József Attila-kötetet őriz gyűjteményében. Egy ilyen dedikátum-kiadásnak mindazonáltal nem egyszerűen csak a mennyiségi növekedés adja meg az értelmét, hanem az ezekhez kapcsolódó jegyzetek – s a minderre épülő másodértelmezések lehetősége. A dedikáció-sorozat ugyanis *együtt*, mint máshol már szóltam erről, olyan szeriális forrás, amely sokrétűen kiaknázzható. Az életrajzi eseménytörténet pl. éppúgy nyer vele, mint – mondjuk – az alkotó irodalmi kapcsolathálózatának föltárását célzó történeti-szociológiai kutatás.

Úgy vélem, a József Attila körül mára fölhalmozódott nagy életrajzi anyag kínálta sokféle lehetőséget kihasználatlanul hagyni vétek, sőt szakmai vakság lenne. Az egyedülállóan gazdag anyag másodelemzése ugyanis, a konkrét részeredményeken túl, óhatatlanul az irodalomtörténeti megközelítések és a lehetséges módszerek finomodásával jár.

9

Zárásként mindazonáltal hadd mondjam ki: aki másként akarja megközelíteni az életművet, aki másként definiálja saját kutatása tárgyát, ma megteheti. Ma, talán mondani sem kell, a „korszerűnek” címkézett értelmezési irányok és módszerek vannak tudománypolitikailag preferált helyzetben, akadémiai stallumok birtokában. A kérdés ma nem az, hogy az irodalomtudományi *mainstream* hallathatja-e saját hangját, megjelenítheti-e saját értelmezési javaslatait, hanem sokkal inkább az, hogy a marginalitásba szoruló értelmezési pozíciók képviselhetik-e azt, amit – szembe fordulva az uralkodó sodorral – ma is helyesnek és követendőnek vélnek, avagy azok a törekvések, amelyek az uralkodó metanyelvben fejeződnek ki, immár kizárólagossá váltak.

A kérdés ma még, szerencsére, nyitott.

Szigeti Lajos Sándor

Öntudatos kamaszvágak

József Attila két ifjúkori versének kontextusa

József Attila korai verseiről vagy igen részletesen szóltak az elemzők, mint tette azt Szabolcsi Miklós monográfiájának első kötetében, vagy az életrajzi-helytörténeti aprófilológia mozzanataiként mutatják meg őket, mint Péter László, vagy az érett pályaszakasz előzményének tekintve őket, rövid utalással élnek velük kapcsolatban, mint az utóbbi időszak kismonográfiái N. Horváth Béla és Tverdota György tollából. Pedig e versek több szempontból is fontosak a teljes életmű végiggondolásában, különösen azért, mert gyakori, hogy a fiatal József Attila rálelt olyan jelzős szerkezetekre, metaforákra, amelyeket később vagy szinte változatlanul, vagy motívumként beépített érett műveibe. Különösen fontosak lehetnek azok az esetek, „amikor a korán kialakított motívum későbbi visszatérései során előre kiszámíthatatlan módon, gondolatilag rendkívüli mértékben elmélyült, tehát a forma lényegi változatlanul hagyása mellett a formai elem jelentésszerkezetében ment végbe döntő változás” – írja Tverdota György, majd a nagyszámú példából egyet emel ki, mégpedig az *Ódát*, hogy megállapítsa: „A lét *dadog*, / csak a törvény a *tiszta beszéd*.” sorpár „előzményeit a költő ifjúkori kísérleteiben fedezhetjük föl. Az első ismert felbukkanás egy túlzással élő konvencionális udvarlási formulában található: a *Lányszépség dicsérete* című versben, amelynek lírai hőse nem érzi elég ékesszólónak magát ahhoz, hogy a szeretett leány szépségét méltó módon dicsérje. A *dadogás* és a *tiszta beszéd* ellentéte ebben az összefüggésben bukkan föl: »Valaki másnak kéne mostan jönni, / Ki nálam mégis *szebben tud köszönni*, / Ki *nem dadog*, látván szépségedet.« Az *El innen* című vers, talán nem függetlenül a *Zarathustra* hatásától, a lent és a fent világának szimbolikusan térbeli szembeállítására érdekében aknázza ki a *dadogás* és a *tiszta beszéd* oppozícióját: »Hol a *tiszta szavak nem dadognak*, / El innen, végre, a magasba, föl!« Nem kétséges, hogy formáját tekintve ugyanazzal a motívummal van dolgunk az *Ódában*, mint az első két esetben, csakhogy időközben József Attila megismerkedett a logikai platonizmus tanításával, amely a lét(ezés), az esetlegességek, a kontingencia árnyékvilágával szembeállítja a törvény (a lényeg) állandó, szilárd birodalmát. A *Lányszépség dicsérete* és a hóföldre csúcsok felé vágyakozó Nietzsche-tanítvány olyan formulára bukkan 1923-ban, amelynek kiérlelt, véglegesre csiszolt változatát csak egy évtized múltán, új gondolatokkal feltöltődve kapta meg. A korai és az érett költői gyakorlat közötti szerves összefüggés, lényegi folytonosság bizonyítékait [...] a technikai fogások, kialakult készségek, szerepfelfogás, rutin, műfajválasztás, formaképző elvek, tehát az alkotói diszpozíció egészének vonatkozásában is megtalálhatjuk. A pálya első öt esztendejének eredményeit utóbb a költő szinte nyersanyagként használta. Nemcsak túlélt rajtuk, számon is tartotta őket, vissza-vissza is tért hozzájuk, építkezhetett belőlük. De alábecsülnék az 1922 és 1927 között eltelt időszakot, ha csupán a felkészülés éveit látnánk benne.” (Tverdota, 17-18). Az a két vers, amelyekről magam szólni szeretnék, nem tartozik Tverdota szerint a remekművek közé, én mégis fontosnak találom őket, mégpedig több szempontból is: az első nyomtatásban megjelentek közt tarthatók számon, egy érdekes kísérletnek mutatkozó szegedi folyóiratban, a *Csöndben* láttak napvilágot, és egy jelentős kapcsolattörténet, a költő és Hont Ferenc barátságának dokumentumai. A két verset lássuk először ma ismert formájában! Az *Önarcképet* egy tervezett kötet összeállításához 1924 nyarán készült gépiratról ismerjük:

*Dacos, vad erdő sűrű hajam.
Már meggyötörte asszonyujj viharja,
Forró száj baglya néha megzavarja.
Alatta zúg a gondolatfolyam.*

*Milyen mély medrű, nem tudom, de mély.
Hitek szírtjét bús iszapjába mossa,
Nagy homlokom a Vaskapu-szorossa,
Hol rég utat vágott a szenvedély.*

*Zord partján – csókhíd szépen szökne itt,
Melyen portyázni víg asszony-tatár megy –
Örök-zsibongó, vijjogó madárhegy:
Sötét gond rakja bama fészkei.*

*Szívemben vágyhegylanc, jaj-kráteres;
Még forró, fülledt nyár vonaglik völgyén
S dermedt, havas csucsán „Ember“-t üvöltvén
Egy örült lélek máglyákat keres!*

A versből jól látszik, hogy a fiatal költő bár túlstilizálja érzéseit, szerelmi költészetében – köztük a valóban remekműnek számítható *Hűség és Lányszépség dicsérete* címűekben is – egyértelműen arra mutat, hogy Adyt olvassa: éppúgy felnöveszti énjét, éppúgy isteníti magát, sőt hasonlóan „sátánosak” is versei, követi tehát az *Én* kitágításának Ady szentesítette módozatait. A verszárás a *Búgnak a támák* Adyját evokálja: „Havas csúcsával nézi a napot / Daloknak szent hegye: a lelkem, / Gonosz tárnáktól általverten. // Álmodok, lányok, bomlott ingerek, / Gondok, kínok vajták a mélyet: Gyűltek a támák és a rémek. // Fent, fent a csúcson: nagy-nagy szűzi csönd. / Gondolat-manók csoda-tánca, / Lent: a rémeknek harsogása.” Az *Önarckép* is olyan vers, amely visszaköszön érettebb költeményben is, mégpedig például *A Kozmosz énekében*, ahol így fogalmaz a költő: „Külön világot alkotok magam...”. De nemcsak Ady mutathatja meg magát e fiatakori versekben, hanem Juhász Gyula is. Az *Önarckép*nek előképe lehetett Juhász számtalan *Önarcképe* egyike, nem véletlen az sem, hogy – jegyzi meg Szabolcsi (352) – a későbbi években mindkét költő *Én költő vagyok* címmel ír majd verset. Juhászra emlékeztethet a lehulló, elhaló verszárás, de az is, hogy a verset lehet egy kétségbeesett, elhaló jajszóval zárni, jajgató hasonlattal befejezni. Szabolcsi Miklós hívja fel a figyelmet arra, hogy ahol nem Juhász Gyula-i a zárás, ott

Baudelaire-i pointe a befejezés. „Ilyenfajta zárása van a *Bús énekhívásnak* is, a *Versek végére*-nek is; adys szóval, de nem Adyra, hanem a *Romlás virágaira* emlékeztető technikával végződő kép van az *Önarckép* végén.” (Szabolcsi,365). E zárástípus a Baudelaire *Spleen és Ideál*-szonettek zárástípusa (ilyen többek közt *Az eladó múzsa* is: „Ah, már hitetlenül kell dallanod unott / napi kenyeredért hitvány Te Deumod, / tömjént lóbálni, mint bús ministránsgyereknek, // vagy titkos könnyeken edzett mosolyodat / éhes bohóc gyanánt kellett, s lelohadt / kedvéből uj kacajt csikarni a tömegnek.” (Babits fordítása). Szabolcsi Miklós ezzel kapcsolatban ezt írja: „a leghíresebb *Spleen*-vers (»Mikor az alacsony égbolt az unalomtól nyögő lélekre...«) viszont az *Önarckép* egyik inspirátora lehetett (vö. végét: »...és a zsarnoki bosszú koponyámba üti fekete zászlaját« – József Attilánál: »...s dermedt, havas csúcsán 'Ember'-t üvöltvén / egy örült lélek máglyákat keres!«) (Szabolcsi, 367). Magam kevésbé tartom fontosnak, de Szabolcsi Miklós annak is megpróbált utána nyomozni, miért asszonyt emleget a fiatal költő, s úgy véli, hogy 1923 végén volt egy szerelmi kalandja, mégpedig asszonnyal, s ennek az élménynek az emléke tér vissza még a késő tavaszi versekben, a *Caca*-szerelem teljében is. Értelmezésem szerint az asszony motívuma lehet minden valós élményt nélkülöző is, egyszerű Ady-átvétel is, vágyképzet, mely asszonyra lelni óhajításban nyilvánul meg, ezt bizonyítja a valamivel később írt *Asszonyvárás asszonyszobor mellett*: „Asszonyra várok, aki vággyal telve / Most szép, forró kezével / Hajamba túrna s nagyon megölelne.” E verset – szemben az *Önarckép* címével – már fölvette *Nem én kiáltok* című kötetébe.

Fölvette kötetbe a másik, a *Csönd* 1924. januári számában közölt versét is, a *Komor búcsúzás*t is, amelyet előbb szintén ma ismert formájában és ma ismert címével – *Igaz, őszinte búcsú* – adok meg először (a kötetben ugyanis már így jelent meg):

*Bús fejetekbe üzve jöttem.
Mennykövek civódtak fölöttem.*

*Láttam két nagy szemet, bogárzót;
A szép leánynak szóltam pár szót.*

*Tán szóltam néki. Meg sem bántam.
Én soha semmit meg nem bántam.*

*Nincs tartozásom: Mind adó volt,
Mellyel a világ hódolt.*

*Abból se maradt semmi másnap.
S panasz se kell, azt adja másnak!*

*Hogy panaszkodtam néha mégis:
Hát szennyes néha még az ég is!*

*Átélttem már tizenennyolc évet
S láttam, mit ér az emberélet.*

*Nem tarthat mások akarátja,
Én elmegyek, ha kedvem tartja.*

*Szeretsz? ne menjek?... Vérre lestél,
Ó, kínban gyönyörködő testvér!*

E versben is ott lüktet Ady, mégpedig a *Ki látott engem?* magatartása, és természetesen ott érezhető Juhász Gyula jellegzetes kétsorosainak (*Gazdag szegénység, Lázár az égbe*) hatása is. De emlékeztet a költői magatartásforma Ady *A Sátán kevélye* című versének énképére is, amely tehát nem csak formájában, de antinomikusságában is előképnek tekinthető: „Életét végig gögben élje / A Sátánnak fölként kevélye. // [...] Sohse legyen asszony bolondja / S ha él-hal érte, meg ne mondja.” S itt is rálehetünk Baudelaire és Nietzsche nyomára is, mint ahogy a túlstilizáltság és a pózolás mögött már felhangzik a következő évek nem egy motívuma: a „Villámok szeretője”, a világgal büszkén, hetykén szembeszálló költő-harcos képzelet is: önbizalom és távlat. „A vers erélyesen rövid mondatai a kétsorosoknak ezúttal férfiasan-erélyes hangzást adnak; az erjambement-mentesség, az erős sorközépi metszetek, a hangsúlyozott felkiáltások, kettősponttal jelzett szünetek mind a határozott-erélyes színezetet húzzák alá. S amikor vagy két év múlva a *Nem én kiáltok* kötet számára kissé átdolgozza, kihagyva belőle az adys rekvizitumokat, a nagybetűket s a felesleges pózokat, a vers még határozottabban, erélyesebben szól, – nyilvánvaló előzménye a *Tiszta szívvel* magatartásnak.” (Szabolcsi, 410)

De, mielőtt megnéznénk mindkét verset eredeti formájában, vizsgáljuk meg először Hont Ferenc és József Attila kapcsolatát, majd a *Csönd* megjelenési körülményeit! Íme, egy kis utazás az időben: Hont Ferenc – 1955-ben – megírta idevonatkozó visszaemlékezését, amelynek – logikusan – a „Szeged–Budapest–Párizs” címet adta, ez a három város jelenti ugyanis azokat a helyszíneket, amelyek közös életterületet jelzik. Az elsőről – többek között – így vall: „Kiskocsmák irodalmi vitáiban lassan kialakult két tábor; egyik oldalon a l'art pour l'art hívei, másik oldalon néhányan mi, elsősorban a fiatalok közül, akik dacból a l'art pour l'homme jelszavát vettük fel. [...] József Attilával akkor ismerkedtem meg, amikor a két tábor között a szembenállás kezdett kiéleződni, 1922-ben. Attila ebben az időben Makón tanult, és be-bejárt Szegedre Juhász Gyulához, aki többször beszélt nekünk róla. Egy alkalommal, amikor Attila bejött Szegedre, Kormányos István karon fogta, és elhozta hozzánk, hogy összeismertessen bennünket. [...] Nálam volt néhány kötet nemrég megjelent verseskötetéből, azokból dedikáltam egyet neki. A dedikáció így szólt: *Kemény kézzel*.” (Mikor Attila első kötete, a *Szépség koldusa* megjelent, szó szerint ugyanígy dedikálta nekem.) Hosszú sétát tettünk hármasan a Tiszaparton, s nyomban felhasználtuk az alkalmat, hogy mint új harcostársat, csoportosulásunkhoz csatlakozjunk. Meg kell mondanom: Attila igen bizalmatlanul hallgatta érvelésünket, annál is inkább, mert ismerte verseinket, és nem sokra becsülte költői képességünket – amiben kétségtelenül igaza volt.” A továbbiakban eszmei egymásra találásuk és az *Igen* című folyóirat megindításának történetét idézi: „A cím a cselekvés, a társadalomalakítás, a forradalom igenlését akarta kifejezni. Az *Igen*-csoportban közös platformot kellett találnunk, mert stílus, irodalmi megnyilatkozás szempontjából nagy különbségek voltak közöttünk. Egyesek esküdtek a szabad versre, mások a nyugat-európai rimes, időmértékes verselésnek voltak rendíthetetlen hívei. A platformot a tartalmi törekvésben találtuk meg: szembenállás a fennálló renddel, és egy új, igazságos társadalom igénylése.” Időközben József Attila Pestre került, az *Igent* pénz

híján nem sikerült megjelentetni, de „amikor az *Igen* matinéját 1923. november 25-ére meghirdettük, a műsoron az ő neve is szerepelt, ezzel a címmel: A budapesti *Kék madár* folyóirat munkatársa. [...] Emlékezetes maradt számomra hosszú beszélgetésünk Attilával a nagyszerű matiné után. Feddő szóval, szinte atyai szigorral (másfél évvel volt idősebb nálam) intett, hogy hagyjam abba a versírást, nincs nekem ahhoz tehetségem; legyek színész, rendező és esztétikus. A versírást akkor még nem hagytam abba, de a tanács másik részét megfogadtam, s egy hónap múlva már én is Pesten voltam, ahol színészetet és rendezést kezdtem tanulni Gál Gyulánál.” (József Attila Emlékkönyv, 105-108). A pesti közös élményekkel kapcsolatban érdekes, hogy Hont is elmondja a költőre vonatkozó jellemző sajátosságát, amit egy másik zsidó intellektuel: Sík Sándor is elmesélt: egyikőjük sem tudta, hogy a költő notórius hazakisérő hírben állott, Sikkal mindez a Baumgarten-ünnepség után történt, 1936-ban. Honttal jóval korábban: „A Rottenbiller utcában laktam. Attila hazakisért. A kapuból visszafordultunk, és én kísértem visszafelé a Dob utcán a Körútig. Ezt többször megismételtük. Így vitakoztunk sétálva, meg-megállva hajnalig.” Hontnak egyébként szokása volt, hogy napi találkozásairól, vitáiról feljegyzéseket készített. Visszaemlékezéseiben gyakran idézi saját céduláit. Egy mindkettőjükre jellemzőt rész emelek ki: „Több feljegyzésem maradt meg ezekről a vitákról, amelyekben tapogatózva és naiv megfogalmazásokkal igyekeztünk tisztázni ilyen fogalmakat, mint *vers és próza, ritmus és dinamika, újítás a költészetben, líra és epika, allegória, szimbólum és érzés-realizálás, téma és mondanivaló* stb. A szabad vers és az újítás kérdésében együttesen kialakított álláspontunkat a következő feljegyzésem őrizte meg 1924-ből: »Nagyon divatos mostanában, hogy különböző elméleteket állítanak fel, amelyeknek a szabályai szerint szabadna csak alkotni, s mindazon mű, mely a más törvények szerint épül fel, káros és elvetendő, az illető elmélet szolgálójának a szemében. Ilyen elvek mellett egészséges alkotás elképzelhetetlen. Az alkotónak nem l'art pour l'art kell újat adnia. Az újat adás kényszer, mely magából a kifejezendő tartalomból, a pszichikai anyagból kell, hogy fakadjon. Ha a régi forma nem eléggé alkalmas a kifejezendő tartalom kifejtésére, alkalmasabbat kell keresni. Így jut el az alkotó új eszközökhöz és új formákhoz. Van egy külső körülmény is, amely kényszeríthet az új forma kreálására. Vannak bizonyos műfajok, formák és eszközök, melyek eljutottak a csúcspontra. Máshoz kell tehát nyúlnia annak, aki nem akar epigon lenni. Az alkotónak kötelessége tartalomban, témában, formában többletet, pluszt nyújtani. És ezért kell, hogy előre lépjen.«” Hasonlóképpen bár József Attila szájába adja a következő gondolatsort is szerzőnk, igazából sejtjük, hogy itt magának Hontnak az ízlés- és szemléletvilága köszön vissza, amikor a „jövendő irodalomról” zajlott beszélgetésük lényegét idézi föl: „A célja: az Emberért (és ebből kifolyólag az életért. Ez a l'art pour l'homme). A lényege: *örök törvények* felismerése, megmutatása. (Tehát nem az élet felszínes látása, hanem az impresszionizmus legtökéletesebb ellentéte: mindenből a lényegét – a törvényszerűt – kifejezni.)” (111-112). Párizsi élményeik azért is érdekesek, mert Hont Ferenc és felesége: Hont Erzsébet, majd szerez szállást József Attilának és viszi el különböző estekre, mutatja be költőknek, színészeknek. Hont segítségével kerül kapcsolatba a költő a *L'Esprit Nouveau* szerkesztőségével és Seuphorékkal, elviszi József Attilát az avantgárdisták estjeire is. Erről így mesél: „Az alapvető ellentét köztünk és a féktelen »vad újítók« között hamarosan nyílt összeütközésben robbant ki, mégpedig akkor, amikor az olasz futuristák, Marinetti és Prampolini vezetésével Párizsba látogattak. [...]”

De térjünk vissza szerzőink ifjúkorába, forduljunk egyik közös első folyóiratuk felé, mely megismerkedésükben is nagy szerepet játszott. József Attila már 1922-ben írt több olyan verset, amelyekben szerepel a csend szó, és amelyekben megfogalmazódik a némaság még ötletszerűen jelentkező gondolata, sőt ugyanebben az esztendőben ír verset ilyen címmel is: *Csend*. A vers nem jelent meg másutt, mint a *Szépség koldusa* című első kötetében. Ezekon a verseken jól érezhető Juhász Gyula hatása, még abban is, hogy ily gyakran kerül szóba a csend (Vö. Juhász Gyula költői nyelvének szótára). Hogy maga a motívum mennyire nem sajátos, jelzi, hogy a korszak fiatal szegedi költőitől-íróitól sem idegen, olyannyira nem, hogy 1923-ban ilyen címmel folyóirat indult meg Szegeden. Maga József Attila is tudósít a lap megindulásáról a Makói *Friss Újság* február 7-i számában. Hogy az aláírás nélküli kis hírt valóban a költő írta, bizonyítja 1923. február 10-én, Koroknay Józsefhez írt levele: „Kedves Mester... Mindjárt, hogy megérkeztem, írtam a Csöndről a Frissbe – de csak annyit, hogy megjelent és tartalmát, meg, hogy mennyibe kerül.” (27. sz. levél, először Péter László 1955, 26–7. közölte). A rövid hír, mely egyúttal a költő első nyomtatásban megjelent prózai írása, így hangzik: „Új szépirodalmi folyóirat indult meg Szegeden, díszes és szép kiállításban: a Csend. Az első szám Babits Mihály, József Attila, Pór Tibor, Terescsényi György és Ungváry Elemér versein kívül Vér György, Szomorú Dezső, Fenyő Andor, Szép Ernő, Lackó Géza novelláit, Kárpáti Aurél és Homályos Ferenc egy-egy tanulmányát, továbbá Móra Ferenc Harbakusz házassága c. folytatásos regényét hozza és a Szemlével záródik. A nívós és sok reménnyel biztató lap ára 200 korona.” (JAÖM III. 7.)

Mit tudunk meg a költőről és a folyóiratról, ha kézbe vesszük a *Csönd* három számát? Először is azt, milyen öntudattal szól magáról e kis rövid hírből, hiszen a költőket-írókat nem közlésük rendje szerint sorolja fel, hanem valószínűleg saját értékrendje szerint, melyben csak Babitsot helyezi önmaga elé. Ráadásul ebben is kegyes csalásnak lehetünk tanúi, Babits ugyanis nem önálló költeményével szerepel, hanem egy Baudelaire-vers, *Az eladó múzsa* fordításával. Itt jegyzem meg, hogy Szabolcsi Miklós tehát tévedett, amikor úgy hitte, József Attila csak később (kötetből) ismerhette meg a Baudelaire-verset, hiszen itt láthatta már akár a kefelevonatot is (valószínű, hogy Szabolcsi sem vette kézbe a *Csönd*-nek e számát, amely csak a szegedi Somogyi Könyvtárban található meg). A folyóirat – mint utaltam is már rá – a szegedi fiatalok csoportjának 1919-ben kezdődött lapalapítási kísérletei közé illeszkedik, s a címlapjának bal felső sarkában található felirat szerint a korábban indult *Színház és Társaság* című hetilap égisze alatt szerveződött mint „irodalmi, művészeti, kritikai folyóirat”. A lapot Koroknay adta ki, Vér György és Fodor István szerkesztette. A januártól márciusig megjelent három számban József Attilának több verse is napvilágot látott, az elsőkben az *Önarckép* (a cím alatt apró betűkkel: *1923 január 5 [sic!]*) és a *Komor búcsúzása*, a februárban a *Szerelmes kiszólás*, a márciusban a *Leányszépség dicsérete (Espersit Cacának)*. Ugyanebben a számban a *Szemlében* már meleg hangú szerkesztőségi cikket: ismertetést olvashatunk József Attila kötetéről, a *Szépség koldusáról*. A *Csönd* megszűnése után tartósabb lapvállalkozás, a *Színház és Társaság* követi 1923 őszén. A *Csönd* első számából közvetve magyarázatot találunk a címre is. Vér György szerkesztő *Prológus-féle* című írásában inkább csak jelzés, sejtés az, amit a címválasztás mögöttéről megtudunk: „Csönd volt az élet és csönd volt az éj ... Dicsértessék a Csönd! – mindörökké, ámen – amely teremtőbb ezerszer, mint hangos háborúk.” A kiadó, Koroknay József *Csönd* című írása már többet árul el a folyóirat terveiről, programjáról, de még ez is túlzottan metaforikus ahhoz, hogy konkrétan többet tudjunk meg magáról a csend hívásáról: „... errefelé a mi tájunkon nincsenek hatalmas, évezredes tölgyfa tökkel fedett bércecs óriások; nem zúgják vissza viharok véres jaját égbe növő sziklák és nem indulnak meg kopár tetőkről romboló lavinák. A mi tájunkon csöndes, szürke, magyarpor fedte magyar mélaság nyújtózik a rónákon, ahol csak a termő Életmag végtelen aranyárgája, csak pipacsos pirosság és búzavirágos kékség a színeink. És ős-Szeged mohos lábát fáradt-lassan mossa hegyek és síkok Tiszája. Ám a magyar végek homokján láthatatlan, de hatalmas fala emelkedik Múza-templomának. Csöndes szolgálói örök imát morzsolgatnak a Szépség oltárán; az örök Ember fájdalomait és örök miérteit szedik litániákba és csöndben forgatják gondolatgöröngyök drága olvasóját alkotó kezükben. Csöndben csöndül a Múza-templom halk szavú harangja a puszták széles téerein és hívők seregei sereglenek új imaszóhoz. Új irodalom zenéje zeng a hajnalodó vacak éjszakában és rogyant inak új erőket nyernek, fáradt karokban az izom duzzad. Ezzel az új erővel mélyen vetjük ekénk vastag vasát a még fel nem tört, buján parlagozó magyar mezőbe. A mi

tájunkon Múzsza szolgálai csöndes imákat szövögetnek és én, aki huszonegynéhány esztendeje ábécévé vésett bamba ólombabáimmal babrálgatok, fölfogom a jövőbe nézők ígéit és csöndben megszületik a csönd...”

Még egy érdekes, immár Hont Ferencre vonatkozó, filológiai szempontból sem mellékes észrevétel: már korábban is tudtuk (Vö. Szabolcsi, 1963, 406), hogy Hont Ferenc fennmaradt olvasmánynaplójának az egy évben elolvasott könyvek jegyzékében a világirodalom, a magyar irodalom, az irodalomtörténet, a lélektan s az esztétika, a politikai irodalom s a zeneesztétika nem egy műve szerepel. Hihetetlen olvasott volt már egészen fiatalon is. Ady, Kassák, Kosztolányi, Balázs Béla, Rilke, de Csokonai, Schiller, Tolsztoj, Schopenhauer és Freud is szerepel a listáján. De nemcsak olvassa például Freudot, hanem „tolmácsolja” is, ír is róla, s éppen a *Csöndben*, mégpedig annak első számában (1923. január 14-én) Homályos Ferenc néven Freud alapján a következő címmel: *A költés pszichikai okai. Vázlatos gondolatok egy tanulmányhoz. Azaz József Attila már ekkor – tizenhét-tizennyolc évesen – jó „tolmácsolásban” ismerhette meg Freud egy-egy gondolatát.* (Vö. Szigeti Lajos Sándor, 1988: 258–261)

De, nézzük magát a dolgot, amelyet érdemes teljes terjedelmében megismerni s tudatosítani közben a kontextust is: azt például, hogy Homályos Ferenc rövid eszmefuttatása alatt található József Attilának az a két verse, amelyeknek bemutatására e dolgozatban vállalkozunk: az *Őnarckép* és a *Komor búcsúzás*. Tudunk és tudatosítanunk kell (irodalmárokról lévén szó, erről pedig el szoktunk feledkezni!), hogy fiatal emberekről van szó! Hont Ferenc még nem töltötte be a tizenhatodik, József Attila pedig a tizennyolcadik életévét, azaz kamaszos szerelemvágyuk, ha úgy tetszik: nőhiányuk is testet ölt írásaikban. Homályos Ferenc dolgozata így szól: „A költés közvetlen oka: az egyént zavaró érzés és gondolatkomplexumok kiküszöbölése. Az ihlet nem más, mint tudatalatti telítettség. A költő napi teendői közben számos érzés és gondolatkomplexumot (melyek a költésnél mint alkotóelemek szerepelnek) kénytelen pillanatnyilag elfojtani, miáltal azok a tudattalanba süllyednek. »A tudattalan lelki rétegnek meg lenne a készsége arra, hogy a tudatos gondolatokkal való asszociáció révén a felszínre kerüljön, ha valamiféle erő nem gátolná, hogy tudatosra legyen.« (Freud) A gátló erő itt az illető egyén akarata, mely távol tartja az ugyanazon időben lefolyó cselekvési vagy gondolati folyamattól a zavaró komplexumokat. A költés pillanatában ez a gátló erő megszűnik, vagy legalábbis alábbhagy, minthogy a költő, hogy úgy mondjam, »szabadjára ereszti gondolatait.« Ezért tudatalatti a költés. A tudatnak csak rendező és racionalizáló szerepe van. 2. A költés egy *sexuális részletöszönnek, a mutogatási kedvnek átszellemített formája*. Az előbbi sorok olvasása közben méltán fölmerülhetett az a kérdés, hogy a zavaró komplexumok kiküszöbölése miért éppen irodalmi formákban történik, hiszen ezeket más utakon is ki lehetne küszöbölni. Úgy van, a zavaró komplexumokat más utakon is el lehet távolítani, csak hogy ezek az utak egyénenként változnak. A komplexumok kiküszöbölésének különböző [sic] módjait az egyén fejlődésének körülményei és az ösztönöknek pubertáskori elrendeződése határozza meg. Freud elmélete szerint a gyermeki sexualitás részletöszönökből tevődik össze. Ilyenek pl. a szadizmus (és mazochizmus), nézési és mutogatási kedv. Ezek az ösztönök az infantilis korban még függetlenek a fajfenntartás funkciójától, ellenben arra szolgálnak, hogy a kellemes érzetek különféle fajtáit felébresszék. A szadizmus, a kegyetlenkedési hajlam, a nemi ösztön támadásai és hatalombavételi összetevőjének felel meg. A nézési kedv, a nemi tárgy vagy a nemiséggel összefüggő produkciók kíváncsi nézegetésében nyilvánul meg, míg a mutogatási kedv ennek ellenkezője. Ezek a részletöszönök a pubertás után csak annyira maradnak meg eredeti formájukban, amennyire a nemiaktus elősegítésében szükségesek. Tehát egyrészt a genitális zóna uralma alá kerülnek, másrészt átszellemítődnek. Az átszellemítésnél a nemiség egyes forrásainak túlerős ingerei módot nyernek arra, hogy más területekre ömöljenek át s ott érvényesülhessenek: így az önmagában véve veszélyes alkati tényező a lelki teljesítőképesség nem csekély gyarapodásához vezet. Például a tudásvágy egyrészt a hatalombavétel átszellemített módjának felel meg, másrészt a nézelődési kedv energiáját működteti. Minden alkotóművészi megnyilatkozás pedig a mutogatási kedv átszellemített formája. A költészet pedig alkotóművészet. Tehát a zavaró komplexumokat csak az az egyén küszöböli ki irodalmi formákban, kinek fejlődésének körülményei költésre adtak alkalmat és kinek nagymérvű mutogatási kedve átszellemítődött. 3. A költés kapcsolata a sexualitással. A részletöszönök átszellemített formájukban is megtartják *sexuális természetüket*. Így a mutogatási kedv átszellemített formájában a költésnél, az egyén testrészei helyett benső, azaz lelki életét tárja fel. A költésnek a sexualitással való kapcsolata egyik magyarázata a férfiköltők számbeli fölényének a nőköltők fölött. Weiningernek az a tétele, hogy a nő szemérmetlen, míg a férfi meztelenségét leplezni igyekszik, addig a nő feltárni azt: nem más, mint kimondása annak a tételnek, hogy a nőnél a mutogatási kedv megmaradt eredeti formájában (természetesen a genitális zóna uralmának alávetve), míg a férfinél átszellemítődött. Ezt a tételt a következő formában el is fogadhatjuk: A nőnél a mutogatási kedv inkább eredeti formájában mutatkozik, míg a férfinél *inkább* átszellemített formában. Ennek pedig igen egyszerű magyarázatát adja Remy de Gourmont »A szerelem fizikájá«-ban. Ugyanis a női szépség felsőségebb a férfiénél s ennek egyedüli oka a vonal egysége. A női test harmóniája már geometriailag is sokkal tökéletesebb, különösen ha férfit és nőt a vágy idején szemlélünk. A nő, akinek mozdulatai mind testének belsejében történnek meg és csak testének hullámverésében mutatkoznak, megtartja teljes esztétikai értékét, míg a férfi mintegy lealacsonyítva jelenik meg, ha vágy idején teljes meztelenségét feltárja. Minthogy a mutogatási kedvnél a másik fél érdeklődésének ébrentartása és értékelésének kivívása a cél, azért érthető, hogy a nő igyekszik meztelenségét föltárni, mert felsőbbes szépségének mutogatásával nemi értékét emeli, míg a férfinél ugyanezen okok miatt áll az ellenkezője. Ezért itt a mutogatási kedv nagyjából átszellemítődött és ez okozza a férfi költők számbeli többségét.” S ekkor és éppen itt jön József Attila két verse, amely olyan, mintha csak illusztrálná a mondottakat. Az első *Őnarckép 1923 január 5* címmel. Most már a *Csönd* című folyóiratbéli változatot közlöm, jóllehet, mint láttuk, a költő később alaposan átírta a szöveget!:

*Dacos, vad erdő sűrű nagy hajam.
Már meggyötörte asszony-ujj viharja,
Csók-baglyok lelke néha megzavarja.
S alatta zúg a gondolatfolyam.*

*Milyen mély medrű, nem tudom, de mély.
Hullákat hord és mind magába mossa.
Nagy homlokom a Vaskapu-szorossa,
Hol rég utat vágott a szenvedély.*

*Zord partján – hol szépen szökne híd,
Melyen portyázni vad-csókú tatár megy –
Örkzsibongó, vijjogó madárhegy:
Sötét gond rakja bama fészkei.*

Szívemben vágyhegyláng, jaj-kráteres;

*Még forró, fülledt nyár vonaglik völgyén
S dermedt, havas csúcsán vadul üvöltvén
Egy örült lélek máglyákat keres!*

Ha e versben a freudi (Hont Ferenc-i) „gondolatkomplexum” párhuzamosul a versbéli „gondolatfolyam” kifejezéssel, a másik versben – Ady hatása mellett – a szexuális vágy és félszepség, az öntudat és a spleen váltakozása köti össze a két fiatalember gondolkodását és érteit, s ez a *Komor búcsúzás*, amelyben ugyanazt érhetjük tetten: a kamaszos nagyképűséget, „kivagyiságot”, valójában pedig a nő égető hiányát, hiszen fogalmazzunk csak bátran és profán módon: könnyen lehet, hogy egyikőjük sem látott, tapasztalt még közelről nőt, s tudjuk, hogy József Attilát is éppen ekkor foglalkoztatta legerősebben a szexualitás, Saitos Gyula emlékezése szerint Ungváry Elemérnek nagy gyűjteménye volt erotikus könyvekből, a költő ezeket is nézegette, Kemény Sándornak pedig írt néhány erotikus verset, melyek közül az éppen 1924 januárjáról keltezett *Szonett a nyelvéről* című maradt meg (állítólag még két ilyen verse volt) (Szabolcsi, 440). A *Szonett a nyelvéről* a későbbi kiadásokban alcimeként olvasható *Az örök Polyphemos* című műnek, melyet a Rógtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok közt tartottak nyilván a szerkesztők. Szövege így szól: „Polyphemos hajdan mögötte mind, / ha málészájú emberekre bukkant, / a fárao előtt egy szó sem mukkant / s hallgatva bújt el szent mögötte mind. // Középkor. A világ egy szemre int, / császár, vagy pápa várakban, odúkbán, / hízelgők nyelve lyukat fúr urukban / és napjainkban hódolnak megint. / Az Úr ha jön, szőnyeget, zászlót s ingó / pokrócot minden ablak ő felé hoz, / így üdvözölsz kilógó fakult nyelvvel, / mikor combom úgy reng, miként a hintó / s reád kacsint belőle sárga szemmel / a rótszakállú, roppant / Polyphemos. (1924 január 9)” (sic). Itt nyilvánvaló az utalás mind az ősi vadságra s benne a férfiaságra, mind a szerelem hiányára, hiszen Polyphemosban egyszerre idéződik meg a vadságot szimbolizáló egyszemű óriás, akit Odüsszeusz megvakít, hogy menekülni tudjanak előle, mind pedig a hiába sóvárgó férfi alakja, az a Polyphemos, aki beleszeret Galateia tengeri nimfába s a viszonzatlan szerelmet táncsal és zenével csillapítja. De – különösen a zárás szerint – a mitológiai figura megképezhet fallikus szimbólumot, jelentheti – a poén mindenképpen – magát a falloszt is. Mindezek után talán már másként tudjuk olvasni és érteni a *Komor búcsúzás*at is:

*Gőgösen, egymagamba jöttem.
Nagyur vagyok. Nemis köszöntem.
Láttam két nagy szemet, bogárzót,
A szép leányhoz szóltam pár szót.*

*Tán szóltam néki. Meg se bántam.
Aztán ha bántam. Magam bántam.
Nincs tartozásom. Mind adó volt,
Mivel az Élet szűken hódolt.*

*Szűken fizet a Messiásnak.
S panasz se kell, azt adja másnak.
Hogy panaszkodtam néha mégis:
Hát szennyes néha még az ég is.*

*Átélttem épp tizenhét évet,
Tudom mit ér az emberélet.
Nem tarthat mások akaratja,
Én elmegek, ha kedvem tartja.*

*Jó volna tán egy asszonyt vinnem.
Csak szólnom kell. S megek már innen.*

E két fiatalember e rövid egyidejű megidézése talán nem volt fölösleges, bizonyít(hat)ta is, talán érdemes néha abba is belegondolnunk, milyen szándékok, pszichés képzetek vezérelhették a szerzőket az alkotás pillanatában. A történettudománynak létezik egy ága, amelyet pszichohistóriának hívnak, s amely azt kutatja, a háborúkba, forradalmakba induló tömeget alkotó egyes ember, az „egyszerű” ember milyen indítékokkal vett részt a történelmet alakító eseményekben. Érdemes talán néha az irodalomra vonatkozóan is meghonosítani e módját a múltidézésnek.

Irodalom

- *Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései.* Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: M. Pásztor József. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. Budapest, é.n.
- Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* Akadémiai, 1967.
- Homályos Ferenc: *A közlés pszichikai okai. Vázlatos gondolatok egy tanulmányhoz.* Csönd, 1923. január 14.
- József Attila *Emlékkönyv.* Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 104–125.
- *József Attila válogatott levelezése.* Új Magyar Múzeum 11. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet, Akadémiai, 1976.
- *József Attila Összes Művei.* III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Akadémiai, 1958.
- *József Attila Összes Versei.* 1. 1916–1927. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- *Juhász Gyula költői nyelvének szótára.* Szerk. Benkő László. Akadémiai, 1972.
- M. Pásztor József: *József Attila műhelyei.* Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- Móra Ferenc: *Beköszöntő gyanánt.* Szegedi Szemle, 1928. 1. 1.
- N. Horváth Béla: *József Attila.*
- Péter László: *József Attila emléke Csongrád megyében.* Szeged, 1955. Újabb: *József Attila közöttünk.* Somogyi Könyvtár kiadása. Szeged, 1980.
- Péter László: *Szeged irodalmi emlékhelyei.* Szeged, 1974.
- Péter László: *József Attila nyomában.* Válogatott írások. Argumentum 2000.
- Pünkössti Andor: *Valóságos tér, szimbolikus játék.* ASZ, 1937. 1. 43.
- Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése.* Akadémiai, 1963.

- Szabolcsi Miklós: *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927.* Akadémiai, 1977.
- Széles Klára: *...minden szervem óra József Attila költői motívumrendszeréről.* Magvető, 1980.
- Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések.* Magvető, 1988.
- Tolnai Gábor: *Hont Ferenc koporsójánál.* Kortárs, 1979.
- Tverdota György: *József Attila.* Korona Kiadó, 1999.

Valachi Anna

„Elejtem képzelt fegyverem”

Móricz Zsigmond és József Attila

„Soha reménytelenebb szemeket, mint József Attiláé volt, most egy éve. Telefónon (sic!) hívott, szeretne velem beszélni. Váratlan volt, hogy rám gondol s úgy tűnt fel, mintha régen nagyon közel volnánk s valami gát tartott távol, ketten, valakik valahogyan egymásra utaltak s nem érintkezhetők. Közös atmoszféra s kozmikus távolság. Folyton élnek számomra lelkek, kikkel lehetetlen egybegyűlni s mégis együvé tartozunk, egy bandába, egy irodalmi társaságba, egy szellemi közösségbe, s ezek a legdrágábbak, fizikai akadályok miatt sem egymással, sem velem nem akadnak össze: folyók csak a tengerben találkoznak, ahol már megszűnnek létezni s ott egybekavarodva felsóhajtanak: akkor kellett volna, egynemű, egycélú, idefutók s mégis csak a cél előtt identikusak.”¹

Móricz Zsigmond írta e megrendült-fölkavaró sorokat néhány héttel József Attila halála után a *Szép Szó* 1938. január-februári emlékszámban. A kikerülhetetlen sors hatalmát érzékeltető „kései siratóhoz” panaszos, vallomásos címek tartoztak: *Nagyon fáj. Az egyetlen teher az élet. József Attila emlékeztet magamra.*

Önvád és lelki furdalás gyötörte a kortársakat a költő tragédiája óta. Móricz a jóvátehetően elszalasztott lehetőségek miatt szenvedett, amiért túl későn ismerte föl lelki rokonát a költőben. Kettejük kapcsolata ugyanis nem nélkülözte a konfliktusokat.

Itt a nyílám, kibe löjtem?

József Attila az *Előőrs* munkatársaként a húszas-harmincas évek fordulóján sorra megbántotta kora irodalmi tekintélyeit. Az ifjú költőt – apakomplexusból, rivalizálási kényszerből fakadó – „itt a nyílám, kibe löjtem” jellegű, polgárpukkasztó indulat hevítette. Sokáig úgy tűnt, hogy Móricz kimaradhat a bálványdöntőgető akcióból, hiszen 1931-ig kizárólag pozitív hivatkozási alapként bukkant fel a neve József Attila írásaiban. Még az 1929–30 körül publikált, vitriolos hangú kritikákban ő az etalon.² A nagyrabecsülés mértékére a költő leghírhedtebb írásműve, a Babits-ellenes pamflet alapján következtethetünk.³ Az önmagát „költészettudósnak” nevező József Attila itt Baudelaire, Villon, Rodin és Shakespeare mellett (!) tüntette föl Móricz Zsigmond nevét, annak szemléltetésére, hogy a széptan híveinek felfogásával ellentétben az igazi művész a köznapis szemlélet számára rút témából is képes „tökéletes művet” alkotni.⁴ A kimondott és leírt szó teremtő erejében hívó költő – fölidézve a számára fontos „tárgyak”, esetünkben a megnevezett mesterek „lelkét” – az egyetemes művészet legnagyobb alakjaival együtt emlegetve Móriczot, világirodalmi rangra emelte írásművészetét. Ám a Babitsot gyalázó szövegkörnyezetben mindez úgy hat, mintha a kritikus kijátszaná egymás ellen a *Nyugat* két szerkesztőjét.

Az író és a költő későbbi kapcsolatát is sajátos kettősség jellemzi.

„Ahogy azt a nagy Móricz elképzelem”

Ezzel a – malackodó Móricka-vicekre asszociáltató – címmel jelent meg az „epés” korszakát élő József Attila egyetlen Móricz-bírálat a *Toll* 1931. március 31-i számában.⁵ A költő abban az elmérgesedő vitasorozatban hallatta a hangját, melyet a *Nyugat*-ban közölt, *Az irodalom és a „faji jelleg”* című Móricz-cikk gerjesztett.⁶

Alapvetően különbözik a „nagy Móriczot” bíráló írás a költő többi „harapós” kritikájától, mert érzelmi ambivalencia tükröződik a szövegben. Olyan benyomást kelt, mintha kötelező penzumként kapta volna József Attila a feladatot, hogy a csupa vitacikket közlő lapszámban szálljon ringbe Móricz ellen. Erre utal az a – Tasi József kutatásai alapján ismertté vált – tény is, hogy az egy évvel korábbi, rossz emlékezetű Babits-pamflet Hatvany Lajos és a *Toll* főszerkesztője: Zsolt Béla biztatására született.⁷

A vitacikk első mondatából – „Móricz Zsigmond szellemét idéztem, korszellemet” – kideríthető, mivel haragította magára az író a *Toll* szerkesztőit, amikor két héttel korábbi cikkében⁸ a *Légy jó mindhalálig* debreceni premierjéről beszámolt: „Láz és lelkesedés volt a színházban. Másnap egy egyetemi Bajtárs Egyesület tüntetést rendezett, mert a darab főszerepét zsidó fiú játszotta. (...) A tüntetés, hogy a Bajtársak nem voltak tekintettel sem a darab címére, se témájára, se helyi eredetére, se a jelenlevő íróra, mélyen megdöbbenett, de nem vettem tragikusan, mert arra gondoltam, hogy ha az én fiaim élnének s ott volnának, talán ők is részt vettek volna benne. Ez a kor szelleme az ifjúságnál. De hát ez az a korszellem, amely ellen a vezető testületeknek s nem nekem, harcolni kell...” (Kiemelés: V. A.)

E gondolatmenetben nem csupán az aktuális társadalmi mentalitás – a nacionalista, antiszemita korszellem –, hanem a korán meghalt fiai emlékéét idéző, lányos apa kiheverhetetlen gyásza is tükröződik. Az örökös apakereső-árva József Attilát ez a felismerés készíthette arra, hogy ezúttal szelídebb harcmodorban vívja meg nemzedéki harcát, s ő is személyes életével kapcsolatos utalásokkal illusztrálja cikkét.

„Móricznak igaza van, de nincsen igazsága” – dicsérte és bírálta egyszerre a tudományos szocializmus szellemét érvényesítő költő az „építő magyarság” jelszavát meghirdető író, akit azért minősített történelmi idealistának, mert olyan fogalmak alapján szeretné megmenteni a nemzetet, amelyek jól hangzanak, de nem jelentenek semmit. József Attila cikke mindvégig azt a benyomást kelti, mintha a szigorú és elismerést váltogató költő azzal kísérletezett volna – amit nem sokkal később maga is paradox vállalkozásnak tartott –, hogy miképp foghat a macska egyszerre kint és bent egeret. Így írt például: „...elcsodálkozom azon a könnyelműségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékozza. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvetemült rotyogó kásába, amely eredményeinek foglalatait jelképezi. Amellyel azt hiszi, hogy szellem ellen kell harcolnia és nem a világ dologi összefüggéseit megváltoztatni.”

Szövege pedáns sorsleltározónak mutatja a költőt, akiben az uralkodó osztályba be nem fogadott gyermek metaforája saját kirekesztettség-élményeit, mindenekelett a Vágó Mártával tervezett házasság kudarcát tudatosította. „Engem például nem fogadtak gyermeküknek” – írta. – „Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy versem miatt, mert az egyik méltóságos ny. r. tanár úr kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír, abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár. Mellesleg erről az egyetlen versről

hét cikket olvastam és Ignotus idézte, írt róla a Neovojtinában: »Lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom... gyönyörűszép« stb.»

(Hat évvel később, a *Curriculum vitae*-ben idézi föl újra ezeket az emlékeket, ugyanebben a sorrendben – de ott sem a helyükön, hiszen munkáltatónak szánt önéletrajzban nem szokás ifjúkori sérelmeket és élményeket elősorolni.)

Szabolcsi Miklós szerint József Attila írására a továbbiakban senki sem hivatkozott. Szerinte az író „vagy el sem olvasta a cikket, vagy ha igen, mosolygott rajta, Babitscsal ellentétben nem haragudott meg József Attilára (tanúság rá szép nekrológja).”⁹ Ám Móricz érzékenységét ismerve feltételezhető, hogy nem volt kedve mosolyogni a nevével viccelő publicisztikán, mely nyilván nem kerülte el a figyelmét – hiába akart róla később elfeledkezni.

Titkos jóvátétel – álnéven

A konzervatív körök célkeresztjébe került Móricznak a személyeskedő vitában nemcsak ellenfelei, hanem hívei is akadtak. A *Vásárhelyi Friss Újság* 1931. március 22-i számában Makai Ödön neve alatt nyílt levél jelent meg Szathmáry Tihamérnak, a lap szerkesztőjének címezve, Móricz Zsigmond védelmében. A szöveget 1977-ben helytörténeti dokumentumként közreadó Szigeti János úgy vélte, hogy „*Makait cikkének megírásában József Attila inspirálhatta*”, s a költő tollára valló kifejezésekre hivatkozott.¹⁰

A metaforákban és ironikus fordulatokban gazdag, lendületes publicisztika stílusa kétségkívül arra vall, hogy a szöveget döntő mértékben József Attila írta, illetve stilizálta. Neki tulajdoníthatjuk az idegen szavak zárójeles magyar megfelelőinek következetes alkalmazását éppúgy, mint Móricz kifejezéseinek átvételét és azt a készséget, hogy a vendégszöveg alapján mintegy virtuális párbeszédet kezdeményezzen azzal, akiről és akiért az írás megszületett.

„*Litterátus (sic!) ember vagy és én is dolgozom a tollal*” – rimel például az első mondat Móricz egy héttel korábbi cikkének¹¹ szövegére: „*A Hét krajcár óta minden írásom komoly elgondolás alapján született, s nem hiszem, hogy kritikásaim valaha is a fejemre olvasták volna, hogy könnyelműen játszom a tollal, s hogy játékosan megtagadtam volna ma, amit tegnap kimondtam, mert az hiszem, ezt tekintik bohémságnak.*” (Kiemelés: V. A.)

A sógora maszkját viselő költő azonban a jelek szerint „bohém” gesztussal „játékosan megtagadta” mindazt, amit korábbi cikkében kimondott – így egyeztetve össze magában a rokonszenves apafigura iránti ambivalens érzéseit. Makai nyílt levelének névtelen társszerzőjeként tehát már a *Toll*-beli „bántás” elkövetésével egy időben Móricz védelmére kelt – önmaga ellenében. S nem ez volt az egyedüli alkalom, hogy József Attila más neve alatt publikált.¹²

Összevetve a két, József Attilának tulajdonítható szöveget, úgy tűnik, mintha a költő ugyanannak a tettesnek a vád- és védőbeszédére vállalkozott volna. Úgy „haragudott” Móriczra, hogy közben érte perelt. A *Toll* publicistáját ingerelték az író ilyen mondatai „...*én nem vagyok újságolvasó ember. Hozzám nyolc-tíz napilap jár, de az íróasztalomra heteken át be sem engedem tétetni a napilapokat, mert rettenetesen szenvedek általuk, s megakadályoz a napilap tartalma az írói munkában.*”¹³ József Attila ekkor így reagált: „*Móricz (...) nem olvas újságot. Nem bír újságot olvasni. (...) Mert az újságokban is csak a »szellemet« látja és ügyet sem vet a testre, amelynek a szellem csak egyik megnyilatkozása. Nem törődik azzal, hogy csődöt mond a világ rendje...*”¹⁴ Makai neve alatt viszont már a Móricz-művek iránti tömeges olvasói érdeklődés örvendetes jelenségét hangsúlyozta – mintegy hatástalanítva „a széthúzás tűzcsóvját”, amelyet a szöveg szerint Móricz ellenfelei dobtak az irodalomba.¹⁵

Szathmáry Tihamér felelős szerkesztő igencsak meglepődött Makai Ödön nyílt levelén. Másnapi válaszcikkében így fogalmazott: „...*még e percben sem tudtam rájönni arra, hogy mi volt a szándékom, mikor hozzám adresszáltad mondanivalódat. Hozzám, a szürke kis vidéki dilettáns újságíróhoz, kinek a Hegedűs, Négyesy, Pekár és Móricz vitáról az volt a felfogásom, hogy szerénytelenség lenne a nagyok harcába beleavatkoznom.*”¹⁶

Az illetéktelenségére hivatkozó szerkesztő föltehetőleg csak jobb híján keveredett bele „a nagyok harcáról” szóló sajtóvitába. Ezúttal az olvasói levél műfajából adódó pompás lehetőséget használta ki József Attila és Makai Ödön, hogy nyilvánosan elmondhassák Móricz melletti védőbeszédüket.¹⁷

Párhuzamosok véletlen találkozása

Móricz nyilván nem kereste ekkoriban a vitriolos tollú költő társaságát – noha az irodalmi élet gyakran kínált alkalmat az együttlétre. A költő fényképeit közlő ikonográfia 51. számú csoportképén mindketten egyazon összejövetelel láthatók, bár nem egymás szomszédságában.¹⁸ Az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE) elnökeként Móricz többször találkozhatott a költő nevével, amikor kimutatást készítetett a rendszeres segélyre szoruló tagokról,¹⁹ de valószínűleg csak 1934 tavaszán, Hódmezővásárhelyen, Makai Ödön ebédlőasztalánál kerültek először kényszerű társalgási helyzetbe.

A találkozás részleteiről Móricz Zsigmond a *Szép Szó* József Attila-emlékszámban közölt írásában számolt be.²⁰ „*Néhány éve Hódmezővásárhelyen ebédre voltam meghíva (sic!) egy ügyvédhez, mert szép paraszt cserép s más ipardísz gyűjteménye van, mondták, muszály (sic!) látni. Kényelmetlen volt, én mindent a maga helyén szeretek (...) Rózsává faragott sótartó meissenai porcelántányérok közt, francia ételek párájába borulva ült egy hosszúnyakú, szégyenkezve vakmerő pillantású, fiatal, zúzott bajszú idegen s azt kérdi:*

– *Mit gondol, Zsiga bátyám, hol születtem én?*

Ránéztem. Éppen az napokban olvastam, hogy Makón született. Furcsállottam: hol szed valaki Makón ilyen penetráns szociális hagymaszagot?

Nagyot nevetett. Soká, kétszer is kezdte a nevetést s oly édesen gyerek lett s belepirult:

– *A Ferencvárosban születtem.*

Mulatott meglepetésembe. Mohó túlzással:

– *A Haller-mozgóban volt takarítóné az édesanyám, ott ült a pénztárban az egyik nővérem, cukroslány volt a másik nővérem, én pedig vizet árultam.*

Olyan recézett hangja volt, mint a mutáló kamasznak s ahogy rám nevetett, apró fogai külön nevetgéltek sárgás nevetős bajsza alatt, a kunkorú szőrszálak ráborultak piros egészséges ajkára, mint parti fűz a patakra s csillogva nevettek.

Néztem s csak néztem: mi a fene, ez az ügyvéd nemcsak őstehetségű parasztvackokat gyűjt, hanem francstadtlere költőket is?

(...)

– *Mióta van itt, József Attila?*

Elhúzta a száját kicsit:

– *Már két hónap óta.*

Hihetetlen volt. Két hónapja. Mit keres egy hódmezővásárhelyi doktor úrnál két hónapig egy költő? Nem kérdezhettem meg, félttem, kényes kérdés... Hallottam, Hatvany Laci is sokat... látta vendégül... »költősora«...?

Ezzel beborult előttem a kétes helyzetbe zuhant élet... Igazán úgy is tűnt fel, mintha »lengyelje« lett volna a háznak, ahol szabad volt a legvastagabb szivarra gyújtani, de beleszólok dolgokba mintha nem lett volna.»

A találkozás Péter László szerint 1934. március 7-én lehetett²¹ – de maga a költő mond ellent e föltevésnek, hiszen Móricz látogatásakor már két hónapja élvezte Makaiék vendégszeretetét.²² Rapaport Samunak írt, 1934. május 8-án keltezett levele alapján a vendégeskedést a dátumozással egy napra tehetjük: „Ma már 9. van, tegnap különböző látogatók miatt nem írhattam, bár belekezdtem.”²³

Az írók gazdasági helyzetét érzékenyen számon tartó Móricznak fogalma sem lehetett vásárhelyi híve és a segélyekre szoruló József Attila rokon kapcsolatáról. Érthető, miért látta a „hosszúnyakú, fiatal, zúzott bajszerű idegen” tekintetét „szégyenkezve vakmerőnek”, és miért furcsállkodhatott „penetráns szociális hagymaszagán”, melyre kritikai szellemisége alapján következtethetett.

József Attila bizonyára röstelkedett A Toll-beli cikke miatt, és szerette volna kiengesztelni a megbántott író, aki 1933-tól egyre többet foglalkozott a városi proletariátussal, Budapesttel, s kiváltképp a Ferencvárossal. Társalgást kezdeményező kérdésével – „Mit gondol, Zsiga bátyám, hol születtem én?” – Móricz egy korábbi, Budapest költői című cikkére utalt, melyben az író így vélekedett: „Budapest fiatal város, fiatalságát semmi sem bizonyítja jobban, mint az a társasjáték, amit egy év óta folytatok. Akárhol vagyok társaságban, mindig megszámlálom, hogy a jelenlevők közül hányan vannak budapesti születésűek. És az a csodálatos, hogy nagyon ritkán fordul elő, hogy az életben, a budapesti életben szerepet vívók között, valódi budapesti születésű ember legyen.”²⁴

A pesti asztaltársaságok származási összetételét feltérképező, miniatűr népszámlálás ötletéhez kapcsolódott József Attila, amikor szokott bizalomkeltő „módszerével” igyekezett levenni a lábáról „a nagy Móriczot”.²⁵ Eleven cáfolatként kínálta föl magát az írónak, hogy bebizonyítsa, nincs igaza, amikor azt hiszi, hogy Budapest kulturális életét kizárólag a vidékről felözönlő ifjú tehetségek alakítják, és a Ferencvárostól Óbudáig terjedő, egymástól egészen különböző világok „még nem találták meg a maguk költőjét és íróját”. Ha sikerül tovább beszélgetniük, bizonyára föl hívja Móricz figyelmét 1932 októberében megjelent *Külvárosi éj* című verseskötetére, s benne a hiányolt ferencvárosi munkásművi költői ábrázolására. De sem bizalmas beszélgetésre, sem könyvdedikációra nem adódott ekkor alkalom.

Találkozásukat követően Móricz – emlékcikke tanúsága szerint – idegenkedő zavarral gondolt a kisvárosi (saját kifejezésével „paraszt-polgári”) környezetben megismert proletársarjra. Sokat tűnődhetett furcsa pályarajzán, hiszen az ebéd közben megkezdett beszélgetés gondolatait szötte tovább pár héttel később *Paraszt és proletár* című cikkében,²⁶ s tán akkor is földeregett előtte a költő alakja, amikor hírlapi jegyzeteiben az állástalan fiatalok, a munkanélküli felnőttek sorsával foglalkozott.²⁷ Csak 1936 őszén tudta meg József Attilától, milyen minőségben ebédelt két évvel azelőtt Makaiéknál. De addigra már munkatársi kapcsolatba kerültek.

Ignotus Pál 1936. január 13-án szellemi együttműködési lehetőséget kínál Móricz Zsigmondnak, bejelentve: „József Attilával irodalmi szemlét indítunk. Programjáról keveset tudok mondani; »irodalmat« akarunk csinálni, a szó legklasszikusabb és gondyoskodott legmodernebb értelmében, minden klikkbeli vagy egyéb megkötöttség nélkül, minden generációsdi nélkül. (...) Mondanom sem kell, mennyire hálásak lennénk Neked, ha a lapunkba dolgoznál.”²⁸

A Szép Szó 1936. májusi, *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus összeállításban már Móricz is közreműködött. Az Erdély-trilógia írója Bethlen Gáborról írt tanulmányával, a költő-szerkesztő József Attila pedig *A Dunánál* című versével szerepelt az összeállításban.

Ignotus Pál egyik emlékezésében úgy emlegette Móriczot, mint aki közös barátja volt neki és József Attilának.²⁹ Ez a kijelentés 1936 tavaszán-nyarán még nem állta volna ki a valóság próbáját, hiszen a baráti kapcsolathoz nem elegendő ugyanabban a folyóiratban publikálni. Előbb tisztázni kellett magát a költőnek Móricz előtt.

Mélyinterjú a Hadik kávéházban

A Leányfalun és Budapesten felváltva élő író 1936 őszén-telén hetente háromszor, délutánonként a Hadik Kávéházban adott randevút azoknak, akik a társaságát keresték – köztük József Attilának is, aki telefonon arra kérte, hogy tervezett szerzői estjén beszéljen majd vele a pódiumon. A meglepett író segítőkészen, kíváncsian – majd ahogy az idő múlt, mind bosszúsabban – várta a szívességet kérő költőt, aki alaposan elkésett a találkozóóról. „Hiába néztem, vártam és kietlenkedtem: József Attila nem jött meg, két teljes óráig, akkor felálltam s elmorogtam, zörögtem: tedd bolonddó a nagyapádat. Alig értem haza, szólt a telefon: ne haragudjak, elkésett, de annak roppant nagy oka van s szeretné, ha új terminusban állapodunk meg”³⁰ – idézte fel a történeteket Móricz, s legközelebbre bizalmasát, Kálmán Katát, a kor neves szociofotósát, Hevesy Iván fotó- és filmesztéta feleségét is odarendelte az asztalához. Pár nappal korábban arra kérte a fotográfusnőt, hogy készítsen környezettanulmányt fölérő képriport-sorozatot új védencéről, modelljéről és műzsájáról, Csibéről, azaz Littkei Erzsébetéről. Kálmán Kata a József Attilával megbeszélte második randevú napján hozta el megmutatni a Csibe varázsától elbűvölt írónak a felvételeket.³¹

Amikor a Szép Szó költő-szerkesztője megérkezett a találkozóra, Kálmán Kata följegyzései szerint hamar kiderült, hogy József Attila nem ismeri a Csibéről szóló elbeszéléseket. „Erre az öreg előveszi az egyiket, külön asztalhoz ülteti s elolvastatja vele. S azután megmutatja a képeket.”

A lumpenkörnyezetben lefotografált lány talán a fiatal Jolánra vagy Etusra, s rajtuk keresztül gyermekkori számkivettségére emlékeztethette a költőt, aki – Móricz tanúsága szerint – „rémülettel nézett bele a képcsomagba”, majd „zavar, habozás és sápadkozás után szólalni kezdett.

– Kérlek, Zsiga bátyám, hát ez az én életem... Ez az én bajom, hogy ez az életem... én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom és e miatt nagyon nehéz is nekem ez az élet, hidd el...”³²

Kálmán Kata szerint „József Attila másnap elmondta neki az élettörténetét. Külön e célból találkoztak ott újra. Elmondta csibeszerű hányatott sorsát.”³³

A költő hagyatékában fennmaradt egy 1936 novemberében kelt levél, melyben újabb átaludt találkozó miatt kért elnézést,³⁴ a levélhez mellékelte *Medvetánc*-kötetet pedig így dedikálta: „Móricz Zsigmondnak mély szeretettel. Bp. 1936. nov. József Attila”. (A mély jelző fiú vallomással érthetett föl a mélylélektan iránt elkötelezett költő tollán.)³⁵ Föltehetően már az első Hadik-beli találkozáson összetegeződtek, s Móricz akkor ígérte oda a Szép Szónak egyik novelláját – mely a decemberi számban *Csibe csipog* címmel meg is jelent.

A „mélyinterjú” pontos idejét és helyét Móricz sajátos jelrendszerrel rögzítette noteszában: „361124.16.30 Hadik” – ez dekódolva azt jelenti, hogy törzskávéházában 1936. november 24-én délután fél 5-kor kezdte írni a József Attiláról készített följegyzéseit. A lelki válságban vergődő költőnek – aki ekkoriban forralt bosszút „szeretni gyáva” analitikusa, Gyömrői Edit ellen – sokat jelenthetett ez a

bizalmas beszélgetés. Úgy érezhette, mintha új pszichoterapeutára – aki Sigmund Freud keresztnevének magyar változatát viselte –, egyszersmind tékozló fiának megbocsátó apára lett volna az íróban, aki lélekben mindig azonosult modelljeivel, s most is részvétellel hallgathatta a „fiú-Csibe” kávéházi gyónását. *„Akkor mi ketten éjfélig együtt maradtunk József Attilával. Ő szegény bús élete különös hányattatásait mesélte (...). De minden eseményének filozófiája oda torkollott: belőle nem lehet semmi, mert nem lehet elhítenni sem a világgal, sem önmagával, hogy ő még ebben az életben valamit elérhet”* – idézte föl később a panaszos kitarukozás emlékét.³⁶

József Attila iránti érdeklődését új fölfedezettje, a cserfes proletárlány is ösztökélhette. Kántor Lajos egyenesen úgy fogalmazott, hogy *„Csibének kell jönnie Móricz életébe, hogy közel tudjon kerülni József Attilához.”*³⁷ Maga az író is erre a következtetésre jutott, amikor a tragikus véget ért költő sorsáról elmélkedett: *„Hát a szerelem: az egyetlen erő, mely áthidalhatja az »osztályokat«?”*³⁸ Az érzelmileg megperzselődött Móriczot ekkoriban mindennél jobban érdekelte, ami Csibével és a lány társadalmi környezetébe tartozó emberekkel történt – ezért József Attila sorsára is érzékenyebben rezonált.

A feltárukló költő monológja alapján Móricz novellává formálta a költő gyermekkorának egyik epizódját, amikor a súlyosan beteg Mama kiszökött a kórházból, hogy megvizsgálja a másik kórházban utána síró kisfiát.

„Karácsonykor jobban fáj...”

Ez a címe Móricz elbeszélésének, amely a *Pester Lloyd* karácsonyi számában jelent meg németül, József Áronné Pöcze Borbála halálának 17. évfordulóján.³⁹ Derűs-megható hangszerelésben találkozunk itt a költő nyomasztó gyermekkori emlékeivel, noha – felidézve a *Nagyon fáj* kötetének megjelenésére váró költő zaklatott lelkiállapotát – biztosak lehetünk benne, hogy leplezetlen keserűséggel panasolta el Móricznak hányattatásait. Már-már arra gyanakszunk, hogy az előbeszédet mesterien rögzítő író pontatlanul jegyzetelt. Pedig csak szubjektív módon választotta meg írása műfaját. Nem szociográfiát írt, hanem elbeszélést, annál is inkább, mert Móricznak, Németh László találó kifejezésével „novella-agya” volt, „novellaként élte a világot”, „agya albumában sok ezer embert őrzött”,⁴⁰ s intuíciója szerint formálta meg nyersanyagát.

Móricz ekkoriban ugyanazon a szemüvegen át szemlélhette József Attila múltját, mint Csibéét, aki oly frappáns humorral és szókimondó természetességgel tudott csacsogni mostoha gyermekkoráról fogadott „apukájának”, hogy az író bevallottan úgy érezte: „társ szerzőjére” akadt, aki lediktálja neki a kész novellát. Móricz a költő elbeszélésében az életösztön bravúrait csodálhatta – ezért szólalt meg a kisfiú irodalmi alakmása az édes-bús tündéri realista karácsonyi történetben Csibe hangján.

Ugyanakkor az önmagához abszolút őszinte, naplóíró Móricz a „mélyinterjú” másnapjának estéjén felismerhetően a költő különös életútjáról – az alacsony sorból magasba törő József Jolánról és családjáról, valamint Csibe sorslehetőségeiről – tünődött: *„Ma rájöttem, hogy a proletáriátusból csak két segítség emelhet fel: a genitáliák és a genie (sic!) – írta. – Ha egy proli lány férjhez megy, egy proli családot visz magával. Annak a bizonyos magasabb társadalmi rétegben levő férfinak az archimedesi csiga szerepét kell játszania: az ő segítségével felvontatja magát egy egész csoport. A szülők, a testvérek, a rokonok s az ismerősök [...] A Csibe regényének is csak az lehet a vége, hogy a lány nemi kivirulása az egész frekvenciát kiemeli a sárból.*

*Sokáig az volt a problémám, hogy a lány lehúzza maga mellé, a saját színvonalára a fiút, de ez nonsens (sic!). A lány nem marad meg a mélyben: nem azért ad neki az isten egy előkelő fiút, hogy ő azt tönkretegye, hanem azért, hogy ő annak a segítségével női magasságokba emelkedjen.”*⁴¹

A házassági válsággal küzdő Móricz, önnön pszichoterapeutájaként, mélylélektani alaposággal, a freudi fogalmakat metaforizálva elemezte magát. *„Mintha valóban volna egy belső én, amelyet nem lehet becsapni. Nem hagyja magát. Neki megvan a maga véleménye a dologról, s attól nem tágit. [...] A nappal énje, mondjuk az ÉN és az éjjeli én, mondjuk a MÉLYÉN (a tudatalatti én) nem vitatkoznak egymással. Mind a kettő végzi a maga munkáját. Az ÉN persze magyaráz és igazol és dönt, a MÉLYÉNnek erre nincs módja: ez az őszintébb, ez csak működik s retteg.”*⁴²

Mindazonáltal 1936 őszén Móricznak sem oka, sem készítése nem volt arra, hogy a költő megrázó élménybeszámolója alapján szenvedéstörténetet írjon. Annál is kevésbé, hiszen nyolc évvel korábban maga az „éhségek hetyke poétája” is kérkedve, szinte dicsekedve számolt be ifjúkori hányattatásairól a vele készült interjúban.⁴³ Csak József Attila halála után tudatosodhatott Móriczban, hogy tévesen hangszerelte novellájában a költő egykori vallomását. Kései felismerését tükrözi az emlékcikkben kifejeződő nyelvzavar, melyet Balassa Péter a szöveg eklektikus jellege és „stiláris gikszerrei” alapján azonosított.⁴⁴

Felelés – versben és prózában

József Attilában is mély nyomot hagyhatott a Móricz előtti föltáruklózás élménye. *Irgalom* című versének⁴⁵ több motívuma arra utal, hogy a büntudatos költőt erősen foglalkoztatta ettejük kapcsolata. *„Móricznak mindvégig igaza van ellenfeleivel szemben, és támadói ellen védem is”* – írta 1931 márciusában *A Toll*-ban. *„Mit oltalmazunk, nincs jelen, / azt most már támadóink védik. / Elejtem képzelt fegyverem, / mit kovácsoltam harminc évig”* – variálta az *Irgalom* harmadik versszakában az öt és fél évvel korábbi prózai formulát, mintegy megelőlegezve *A Dunánál* kollektív tanulságot sugalló zárósortait: *„A harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés”*.

Az író föltehetően rendezte magában „közös dolgaikat” – erre utal a József Attila művei iránt föltámadt érdeklődése. Vészi Endre 1936–37 fordulójáról a következő élményét jegyezte föl: *„Autóbuszon jöttem Visegrádról. [...] Leányfalun Móricz Zsigmond szállt fel. Vastag kabát, komoly kalap, némi méltósággal, s az arc tömör melegsége: a szépen rajzolt húsos áll, a kitüremkedő haj, a bajusz ágas nyugalma. Amint leült, táskájából könyvet vett elő, franciásan keskeny, elegáns kötetet, és olvasni kezdett. A Lukács fürdőig föl sem nézett belőle. A tördelés sötét foltjaiból, a karcsú oszlopokból látni lehetett, verset olvas. Komolyan, elmerülten, mint egy regényt, mint egy jelentést, mint egy levelet, amit neki címeztek. Fejét körülfogta a pillanat csöndje, akár egy embléma kerete. S amikor egyszer, talán szemét pihentetve, kis időre eltartotta magától a könyvet, látható lett a fedél. Nagyon fáj. József Attiláé. A nemesen szép Cserépfalvi kiadás.”*⁴⁶

E kötet 43. oldalán olvashatta Móricz az *Irgalom* című verset is, melyben hajdani kritikusa egy avatlatlanok előtt láthatatlan gondolatrím révén igyekezett jóvátenni egykori ironizáló sorait, miszerint *„Móricz... nem olvas újságot. Nem bír újságot olvasni.”* A lírai ellentételezés, a külső helyett a belső világ fontosságának hangsúlyozása és a kibékülés szava itt így hangzik: *„És hallgatom a híreket, / miket mélyemből énszavam hoz. / Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz.”*

Költőhalál – móriczi olvasatban

Kálmán Kata 1937. december 6-án – a költő temetésének másnapján – följegyezte, miképp reagált az író a szárszói tragédia hírére. „Zsiga bá nagyon határozottan kijelentette, hogy József Attilának valószínűleg vérbaja volt, s biztosan higanykúrával kezelték. (...) Tompának is ugyanez volt a baja, és ő is ugyanúgy mindenkivel összeveszett.”⁴⁷

Ekkor már megjelentek a József Attilát méltató, első nekrológok, amelyek szerzői – akárcsak az irodalmi közvélemény – a költő elmebajában látták öngyilkossága okát. Móricz azonban – miután magától József Attilától tudta, milyen bugyrokot járt meg tiszta öntudattal, s volt annyi emberismerete, hogy megkülönböztesse a szorongó izgékonyt a háborodottságtól – talán a nagy költőelőd, Ady betegségének átruházásával próbálta megkímélni a friss halottat a posztumusz stigmatizációtól. (Ezzel ugyan ellentmondott korábbi önmagának, hiszen 1930. november 1-jén megjelent Ady című cikkében hajdani barátja szellemének épségét és művészi zsenialitását éppen azokkal szemben védelmezte, akik a szifilisz gondolatromboló hatását igyekeztek kimutatni a súlyos betegségéből kikezelt költő verseiben.)⁴⁸ Kálmán Kata így kommentálta naplójában József Attila állítólagos vérbajának ötletét: „Zsiga bá' ezt olyan biztos, megingathatatlan hangon mondta, hogy irigyeltem érte. Milyen jó, ha valakinek megvan az a hite, hogy minden bajnak testi alapja van.”⁴⁹

Móricz mint a költő „betegségének” – önsorsrontó hajlamának és élehetetlenségének – legelső antipszichiátriai diagnosztája, a Zeneakadémián felolvasott emlékbeszédében találó kifejezéssel jellemezte a proletársorból származó tehetséget: „elrontott emberi példány”. A tragédiát követő napokban talán még nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy József Attila köztudomásúan évek óta pszichoanalitikus kezelésre járt. Ezért hihette, hogy a költő Hadik-beli találkozásuk és a Csibe-fotók hatására foglalkozott intenzíven élete utolsó periódusában a gyermekkorával. „Most egy éve lehetett. Nem, már el is múlt. Akkor felkeveredett benne a gyerekkora s megkért, hogy újra eljöhessen és elmesélje” – idézte föl emlékeit Móricz a Hevesy-házaspár előtt,⁵⁰ majd nagy vonalakban – pontatlanul – elmondta mindazt, amit a költő annak idején a gyermekkoráról mesélt neki. A zavaros családtörténetben Makai Ödön ekkor már határozottan ellenszenves figuraként tűnt fel az író előadásában, aki iskoláztatta ugyan a költőt, „de úgy, hogy a konyhán kellett ennie, és úgy kellett szólítania a sógorát, hogy Doctor (sic!) úr, a nővérét, hogy Nagyságos Asszony.”⁵¹

Ezt a motívumot eredetileg szó szerint beemelte a Szép Szó József Attila-emlékszámba szánt írásába is – ám Fejtő Ferenc 1938. január 10-én kelt levelében diplomatikusan lebeszélte erről.⁵² A lapszerkesztő ugyanarra az etikai évrre hivatkozott, amivel 1937. december 6-án a valóság utánözthatatlan fordulataitól mindig ihletett állapotba kerülő regényíró maga is számolt: „nem írhatom meg ezt, ezek még mind élnek.”⁵³ Móricz tehát diplomatikusan eleget tett a szerkesztőség kérésének, s ártíra a kifogásolt mondatot. Valószínűleg nem tudott arról, hogy Makai Ödön 1937. február 16-án meghalt – de a költőtől hallott intim információk alapján láthatóan átértékelte magában egykori vásárhelyi hívéről őrzött pozitív benyomásait; ezért emlegethette feltűnő ellenszenvel a népművészeti tárgyakat lakásdíszként felhalmozó, kegyvesztetté vált „Doctor urat”. A „Nagyságos Asszonyként” aposztrofált József Jolán pedig még nem sejtette, hogy két év múlva ő írja meg majd *József Attila élete* címmel családjuk szokatlan fordulatokban gazdag történetét.⁵⁴

A költő mint posztumusz ihletforrás

A temetést követően a kollektív lelkiismeret-furdalástól motivált bűnbakkeresők nemcsak a Baumgarten-dj főkurátora, Babits Mihály felelősségét firtatták tetemrehívással felérő, indulatos cikkekben, hanem mindenkit megvádoltak, aki József Attila közelében élt, és megítélésük szerint hozzájárult a költő halálához. G. Hajnal László Móriczot is a felelősök között emlegette.⁵⁵ Lidércs emlék maradhatott Móricz számára az 1938. február 20-i József Attila-emlékest is a Zeneakadémián, mert előadása közben az „ébredő magyarok” zsidóellenes tüntetésükön igyekeztek botránnyá dagasztani az amúgy is zaklatott-tragikus hangulatot. Karinthy Frigyes maga tudósította a *Magyarország* olvasóit a nyilasok röpcédula-dobálásával, kiabálásával megzavart estről és Móricz szerepléséről.⁵⁶

A többhetes ormánsági riportútjáról akkoriban hazatérő Móricz az emlékesten felolvasott írásban⁵⁷ József Attila sorsán keresztül igyekezett társadalmi érvényű tanulságot levonni a baranyai falvakban tapasztalt szociológiai jelenség, a földműves réteg kulturális felemelkedését kísérő „egykezés” szokásának elemzésével. „József Attila bizalmas perceiben megvallotta barátai előtt, dicsékedve a társadalmi bélyeggel, hogy ő proletár gyermek. Nos, a mai társadalmi életnek ez a legfőbb karaktervonása, hogy a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni. Ez eddig nem volt s nem lehetett. Költőket régen az arisztokrácia adott. [...] De a városi proletariátus, azt hiszem, Magyarországon, József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe. Ez a tény tektonikus rázkódást jelez a magyar globuszon.”⁵⁸

Ebben az írásában Móricz mintegy visszautalt *Budapest költői* című egykori cikkére is, melynek konklúzióját a néhai költő már 1934-es találkozásuk alkalmával cáfolni szeretne volna – és most az író ismerte be: a főváros is adhat kivételes tehetségeket az országnak.

Amikor két évvel később József Jolán megírta fivére életrajzát,⁵⁹ s a korabeli kritika irodalmi szenzációként üdvözölte az ismeretlenségből felbukkant szerzőt, Móricz Zsigmond nyílt levelet intézett hozzá a *Kelet Népe* 1940. június 1-ji számában: „Kedves Jolán, az éjjel s ma reggel a maga könyvét olvastam, amit szegény Attiláról írt. Soha szelídebb, jóságosabb, önmérséklőbb s egyben soha őszintébb, igazabb, támadóbb könyvet nem sírtam végig. Kedves Jolán, csak a legnagyobb írónak adatott, hogy ennyire szíven markoljon.”⁶⁰

Ugyanezekben a hetekben jelent meg a *Kelet Népe* hasábjain Móricz Árvácskája, folytatásokban. Ahogy a költő elbeszélése alapján született karácsonyi elbeszélés hangnemére négy évvel korábban Csibe üde lényé nyomta rá a bélyegét, a zsolttárból álló, nyomasztó komor regény hangulatát immár a másik, a tragikus véget ért egykori menhelyi gyerek, József Attila fölzaklató emléke inspirálta.

Akkor érthetjük meg talán, mit értett lelki rokonságon a költőre emlékező Móricz, ha megnézzük, mit válogatott be tőle a *Magvető* című magyar irodalmi olvasókönyvbe. Az 1940-es kiadásban még nem szerepel József Attila-vers, de az 1942-esben már kettő is: a *Holt vidék* és a *Város peremén*. E közléssel a kötet szerkesztő író – saját értékrendje alapján – „az ucca és a föld fiának” állított emléket, aki a vidéki és a városi szegények, elnyomottak, megalázottak és megszorítottak között éppúgy nem tett különbséget, mint ő maga.

Móricz még megérte a fiatalon elhunyt költő budapesti újratemetését, melynek alkalmából az általa szerkesztett *Kelet Népe* 1942. május 1-jén József Attila-emlékszámként jelent meg, s az összeállításban József Jolán is közreadta családi emlékeit.⁶¹ Öt hónappal később pedig már a szeptember 5-én elhunyt Móricz Zsigmondot búcsúztatta a költő nővére a *Híd* 1942. október 1-ji számában.

De Móricznak és József Attilának ekkor már nem volt szüksége mégoly jelképes hidra sem. A két, hasonló medrű „folyó” végre az írói örökléteit jelképező „tengerben” találkozhatott.

Függelék

Litterátus (sic!) ember vagy és én is dolgozom a tollal, Ha a szakmánk nem is ugyanaz, de nyílt és becsületos szívvel küzdünk itt a magyar sártengerben és nagyon sokszor egymásra is találunk. Talán bizarr gondolat, hogy keserveimmel épp Hozzád fordulok, a kormánypárti publicistához, de valahogy úgy érzem, hogy mind a ketten kitapogattuk ennek a szintiszta magyar városnak a lelkét és ebben az írásban megint találkoztunk.

Néhány héttel ezelőtt együtt voltam egy kongresszuson Hegedűs Lóránddal (sic!). Felhívtam a figyelmét a csizmáját dróttal foltozó magyarrá, – aki azóta Hegedűs tollából társatípus lett a Pesti Hírlapban, – és ugyanakkor megnyugvással újságoltam, hogy a Tisza-Maros szög magyarsága, mert ilyen is van, Hegedűs mellé állt az Ady-vitában.

A kis csevegés óta a vita elterebélyesedett, mint ahogy a Tisza hullámai tavaszi áradáskor elöntik a friss sarjút. Hol van már a vitában Ady és hol van Hegedűs? Elérkeztünk ezeréves magyarságunk konzervatív, szent és mindenkor megismétlődő hagyományához: az Ady-probléma személyi kérdéssé vált és Móricz Zsigmond került a terítékre.

Nem véletlen, hogy itt a Tisza-Maros szögben a legfeketébb a föld, legdúsabb a kalász és itt vannak a nyugati reformáció legszenvedélyesebb végvárai is. Végvárak kelet felé. Ez a színmagyar nép ellepi az olvasó köröket, szétszedi a könyvtárakat és kényesen szigorú a maga gondolkodásbeli függetlenségére.

Évek lappangó irodalmi vulkánjai törtek ki egyszer, mikor a Petőfi Társaság elnöke programszerűen deklarálta (kinyilvánította) a harcot Móricz Zsigmond ellen. A hadarat sorompóba állította a szokásos teljes gamitúrát. Elsősorban az Elnököt, akiről őszintén megvallhatjuk egymás közt, hogy bármily komplikált az út az Apostoltól Dobó főhadnagyiig (Pekár Gy.: Dobó főhadnagy problémái /elbeszélések, 1894; Dobó főhadnagy /Vígjáték, 1898), ezen az úton ízléssel és tapintattal haladt és mindnyájunknak az volt a benyomásunk, hogyha nem is írói, de emberi értékei fogják meghozni azt a megnyugvást, amelyet az elnöki tisztség elfoglalásakor egyelőre nem éreztünk.

Az elnök nemcsak a magyar olvasóközönséggel, de önmagával szemben is tapintatlan volt, amikor a vitát személyi térére irányította. Móricz Zsigmondot előttünk bunkóztta le, de nem adott helyébe senkit és az Elnök irodalmi tekintélye számára nem egészen kedvező összehasonlítások lavináját indította meg. Valaki meg is kérdezte tőlem, hogy a könyvtárban ezentúl nem adják ki a Hét krajcárt, hanem csak a Dobó főhadnagyot?

Isten tudja, hogy van, de a mi népünk valami dacos és ostobául lovagias magatartást hozott magával az őshazából, nem akarja tisztelni az Elnök tekintélyét és az üldözött Móricz Zsigmond pártját fogja. Feltűnő volt, hogy a bunkó után tömegesen keresték a könyvtárban a Móricz-köteteket, a nagy sürgés-forgásban még Dobó főhadnagy is felébredt az egyik polcon évtizedes álmából, de azután másik oldalára fordult... Nem kereste senki.

Mondd kérlek, hát nem szomorú, hogy az Elnök elveszi tőlünk Móriczot, él a Petőfi Társaság presztízisének irodalomirányító hatalmával, tekintélyeket rombol, de nem ad helyébe senkit? Ez legyen ifjúságunk számára a konstruktív munka példája? Isten ments, hogy ifjúságunk a levitézlett Móricz Zsigmond helyett új olvasmány után kutatva Dobó főhadnagyra bukkanjon.

Móricz összesűrítve felállította azt a tételt, hogy a megszállt területek ifjúsága magyarságában szenvedélyesebb és kultúrájában európaibb, mint a mi ifjúságunk. Hálás tárgykör egy irodalmi szemle hasábjain. Rokonszenves vonás lett volna az elnöktől, ha hasonló módon, irodalmi szemlében száll síkra a saját állításai mellett. Az Elnök azonban a fair play helyett pozíciójának bástyájából a vita érdemleges részét avval vágta el, hogy Móricz magatartásáról beszélt a kommün alatt. Bírósági ítéletet hirdetett ki Móricz ellen bírósági eljárás nélkül. Autoritatívabb (általánosan elismert jelentőség, tekintély, befolyás) jogot gyakorolt, mint a középkor bírósága, mely legalább az inkvizíció kedélytelen vizsgálatát ismerte ítélethirdetés előtt. Az Elnök vádló és bíró volt egy személyben és enunciaciójával (kijelentés, kinyilvánítás) olyan felelősséget vett magára, amelyre a Petőfi Társaság tisztes hagyományai őt nem kötelezték. A széthúzás tűzcsóvját dobta be az irodalomba...

Az elnök enunciaciója az irodalomtörténet számára finom csemege lesz. Negyedszázad múlva, amikor tisztán irodalmi szempontok retrospektív (a múlthoz forduló, a múltat tanulmányozó) világából lehet visszatekinteni, a történetbúvárnak nem nagyon kedvező véleménye lesz a hivatalos irodalmi körök és a magyar olvasóközönség mért nem tudnak egymásra találni.

Nem sajtáságos, hogy Villontól Ady-ig mindig a közönségnek volt igaza és nem az elnöknek.

Hódmezővásárhely, 1931. március 20.

Szeretettel üdvözlő Makai Ödön

Jegyzetek

1 Kortársak, 956.

2 Vö. „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete” = Előrs, 1929. október 26. 10-12.; november 2. 13-14.; november 9. 14-15.; Nagy Lajos: Lecke = Kritika, 1930. május 18-25. 24-25.; Forrás a sivatagban = Kortárs, 1930. augusztus 25. 50-51.

3 A Toll 1930. január 10-i számában publikált, Az Istenek halnak, az Ember él című tárgyi kritikai tanulmányát különnyomatban is megjelentette.

4 Többek között ezt írja: „A széptan tételei minden valóságos alakra vonatkoznak, tehát a műre is, azonban csak a mű lényegtelen tulajdonságára vetnek világot. T. i. a műforma magának az emberi ihletnek tárgyasult ereje, a valóság-alak pedig az isteni ihleté. Mámmost ha tulmegyünk a fölületes tetszésen és nem azt vizsgáljuk, hogy ocsmány-e az édesanyánk bele, fonséges-e a téli vihar a Kárpátokban, hanem tökéletes-e, miféle forma ez, tehát mifajta szellem gyurta itt rettenthetetlenül az anyagot, – akkor valóságbölcseletet (metafizikát) csinálunk...”

5 Tíz nappal korábban jelent meg József Attila negyedik verseskötete, Döntsöd a tőkét, ne siránkozz címmel.

6 Móricz említett cikke a Nyugat 1931. március 1-ji számában jelent meg. – Az ügy előzményeit ld. Rádics (1998) 25-30.

7 Ld. Tasi (1983)

8 A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége címmel jelent meg a Nyugat 1931. március 16-i számában, és a nagy vitát kiváltó előző cikk észrevételeire reagált.

9 Szabolcsi (1998) 126.

10 Szigeti-Szemenyei (1977) – A nyílt levél teljes szövegét ld. a tanulmányt követő függelékben.

11 Ld. 8. sz. jegyzet

12 Vö. Valachi (2001b)

13 Ld. 8. sz. jegyzet

14 József Attila: Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli

15 Ld. a függelékben közölt cikk szövegét. – József Attilának egyébként nem okozhatott gondot, hogy bármilyen cikket megjelentessen a hódmezővásárhelyi Friss Újságban, hiszen 1928 novembere óta (mióta a Makai család Pestről az alföldi városba költözött) ő is gyakran vendégeskedett náluk, és szoros kapcsolatba került a helybeli értelmiségiekkel. Egy évvel korábban, 1930. március 25-én ugyanebben az újságban jelent meg Álarcosok kifosztották

egy *Szentesi utcán lakó úri család éléskamráját* címmel egy tréfás – névtelen – tudósítása, mely a Makaiéknál tartott farsangi bál és „Luca ángyi” lakomájának gyomorterhelő következményeit taglalta. Szövegét ld. *Kortársak*, 171–174.

16 Szathmáry Tihámér válaszána szövegét ld. Szigeti–Szereményi (1977)

17 A közös írást föltehetően el is küldték – a szerkesztő válaszcikkével együtt – az írónak Leányfalura. Móricz 1931. április 6-án Makai Ödönnek írt, „Kedves Barátom” megszólítású levelében megköszönte a kiállást. Szövegét ld. MZSELT (1977) 157.

18 A képalírás kétféle datálást is valószínűsít: de bármelyik időpontot tekintjük hitelesnek, a fotó mindenképpen a Móriczot kioktató József Attila-cikk után ábrázolja a két alkotót, egyazon társaságban. Ld. Macht (1980) 84.

19 A hagyatékában megőrzött – Kiss Ferenc tulajdonában levő, ill. Móricz Virág által publikált – listák szerint költők neve a „törzstagok” között, a 150 pengős II. kategóriában szerepelt, akiket Móricz utasítása szerint – még Pakóts József rendelkezése alapján – az elsők között kell segíteni. A kimutatás szerint József Attila a negyedik legjobban támogatott költőnek számított: csak Kodolányi János, Tersánszky Józsi Jenő és Somlyó Zoltán előzte meg, 350, 302, illetve 285 pengős összesített segéllyel. Ld. Móricz Virág (1981) I. 64-69.

20 Az emlékezés teljes szövegét ld. *Kortársak* 956–960.

21 Péter (1980) 91.

22 József Attila 1934. március 2. és június 23. között Hódmezővásárhelyről keltezi a leveleit. Vö. Szabolcsi (1998) 339.

23 Horváth–Tverdota (1992) 366.

24 Móricz Budapest költői című cikke a *Magyarország* 1933. december 31-i számában jelent meg.

25 Ahogy költőtársai verseit fejből idézte, ezúttal Móricz publikációiból bizonyult „naprakésznek”.

26 A cikk 1934. május 26-án jelent meg a *Magyarország* hasábjain.

27 Móricz Zsigmond *Fordított tükörkép. Állástalan fiatalok és munkanélküli felnőttek* című cikke a *Magyarország* 1934. június 17-i számában jelent meg.

28 Ignó Pál levele Móricz Zsigmondnak. PIM, M. 100/797/1.

29 Szabolcsi (1998) 563.

30 *Kortársak*, 958.

31 Kálmán Kata szerint 1936 telén „Móricz Zsigmond szerelmet érzett »irodalmi modellje« iránt”, de ezt „erősen titkolta, be nem vallotta, bármennyire nyilvánvaló volt is”, és ez a szerelem 1937 tavaszáig mind nagyobb méreteket öltött. „Ő, aki legszívesebben kíváncsi szemmel belesett volna a Bercsényi ucca 50. szám alá, elküldött engem, hogy géppel pótoljam az ő mindenre kíváncsi, fürkésző szemét, vagyis úgy használt, mint egy televíziót” – írta különös küldetéséről naplójában. – Vö. Valachi (2001a)

32 *Kortársak*, 956. o.

33 Kálmán Kata i. m.

34 „*Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam. (...) Itt küldöm a Medvetáncot és kérek, hogy elbeszélésed kéziratát add át emberemnek. Üzend meg véle, légy szíves, magad akarsz-e korrekktúrát csinálni, vagy elegendő-e, hogy a nyomda házi korrigálása után én és a Pali csinálunk másodkorrekktúrát és revíziót. Igaz szeretettel ölel József Attila*” A levelet Réz Pál publikálta először 1954-ben, az *Irodalomtörténet* 1958/3–4. számában (460.). Szövegét ld. JAVL 346.

35 Pszichoanalitikus szempontból József Attilát amolyan titkos „testvér-rivalizálásból” fakadó vágy is inspirálhatta, hogy elnyerje Móricz bizalmát, miután a vele egy nemzedékhez tartozó, nála sokkal sikeresebben érvényesülő – a Válasz köréhez tartozó, de Babits bizalmát is élvező – Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvét a következőképp méltatta a kor legnagyobb prózaírója: „egy költői lélek vallomása” (Ld. Móricz Zsigmond: *A helyzet képe tisztul*. Magyarország, 1936. július 26.) József Attila Illyéssel kapcsolatos vetélytársi érzelmeire 1934 júliusában írt, elveszett vitacikke címéből is következtethetünk: *Mért nem én?* Vö. Nagy Csaba (1992)

36 *Kortársak*, 959.

37 Kántor (1968) 127.

38 *Kortársak*, 960.

39 Az elbeszélés *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...* címmel jelent meg a *Pester Lloyd* 1936. december 25-i számában, Lázár Leó fordításában. Szövegét ld. *Kortársak*, 430–433., ill. 829–831. Az eredeti magyar szöveg csak 1957. november 29-én jelent meg az *Élet és Irodalomban* – s talán nem véletlenül maradt ilyen sokáig a Móricz-hagyaték kiadatlan darabja. Réz Pál gyűjtötte kötetbe a hátramaradt műveket, s ő úgy ítélte meg a két alkotó kapcsolatát, hogy Móricz „talán még nem látta meg József Attilában a nagy költőt: a proletáriú érdekelt, aki íróvá lett, a környezet, amely küldte, a munkások, akik mind nagyobb helyet kapnak Móricz novelláiban, riportjaiban az író élete vége felé.” Réz (1960) 465–466.

40 Németh (1943) 14.

41 Móricz Zsigmond naplója. PIM M. 100/3958.

42 Az 1936. december 13-i följegyzéséből. Ld. Cséve (2001) 895-897.

43 Ld. *Kortársak*, 110–118.

44 Balassa (2002) 290–295.

45 A *Szép Szó* 1936. október végén megjelent számában olvasható

46 Vészi (1972)

47 Kálmán Kata e kézírásos följegyzése a kissé „öncenzúrázott” gépiratban már nem szerepel.

48 Ld. Móricz (1978) 621–625.

49 Kálmán Kata i. m.

50 Uo.

51 Uo.

52 „*Kedves Zsiga bátyám! (...) Egy nagy kérésünk volna Hozzád, bár nem a magunk érdekében. Attiláról szóló gyönyörű megemlékezésedben szerepel egy mondat, amely szerint szegény Attilánknak annak idején nővérét nagyságos asszonynak, sógorát doktor úrnak kellett szólítania. Bár ez a közlésed teljesen megfelel a valóságnak, s Attila nekünk is többször említést tett róla, nagyon kérem, változtasd meg olyféleképpen a mondatot, hogy például: 'nővéremben a nagyságos asszonyt, sógoromban a doktor urat kellett látnom'. A helyzet ugyanis az, hogy nővére, akiről itt szó van, jelenleg irtózatoss idegállapotban van épp Attila tragédiájából kifolyólag, s bár ő igazán nem tehetett férje brutális intézkedéséről és elválással fenyegetőzött akkor stb., most állandóan önmagát vádolja, és úgy érezzük, cikked e passzusa, ha akaratlanul is, de súlyosbítaná a helyzetét. Nagyon kérünk, vedd sorainkat fontolóra és közöld velünk sürgősen elhatározásodat.*” Közli Nagy Csaba (1986).

53 Kálmán Kata naplója

54 József Jolán pályájáról ld. részletesen Valachi (1998)

55 G. Hajnal László cikke *Ignó Pál súlyos támadása vagy inkább a magyar írók lelkiismerete* címmel a *Csütörtök* című lap 1937. december 15-i számában jelent meg. Többek között ezt írja: „*idézniem kell a legnagyobb magyar írókat, Herczeg Ferencet, Móricz Zsigmondot, Molnár Ferencet, hogy csak a legnagyobbakat említsem s kérdezem, vajon ki tud arról, hogy ezek az írók akár csak egyetlen egyszer is odaállottak a bebizonyosodottan tehetséges fiatal írók érdekei mögé, ki tud arról, hogy a magyar írók élgárdája valaha is fáradtságot vett magának arra, hogy egyengesse a nehézsorsú íróársadalom göröngyös útjait. Nem szemrehányás ez, mert hiszen nem is követelhetjük meg a magyar íróktól a szociális elfogulatlanság érzését, ha azok hiányoznak belőlük. [...]* Mégis fájdalmas, hogy nincs egyetlen egy sem a mi népszerűink között, aki lehajolna a kevésbé szerencsés sorsú írók problémáikhoz.” *Kortársak*, 644. – Kiemelés az eredetiben.

56 Ld. *Kortársak*, 1088–1089.

57 Móricz előadásának szövege Várostrom. A nép kultúrája akar címmel négy nappal később, a *Pesti Napló* 1938. február 24. számában jelent meg

58 *Kortársak*, 1091a1094. – Kiemelések az eredetiben.

59 József Jolán (1940)

60 *Kortársak*, 1267.

61 Ld. *Kortársak*, 1639–1643.

Irodalom

– Balassa Péter 2002: *Hiba, lehetőség. Móricz Zsigmond – József Attiláról*. In: *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*. Szerkesztette: Kenyeres Zoltán és Gintli Tibor. Bp., 290–295.

– Cséve Anna 2001: *Móricz Zsigmond naplójából*. Holmi, július. 895–897.

- Horváth Iván–Tverdota György szerk. 1992: *„Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*. Bp.
 - József Attila válogatott levelezése [JAVL] 1976: Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet. Bp.
 - József Jolán 1940: *József Attila élete*. Bp.
 - Kántor Lajos 1968: *Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidékén*. Bukarest
 - Kálmán Kata naplója. PIM, V. 5465/I-II
 - Macht Ilona szerk. 1980: *Négyszernközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája*. Bp.
 - Móricz Virág 1981: *Tíz év I-II*. Bp.
 - Móricz Zsigmond 1978: *Tanulmányok*. Összegejtötte, szerkesztette és a szöveget gondozta: Szabó Ferenc. Bp.
 - *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* [MZSELT] 1997: Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Rádics Károly. Bp.
 - Nagy Csaba 1986: *A Szép Szó levelesládájából* = Kritika, augusztus, 15.
 - Nagy Csaba 1992: *Miért nem ő? Eseménytörténeti és szövegkonstrukció* In: Horváth–Tverdota szerk. 325–353.
 - Németh László 1943: *Móricz Zsigmond*. Bp.
 - Péter László 1980: *József Attila közöttünk Makón, Szegeden, Vásárhelyen*. Szeged
 - Rádics Károly 1998: *Évtizedek kaptatóin*. Tanulmányok, esszék, interjúk. Bp.
 - Réz Pál (szerk.) 1980: *Móricz Zsigmond hagyatékából*. Magyar Múzeum Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye 4. Bp.
 - Szigeti János – Szemeyei Sarolta szerk. 1977: *József Attila Hódmezővásárhelyen*. Vásárhelyi Tanulmányok VIII. Helytörténeti dolgozatok.
- Hódmezővásárhely
- Szabolcsi Miklós 1998: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Bp.
 - Tasi József 1983: *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila*. (Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez) In: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok és dokumentumok Babits Mihályról*. Bp., 135–170.
 - Valachi Anna 1998: *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében*. Bp.
 - Valachi Anna 2001a: *Pygmalionok. Móricz Zsigmond, Makai Ödön és József Attila*. *Új Dunatáj*, 4. sz. december. 50–63.
 - Valachi Anna 2001b: *„Nem én kiáltok”. József Attila ismert és titkos álnevei* = *Café Babel*, 4. sz. Tél. 55–63.
 - Vészi Endre 1972: *Emlék a pillanatról. Móricz Zsigmond és József Attila*. *Kortárs*, 9. sz. 1473–1474.

Nagy Lajos

József Attiláról

Nagy Lajos emlékezése elé

Nagy Lajos itt közölt írása két részből áll. Az első, mint a gépiraton föltüntetett keltezésből kiderül, 1948. március 19-én született, ennek címe nincs. A második – közlésünkben a csillag utáni rész – keltezetlen, s mint a közlésünkben elhagyott címe elmondja, ez egy Beszélgetés Nagy Lajossal. (Pontosabban a beszélgetés vagy inkább monológ gépbe áttett változata.) Az első részt, amelyet az író valószínűleg gépbe diktált, Nagy Lajos kézirással itt-ott javította, de aligha szánta publikálásra, hiszen címet sem adott neki. Ez az emlékezés csak az író hagyatékában maradt fenn; ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára őrzi.

Az írás ortográfiáját változtatlanul hagytuk. A gondos szerzői javítás elmaradása jellemző erre a szövegre, s ezt a tényt a forráskritikának figyelembe kell majd vennie.

A most közlésre kerülő emlékezés jelentősége kettős. Egyrészt érdekesek adatai, amelyeknek egyik része máshonnan sem ismeretes. (Pl. a párizsi sértődés – nyilván magától József Attilától hallott – története, vagy a Gömbösről alkotott alkalmi vélemény.) Másrészt fontos novum, hogy ez az írás (ellentétben a József Attila emlékkönyvben 1957-ben publikált közismert Nagy Lajos-emlékezéssel) egy érdekesebb, mondhatnánk retusálatlan József Attila-képet állít elénk. Ebből pl. nemcsak az derül ki expressis verbis, hogy József Attila és Nagy Lajos viszonya nem volt olyan felhőtlen, mint ezt a legendárium állítja, de az összkép is kevésbé kultikus hangoltságú. A költő nagyságának utólagos tudása még nem stilizálja át a kortársi benyomásokat és vélekedéseket. Nagy Lajos itt még alapvetően egykori valóságos benyomásairól és tapasztalatairól beszél.

Ez persze nem jelenti azt, hogy emlékezése minden állítása készpénznek veendő, s mindegyik állítás bombabiztos „adat” a költőről. Ez az emlékezés is magán viseli ugyanis Nagy Lajos (rá annyira jellemző) látásmódját, a jelenségeknek egyféle karikírozó elrajzolását – eltúlzó kiemelését, túlhangsúlyozását. Az Előörsről, illetve Babitsról mondtak például ilyen részletek. Ám – s ezt hangsúlyozni kell – ezek az elrajzolások sem alap nélküli fikciók: az emlékezés ilyenkor mindig valami lényeges realitást hangsúlyoz túl. Az is előfordul, hogy Nagy Lajos nem értette meg vitapartnerét (ez pl. a balatoni vita interpretálásában látszik jól), vagy egyszerűen maga is a József Attiláról ismerősei körében élő legendáriumot élte tovább (pl. a tenger színéről folytatott vita, a hajfőlyújtás). A költőről ismerősei körében élt kortársi, egyidejű vélekedések megismerése azonban nagyon is fontos; ezek ugyanis – szociokulturális erőteret képezvén a költő köré – alakították a költő éntudatát, sőt személyes sorsát is.

Egészében, mindent összevetve, azt mondhatjuk, érdekes kortársi megnyilatkozás Nagy Lajos emlékezése. Érdemes megismerni, adatait és szempontjait végiggondolni.

L. A.

József Attila kellemes megjelenésű, mosolygós ember volt, ismerkedéskor rögtön rokonszenvet keltett maga iránt. Szeretett tréfálkozni, jókat tudott nevetni.

Amikor megismerkedtem vele, már tudtam róla. Úgy tudtam, hogy eleinte művészkedő, elméletileg afféle villonista költő volt. Hamarosan közeledett a szocializmushoz és amikor Párisba ment, körülbelül kommunistának vallhatta magát. Értésülesem szerint Párisban el is járt fiatal mozgalmi emberek közé: egy ízben egy összejöveteleken verseket olvasott fel, de valami balsiker érte, mert egy túl intranszigenz fiatalember azt mondta neki: mit akar maga, hiszen maga egy közönséges polgári költő. Ez a megjegyzés kellenél jobban hatott Attilára, nemcsak megsértődött, hanem félig-meddig hátat is fordított a kommunistáknak és érdeklődésével az anarhizmus felé fordult. Amikor Pestre jött, anarhistának vélte magát s mikor megismerkedtem vele, az én markomba is egy röpiratot nyomott, mely a Saccho–Vanzetti ügygel foglalkozott.

Idehaza állás nélkül lézengett, verseit nem igen tudta elhelyezni, különben is azokkal igen kevés pénzt kereshetett. Bejutott munkatársnak Zsilinszky Endre „Előörs” című lapjához, melyet Féja Géza szerkesztett. Ebben az időben magáévá tette ennek a lapnak az elméletét, tehát azt lehet mondani, hogy afféle késői ébredő magyar, illetve korai félfasiszta volt. (Zsilinszky Endre fasiszta-szimpatizáns volt, államférfi eszménye Mussolini volt.) Előörs-munkatárs korában már gyakran találkoztam Attilával a Japán kávéházban. Találkozásaink alapja az volt, hogy én is éjszakázó, pénztelen író voltam, ő is. Nem sokat beszélgettünk, hanem inkább sakkoztunk. Attila, kávéházi mértékkel mérve, jó sakkozó volt, lassan játszott, lépéseit igen meggondolta, soha nem siette el a játékot, soha nem esett zavarba; a végtelenségig kitarított, akkor is játszott még, amikor már nyerhetetlen volt a játszma. Ebben valami egészen ritka, szinte érthetetlen konokságról tett tanúságot.

Egy alkalommal kósza híreket hallottunk kormányválságról. Nem emlékszem rá, hogy ki volt akkor a miniszterelnök és kik voltak a miniszterek, de valami olyan kombinálgatásról volt szó, hogy jön Gömbös, Weltner és még valaki, ilyen Weltner-féle „baloldali.” Engem nem érdekelt az ügy, Attila mással beszélt róla, én csupán jelen voltam. Attila azt mondta: „Gömbös rendben van, mert az a haladást jelenti, de Weltner és X. reakciós.” Csodálkoztam ezen a nézeten, de hallgattam.

Később sétálgattunk is éjszakánként. Attilánál csak olyan kilengés volt a félfasiszmussal való kísérletezés, hamarosan megint a kommunista reménykedések foglalkoztatták. A jövő lehetőségeiről beszélgetve, arról aggodalmaskodott, hogy ha megtörténik majd a proletárforradalom, akkor nem lehet majd többé írni. Én erre azt mondtam: „Akkor nem fogsz írni, te az előkészítők közé tartozol, ha elérkezik az új világ, akkor munkád véget ér, vagy mást fogsz csinálni, írni majd új írók írnak; nagyon meg lehetsz elégedve, mert az következett el, amiért küzdöttél. Hol itt a baj?”

1932. szeptember elsején az lge íróhetet tartott a Balaton táján, Veszprémben, Siófokon, Keszthelyen, Hévízen. Én is résztvettem ezen, Attila is. Attila nagyon szeretett inni [valószínűleg elírás; helyesen: enni] és folytonosan dicsérte a jó ételeket. Kissé túlságosan dörgölődött a jelenlévő polgári írókhoz, például Surányi Miklóshoz. Egy irodalmi vitában ellenem fordult és csatlakozott a polgáriakhoz, különösen Surányihoz. Ezt igen rossznéven vettem és soha nem felejtettem el. Hogy miről volt szó, arra nem emlékszem, csak egy kis részletről tudok: Attila azt állította, hogy annál nagyobb (jelentősebb) az író, minél nagyobb tömegek gondolkodását és érzését fejezi ki. Szóval az olvasottság mérve, mértéke az író nagyságának; én azt mondtam, hogy ez nincs így. Mert ha így lenne, akkor például Wallace nagyobb író lenne, mint Wells, vagy Shaw, hazai példát véve pedig Forró Pál jobb író, mint én, mert százszor akkora tömeg érzésvilágát fejezi ki és százszor annyian olvassák. Attila következetes maradt és azt állította, hogy „tehát Forró jobb író, mint te vagy.” A vitát beszűntettem.

Általában Attila vitakozó kedvű ember volt, bármit mondott a partnere, ő ellentmondott neki, azután a végtelenségig vitakozott. Félig-meddig anekdota, de azt hiszem csakugyan megtörtént, hogy egyszer a tenger színéről volt szó s ellenfele azt állította, hogy a tenger zöld, Attila meg azt, hogy kék. Az ellenfél engedett és egyszer csak kijelentette, hogy „a tenger csakugyan kék,” de akkor Attila így

fordult ellene: „Igen, kék, de nem úgy, ahogyan te gondolod.“

Én nem vitatkoztam Attilával, gúnyosan mosolyogtam rajta és mindent ráhagytam. Ez egy kicsit bántotta. Az is megtörtént, hogy valami vitába akart kezdeni, én meg vettem a kalapomat és magára hagytam, mondván: „Azért te csak beszélj, ha nem is vagyok itt.” Ilyenkor kinjában nevetett.

Egyszer azt mondtam neki: „Te Attila igen okos fiú vagy, csak az a hibád, hogy mindenről azt hiszed, hogy úgy van, ahogyan te gondolod. Pedig még úgy sincs, ahogyan én gondolom.” Ezen nagyon jóízűt nevetett.

Igen, mindig túlságosan hitt abban, amit bármiről kisütött. Hévwel volt kommunista, ugyanolyan hévwel később szociáldemokrata, mondván, hogy erkölcsös világot erkölcstelen eszközökkel nem lehet teremteni. Majd később pszichoanalitikus, ismét később a Szép Szó korában – polgári demokrata–humanista. Pillanatnyi környezetéhez és helyzetéhez idomultak a nézetei. De – költészetében mégis mindig ugyanaz volt, a[z] mélyről jött, szívből abban a szegények, az elnyomottak költője volt és szível csak a kommunista törekvésekkel tudott rokonszenvenni.

Amikor 1934-ben az írókongresszusra meghívtak engem és Illyést Oroszországba, tehát őt nem, ez szörnyű csapás volt részére. Egészen kétségbeesett, szinte összeomlott. Elkeseredésében cikket írt, amelyben ezzel a meghívással foglalkozott és azt fejtette ki, hogy Illyés is, Nagy Lajos is fasiszta. A cikket elküldte a Magyarországhoz, azonban előre beszélt róla, így azután feleségem felment a Magyarországhoz és megakadályozta a cikk megjelenését. Ekkor elvitte a cikket a Magyar Hirlaphoz, oda meg Illyésné ment el és ő is megakadályozta, hogy a cikket közöljék. Attila igen megsértődött és a feleségemmel nem beszélt többé.

Oroszországban én szóváttem, hogy Illyés helyett miért nem József Attilát hívták meg. Ennek persze sok oka volt, például holmi kéz kezet mos cimboraság, – Hidas Antal és Illyés közt – de Gergely Sándor azt felelte: „Azért nem, mert József Attila egy kurva. Rosszabb, mint Kodolányi, mert Kodolányi érdekből szolgál valakit, József Attila meggyőződésből fekszik le bárkinek.”

Amikor a Babits elleni röpiratát megírta, megmutatta nekem. Én a röpiratot nem helyeseltam, mert egyrészt groteszk túlzásnak tartottam, másrészt Attila érdekei ellen valónak. Ekkor az egyszer vitatkoztam vele hosszadalmasan. Ő hajthatatlan maradt. Azzal érveltem, hogy Babits ugyan polgári–ellenforradalmi író, nekünk ellenfelünk, sőt ellenségünk, – azt tartom ma is és helytelenítem, ha kommunisták Babits költészete előtt emelgetik a kalapjukat, – de – mondtam ezer ember van, akit inkább kellene támadni. Babits csak ezeregyediknek következhetne. Nem sikerült a röpiratról lebeszélnem s az azután sokat ártott neki, bár feltehető, hogy ha nem is írta volna meg, akkor sem adtak volna neki Baumgarten-díjat, mert a polgári ellenforradalmi írók és irodalmárok sokkal mélyebben és következetesebben gyűlöltek bennünket, mint ahogy a mieink bánnak velük a felszabadulás óta. (Erről sok mondanivalóm volna.)

Egyszer egy íróhéten, amelyet az IGE rendezett Miskolcon, együtt voltunk. Miskolcra kiutaztunk a Hévwel Lillafüredre. Gyönyörű tájakon át megy ott a vonat, jobbra-balra völgyek, hegyek, remek erdők, például gyertyánfák tömegei. Én a tájat néztem, Attila velem szemben ült, az ablaknál. Ki sem nézett, hanem a Toldy szerelmét olvasta. Nagyon tetszett neki a költemény és fel akart nekem olvasni részleteket. Kézrel-lábbal kellett védekeznem, hogy ne zavarjon a nézgelődésben.

Lillafüreden megismerkedett Attila egy igen szép nővel. Nagyon megtetszett neki, egyszerre szerelemre lobbant és buzgón legyeskedett a nő körül. Láttam őket együtt, ültem is a társaságukban, a nőt én már ismertem: egy nagykeresetű orvosnak volt előzőleg a barátnője és éppen akkor állás nélkül tengett. Attila helyzete reménytelen volt, mert a nőre csak nagy pénzzel lehetett volna hatni, esze ágában nem volt, hogy egy szegény költő érzelmeire reagáljon. Így azután – ahogy a költőkkel történni szokott – csak gyűlöl versek születhettek ebből az egyoldalú szerelemből.

József Attilának különben nem volt úgynevezett szekszepilje a nőkre. Eszességével, kedvességével barátságokat tudott elérni, de nemi vonzalmat nem.

Csak hallomásból tudom, hogy még megismerkedésünk előtt egyszer a vonathoz kísért egy nőt, akibe szerelmes volt s amikor a vonat már elindult, ő meggyújtotta a haját, amelyet előzőleg petroleummal leöntött. Ez nem pontos emlékezőm és nem állok jót érte, hogy részleteiben is igaz.

Ismeretségünk elején, körülbelül 1931-ben, többen kimentünk május elseje előtti éjszakán a ligetbe. Arra emlékszem, hogy jelen volt ő, feleségem és Agárdy. Jókedvünk volt, valami kis szeszt is ittunk, Attila „viccből” meggyújtotta a feleségem felöltőjét, amely jókora darabon ki is égett. Ő jót nevetett a viccen.

Elmebaja régi eredetű, hosszú lejáratú volt. Én soha nem vettem észre, hogy elmebajos. Elmebajáról akkor értesültem, amikor felkereste dr. Hollós István, igen kiváló, rendkívüli tudású és képességű analitikust azzal a reménnyel, hogy talán elvállalja kezelését. Dr. Hollós rövid beszélgetés után közölte velem, hogy nincs szüksége analitikus kezelésre. Ez azt jelentette azonban, hogy elmebajos és analízissel nem gyógyítható. Akkoriban mindennapos érintkezésben voltam dr. Hollóssal, ő azonban nem közölt az esetről semmit orvosi diszkrécióból. József beszélt el a dolgot, ő maga is panaszkodott akkor már magára.

*

Csodálatosan mellőzött ember volt. Én, aki tudtam viselkedni, tudtam hallgatni, tudtam félrevonulni, tudtam nemírni, én is mellőzött ember voltam. József Attila, aki mindezt nem tudta és még a gesztusaiban is kihívta maga ellen az egész világot, tisztelesen mellőzött ember volt. Nem közölték a dolgait. És ha a Népszava félévben egyszer közölte is versét, úgy emlékszem nyolc pengőt fizetett, azt is húzta – hagyták kilincselni érte. Emlékszem, egy részemre felhárító és undorító jelenetre a Bucsinzky kávéházban. Erdélyi Józseffel ült Attila egy asztalnál. Erdélyi József tajtékozott a dühtől, hogy miután már négyszer megkapta a Baumgarten-díjat, ötödször nem kapta meg. Attila szóltanul hallgatta, egy szava nem volt, nem volt ereje mondani, hogy fogja be a száját, hogy lóduljon onnan, hogy ne panaszkodjon neki, aki még egyszer sem kapott Baumgarten-díjat. Én magam is bevallom, hibás vagyok József Attilával szemben. Lenézéssel kezeltem. Verseit fitymálva olvastam. Pedig a *Külvárosi éj* után már tudnom kellett volna, hogy az nagy vers. De talán azért, mert a kéziratai felhárítottak engem. Rosszul voltak írva. Emlékszem többször a megmutatott kéziratokra azt mondtam, hogy nem tetszik vagy tetszik, a *Külvárosi éj*re is azt mondtam, hogy jó, jó. Az érdekes volt Attilánál, hogy ellentétben más költőkkel, hallgatott a kritikára, és sokszor azt mondta, hogy igazam van. A *Születésnapomra* című verset megmutatta nekem, ami abban a formájában, ahogy azt nekem megmutatta, nem volt jó, javítottam rajta, sőt egyes részeket én írtam, úgyhogy mondhatnám, ez a vers közös szerzemény.

Illyésről nagyon rossz véleménnyel volt. Illyés írt róla egy kritikát a Nyugatba. Valami ilyesmit írt: József Attila Petőfinek képzele magát és ha Petőfi lenne, így szólának a versei: „Reszket a bokor, madárka szállott rá, éljen a Harmadik Internacionálé.”

Szőke György

„Egy töredék alakulása“

Írásom címe egyúttal verscím is. József Attila verseinek kritikai kiadásáról írva külön méltattam ezt az – önálló címe nem lévén, első sorával [A csipogó árnnyakból...] jelzett – töredéket. Amelyről azt írtam, hogy iskolában taníttatnám, annak szemléltetésére, hogyan alakul, hogyan is születik egy költemény. Ezért adományozta a kritikai kiadás után megjelent József Attila verskötetekben ezt a címet ennek a kis töredéknek a kritikai kiadást, majd az összes versek azt követő kiadásait összeállító és gondozó Stoll Béla.

Van egy-két vers, melyhez minduntalan vissza-visszatérek: újra és újra igyekszem a sorok mögé rejtett, de a sorok közül ki is olvasható lényegüket, titkukat feltárni. Ilyen (cím és aláírás híján formailag ugyancsak töredéknek tekinthető, de mégiscsak lezárt) költemény a [Magad emésztő...], amely gyerekkorom óta foglalkoztat, és ilyen a – kezdeti változataival együtt először a kritikai kiadásban, ott még [A csipogó árnnyakból...] címen található – [Egy töredék alakulása]. Az újabb kiadások, szakítva a szokásos sorrenddel (előbb a végleges szöveg, s utána a korábbi, kijavított, vagy áthúzott, de rekonstruálható változatok), az első variánst közlik első helyen, s ezt követi – időrendben – a többi, a végleges szöveggel befejezve.

Az utolsó évben írt töredék első változata:

*Az árnnyakból elindul lassan
hús árnnyakkal a szürkület
már ég a lámpa, de még nem világít
ami fehér volt, szürke lett.*

(A továbbiakban csak az első két sor módosul, ezért csak azokat idézzük, az azt követő két soron nem változtatott a költő.)

A kései József Attilánál fokozatosan eltűnnek a kromatikus színek: csupán a múlt emlékképei idézik fel őket. Az *Eszméletben* jól érzékelhető a kromatikus, színes emlékek múltbélisége, illetve a *most*, a jelen akromatikus homálya:

*Kék, piros, sárga összekent
képeket láttam álmaimban...
.....
.....
Most homályként száll tagjaimban
álmom...*

A tárgyknak, dolgoknak, alakoknak csupán kontúrja, bizonytalan bizonyosságú árnyéka látszik (*az árnyékok kinyúlanak; A fűben gyepként sarjad a sötét; A homály pamutlombjai ingnak*): elkezdődik (Tóth Árpádot idézhetjük) *a dolgok esti lélekvádorlása*.

A *szürkület* – mint megannyi motívuma a József Attila-verseknek – többfelé kapcsolódik, mondhatni, többszörös „vegértékű”: rokonít, közelít egymáshoz több képet, mozzanatot. A *szürkület*hez, a *szürkéhez* kötődik következetesen a mama megidézett képe (*szürke haja lebben az égen /Mama; Az őszi eső szürke kontya /Anyá*). Miként az *árnyék* képe is az anyához kötődik (*s mindent elrontsz, te árnyék, – a Kései siratóban*).

Töredékünkben, annak első változatában a *szürkület* valamire – vagy valakire – utal, aki – vagy ami – *elindul lassan hús szárnyakkal*:

*Az árnnyakból elindul lassan
hús szárnyakkal a szürkület.*

Megszemélyesítés – mondhatnánk a leíró stílusztika kategóriájába szorítva. (József Attilánál nehezen boldogulnánk a barkochbaszerű rákérdezéssel: számos esetben nemigen tudnánk elkülöníteni a tárgyat a személytől, illetve a fogalomtól.)

A következő változatban már egyértelműbben jelenik meg a *szürkület*ben rejülő 'valaki', illetve 'valami' : valamilyenné (talán madárjaírszerűvé) alakul:

*Az árnnyakból elindul lassan
csapatosan a szürkület.*

Majd a kép tovább tisztul, alakul: az *árnyék árnyakká* oszlik, változik. A *szürkület* mögül fölsejlik a (madár)anya képe is:

*Az árnnyakból – csipogva – fiókáit
összegyűjti a szürkület.*

Míg végül, az utolsó (vagyis a végleges) változatban egyértelművé válik, az *anya* és a *szürkület* a korábbi variánsokban inkább csak sejtetett egymásra találása, azonossága:

*A csipogó árnnyakból fiókáit
összegyűjti a szürkület.*

Nem maguk – a költőre igencsak jellemző, bensőjéhez közel álló – motívumok okán szeretem ezt a kis töredéket. Sokkalta inkább összefüggéseik, változásaik dinamikájáért: a költői kép alakulása rejtett folyamatának felszínre hozásáért, megvilágításáért.

„Ahol a szó mindennapi értelmében vett realitás véget ér a költészetben – írja Szerb Antal –, ott valami más, valami fontosabb kezdődik. József Attila eltolja a világ kulisszáit, és a réseken beáramlik a titok (...) Ez a költészet.“

Beney Zsuzsa

József Attila inverz anyaképei

(Anya – Szürkület)

Sokan, sokféle módon próbálták magyarázni József Attila költészetének specifikumát, vagyis azt a poétikai sajátosságot, mely kiemelkedő szerepét biztosítja a XX. század költészetében. Nemcsak kiemelkedő esztétikai jelentőségéről beszélek – ez a költészet nemcsak értékeiben, hanem sajátosságaiban is egyedülállónak tartható. Egyedülállónak, mégsem hagyomány nélkülinek. Itt, most nem akarok a közvetlen költői hagyományokról beszélni – maga a poétikai magatartás jelenti az évszázadokra visszanyúló tradíciónak olyan összefoglalását, mely betetőzi azt, és öntudatlanul, a költői beszéd saját, akaratlan folyamatának következtében egy újabb kifejezési mód felé nyitja meg.

Sokáig fogalmaztam úgy, hogy József Attila elképesztően éles és fájdalmas, mert elvileg teljesíthetetlen vágya az érzelmek, hangulatok, világértelmezések (melyekbe a pszichológiai értelmezések is beletartoznak) pontos kifejezése. Költészetét a kifejezés, és ezzel kapcsolatosan a szavak hangképének hihetetlenül adekvát jellege, a szavak olyan használata (melybe enormisan nagy szókinccse és szó-választási biztonsága is beletartozik) teszi egyedülállónak. De a képek pontossága, saját számára, feltehetően sohasem volt eléggé pontos. Valószínű, hogy az érzelmi-világérzeti megfogalmazhatatlanság mélységének és a mentális tisztaság igényének összeférhetetlensége a forrása annak a fájdalomnak, mely a tisztán emocionális mélységet, érzékenységet, tehetetlenséget mind a költőben, mind olvasójában aktiválja.

Az *Any*a és a *Szürkület* című két versben ugyanezt szeretném kimutatni. A nyelvi kifejezés pontossága és színessége, mely József Attila költészetének alapvető értékét és jelentőségét adja két költői elem, méghozzá két olyan költői elem egymásra vetítéséből fakad, melyek koegzisztenciája egyszerre látható homogénnek és diszparátnak. Ez a kettő: a *kép*, mely, ha sarkítottan fejezzük ki, a leíró költészet képi ábrázolásának felel meg, és a *metafora*, mely a leírásnak tükör-, vagy árnyékképe, nem leírás, hanem kivetítés. A kettő együttese, mely az olvasó számára gyakran megkülönböztethetetlennek tűnik, alakítja József Attila érett művészetét olyan finoman titokzatossá, hogy titokzatosságát nemcsak valamely (a metaforikusság természetéből fakadó) metafizikai vonatkozásban és nem is csak a konkrét világ legfinomabb árnyalatainak észrevételében, hanem leginkább az intenzitás felfokozottságában, ennek rejtélyességet okozó benyomásában érezzük meg. Ennek a két diszparát elemnek egymásra csúsztatásából fakadnak e költészet olyan jelenségei, mint a többször észrevett paradoxonok és ellentmondások, melyek mintha réseket nyitnának e homogén világkép megszilárdult sejtjében, és e zárt világot (nem világképet, hanem poétikai egységet) meg-megnyitják a Szerb Antal által is idézett „meglepetések”, tehát egy más mentális-emocionális rendszer kifejezésformái felé.

A leíró kép és a metafora képe (különösen a művészetnek ebben a későmodern klasszicizáló korszakában, amelyben József Attila késői versei születtek) a kontextuális szöveg ismerete nélkül megkülönböztethetetlen. Ezért tűnik a leírás egy benső állapot kivetítésének és a metaforikus kép gyakran egy aktuális külső állapot leírásának. De bármennyire is egynek látszik a kettő, a közöttük fennálló árnyalatnyi különbség mindig érezhető, mindig teremt az olvasóban egy olyan hangulatot, mely az inhomogenitás érzetét kelti – lényegében a világidegenség és ezzel a rejtélyesség sejtelmét.

A két vers mind stilisztikai, mind pszichológiai szempontból közel jár ahhoz a határhoz, mely a lélektanilag egészségeset a manifesztan betegtől elválasztja. A *Szürkület*t kapcsolatosan Szabolcsi Miklós egyenesen azt a kérdést teszi fel, vajon nem párja-e ez a szöveg a *Szabad ötletek*-hez hasonló, egyszerre prózai és költői, vagy inkább költői prózai vallomásoknak? A kérdés az anya alakjának megjelenéséből fakad. E versek anya-képe ugyanis jelentősen különbözik József Attila többi anya-versétől. Nem mintha azokat egységes szemléletűnek lehetne nevezni – de általános ambivalens jellegük ellenére valamennyi a valóságos anya egy aspektusát (bár változó aspektusát) villantja fel előttünk. Ebben a két versben (és József Attila költői oeuvre-jének még néhány helyén) az anya olyan differenciált metafora képében jelenik meg, mely a fiú és az anya összefonódását egészen speciális szempontból, mint képben képet, nem direkt, hanem kétszeresen metaforikus formában jeleníti meg. A metafora nem az anyáról, hanem magáról a költőről szól, egy benső állapot kivetítése – pontosabban egy külső világjelenség: a természet ürességének, szürkességének interiorizálása, s ez az interiorizálás itt nem az én-nek tulajdonsága, hanem az én transzpozíciójának, az anyának mint az üresség szülőjének képe. A képsor sokszorososan bonyolult és inverz: hiszen maga a szürkesség, eső, a tar ágak képzete a költői hangulat, pontosabban lelkiállapot kivetülése.

Az, ahogyan az egyszerre reális, a valóságos látványhoz is tökéletesen illeszkedő, és ugyanekkor egy lelkiállapot hihetetlenül impresszionáló, absztrakt lírai projekciója összesimul, elsősorban poétikai, stilisztikai probléma. A lelkiállapot azonban, mely megszületését lehetővé tette, súlyosan kóros érzelmi-mentális állapotról árulkodik. Lehetséges, hogy e két vers feltűnő, és ezért meg a József Attila-i költészetben belül is megdöbbentő ereje éppen ebből az ellenállhatatlan nyíltsággal megmutatott kóros állapotból fakad. Ezért találjuk ezt a két költeményt alkalmasnak arra, hogy stilisztikájából a pszichológiai állapot analógiájára, s fordítva, a tudatos kontrollon áttörő betegségekre következtessünk. Az inverzió, melyre a címben utaltunk nemcsak a semmit szülő anya abszurd képére, a fiú tébolyának az anyára vetítésére, tehát a semmivel egyértékű téboly megszületésére, hanem az anya és fiú szerepének, tulajdonságainak egymásra projiciálására is utal.

Az anya mint személy és mint a hiány, a gyász, a szemrehányás – a szeretet és a szeretetlenség metaforája egyként szerepel József Attila költészetében. Ezért nem szólhatunk az anyakép kontinuum egységéről. Ehhez nem csak pszichológiai szempontból hiányzik kompetenciánk. Pontosabban: nemcsak szokványos lélektani, hanem legalább ennyire alkotáslélektani értelemben. A poétikailag homogén metaforaképzés ugyanis számos tényezőtől függ, az adott kulturális környezettől éppen úgy, mint a viszonylagos egységet megközelítő lélektani alkattól. A poétikai homogenitás azonban távolról sem azonos a tartalmival – ezért József Attila költészetében nem az anya alakjának egységes képét, meg csak nem is a hozzáfűződő egységes érzelmi viszonyulást érzékeljük, hanem az anyát, mint olyan képet (ha absztrakt képet is), melyre a legkülönbözőbb költőien kifejezett lélektani tartalmak projiciálhatók.

Kíséreljük meg a két vers elemzését, főleg a kettő összehasonlítását, a közel azonos tartalom bővülését, gazdagodását és absztrahálódását figyelemmel kíséreni.

Az első az 1934-ben írott *Any*a, a másik a *Szürkület* című vers, melynek datálása, több különböző próbálkozás után, Stoll Béla szerint feltehetően 1937-re tehető.

A két vers közül, legalábbis látszólag, az *Anya* tűnik egyszerűbbnek. Kép és metafora összefüggéseiről beszéltünk – ebben a versben, úgy tűnik, valóságos kép hozza elő a metaforát. A lassú, az országos eső szintén gyakori képe a depressziós József Attilának. Az azonban, hogy ez a kép vagy hangulat szinte megfogalmazása pillanatában már metafora is volt, az őszi eső láttatása mondja el nekünk: a szürke konty, a hajszálakként húzódó esőcseppek vonalai a levegőben. Szürke ez a levegő is, mint a másik vers címe, s ez annál is érdekesebb, mert nagyon hosszú idő után, érett korában szinte először itt jelentkezik az anya képe. A tébolyult anya teljes uniót képez fiával, aki rávetíti a magáról el nem mondott, el nem mondható tébolyt. Ez a téboly mondja azt, hogy *aludj / édes kedvesem te* – és vajon nem az öngyilkosság első fenyegetése, első komolyan megfogalmazott gondolata ez? A gyermek helyett az anya tébolyult, de ő az, aki a fiú titkos vágyát megfogalmazza, sőt aki fiát éppen úgy biztatja erre, dédelgeti ezzel, mint amennyire felszólítja. A fiúból támad fel az anya, s a valóságban már halott anya alatta fiát. Olyan spirális egymásba játszás ez, melynek valóságos meghatározottságát, a térben látható helyzetét nem tudjuk követni: az örület topográfiaja nem enged kiszabadulnunk a vers mondanivalójából.

A *Szürkület*, amelynek elemzésével a következőkben megpróbálkozom, legalább oly nehezen szorítható be az egyértelmű értelmezés keretei közé, mint a többi kései versek. Ez a költemény azonban, látszólagos logikai kontinuitása és konkrét kiindulása ellenére talán a többinél még mélyebb kérdéseket vet fel. A szakadozott sorok, a túlságosan sűrű asszociációk nem egy kóros elme beteges lendületének sodrásából (mint azt pl. a *Szabad ötletek*-ről feltételezhetjük), nemcsak a verssorok ritmusából és a ritmus lüktetéséből, hanem a képek olyan szekvenciájából is fakadnak, mely az egyéb József Attila-versek menetéből ismerős a számunkra – annak ellenére, hogy a vers dikcióján idegen (Füst Milán-i) hatást érzékelhetünk. De nem csak ez mutat arra, hogy a vers nem egyetlen lélektani lendülettel megfogalmazott, kétségbeesett indulatkitörés. Az olvasó nem tudja kivonni magát a vers-szöveg szuggesztivitása, a ritmus sodrása és a képek varázsos gazdag változatossága alól. Az egész költemény felett a végső kép uralkodik (annak ellenére, hogy ez a kép nem poétikai, hanem lélektani abszurditás, poétikailag a láttatás olyan szuggesztivitása, mely feltehetően a hallucinációkra jellemző, anélkül, hogy a hallucináló képes lenne kifejezni, „elmondani” a látvány lényegét). A költeménynek éppen ez a határ-állapot a lényege: legtisztább mentális eszközökkel számol be egy mentálisan abszurdnak tartható állapotról. Ez a mentális tisztaság nemcsak a kifejezés pontosságával, szabályszerűségével, hanem a poétikai láttatás (tehát a hangok transzparens láttatásának) eszközeivel is dolgozik. Valószínűnek tartom, hogy az a tény, hogy a verssel viszonylag keveset foglalkoztak, részben ennek a túlságos bonyolultságnak, nehézségnek tudható be. A hasonlatok és metaforák leírása a vers egyes részleteiben az olvasó számára már-már elviselhetetlenül vizuális jellegű, olyannyira, hogy a képi jelleg szinte elfedi a tartalmat, érzelmileg uralkodóvá válik, az olvasó figyelmének állandó visszakapcsolását, illetve kontrollját kívánja meg, ami a versek olvasásával általában ellentétes. A költemény három, pontosabban négy különböző karakterű részre osztható.

József Attila költészetének tartalmi-motivációs jellegére leginkább az első öt sor jellemző. Magam leginkább a *Téli éjszaka* felejthetetlen kezdetével érzem rokonnak, de a kép számos helyen visszatér József Attila életművének középső és késői szakaszában. Ez a kép önmagában abszurd: az üresség láttatása szinte egyetlen más költőnél nem olyan intenzív, mint József Attilánál. Különösen ebben a formában. József Attila költészete amúgy is nagyon erősen téri jellegű, és ez a tér mindig szerkesztett, hierarchikusan vagy külső-belső részekre tagolt. Különösen kedves képe a világ jelenségeinek rácsokban láttatása, és ez, megítélésem szerint, nem a börtönrács asszociációjából indul ki, hanem sokkal inkább a térnek és az anyagnak kapcsolatából, mely az áttetsző semmi csomópontok közé foglalása. Az anyagi erősíti a rája átlátszó üresség, átlátszóság hatását, ez pedig a gondolat kapaszkodópontjait. Mintha mindannyiunk, de különösen József Attila lelki beállítottsága vizualizálnék itt: az asszociációkkal kitöltött köztes időnek és az ebből kiemelkedő, az anyaggal analógiásan megragadható gondolatoknak szerkezete. Példaként csak néhány ilyen képet említenék:

Magának a szürkületnek képe, rejtett kétértelműségével, amit a vers vége majd megmagyaráz, mindegyik közül kiemelkedik. Kiemelkedik, és egyben megadja a versnek azt az alaphangját, amit majd a költemény végén fogunk valójában megérteni, úgy, hogy észre sem vesszük, hogy a megértés és befogadás kulcsa itt, a majdnem első képben már hívószóként jelentkezik. A tar ágak szerkezetei, karoló, öblös formáikkal tartanak valamit: mint edény a tartalmát, vagy, hogy már itt utaljunk a befejezésre, mint anya magzatát. A vers kezdete és befejezése azonban egy másik képben is fedi egymást: a faágak szerkezetei az üres levegőt tartják, a levegőt, amely űrnek tűnik annak szemében, aki a láthatatlanban a semmit érzékeli. A világ dolgai közül nincs még egy, amit oly könnyű lenni semmiként elképzelünk, mint a levegőt, mely mintha nem is lenne a dolgok között, holott a dolgok közötti távolságot tökéletesen betölti. Ennek a két sornak (a másodiknak és a harmadiknak) hangzása szintén egyszerre érezteti a semmit és az anyagot: a *t* hangzók alliterációi a keménységet, konkrétumot asszociáltatják, különösen az első szó, a távol hangulatával. Mégis: a kép minden sivársága ellenére e fák keccsel tartják az üres levegőt, keccsel, mint majd a *Kései sirató* anya-figura variációinak végső lágsága és gyengédsége, a „lenge, könnyű lány”. Rejtetten, de ez a jelző is, akárcsak az ágak szerkezetének öblös kehely alakja, a fák női jellegére utal.

Ezt a képet azonban, amelyről mindeddig megtévesztő módon mint a vers kezdetéről beszéltünk, valójában megelőzi egy nagyon fontos állítás, mely az egész költeménynek szubjektív-objektív koegzisztenciáját meghatározza. A vers, első sora által, a *Téli éjszaka* önmegszólító szubjektivitására emlékeztet, itt még konkrétan, megfellebbezhetetlen állítás formájában: „Ez éles, tiszta szürkület való nekem”. Hideg, komoly, kíméletlennek tűnő kijelentés. Miért? Mert az, ami éles, tiszta és szürke-szintelen, egyszerre a táj, a napszak, és vagyok én. Az én megfelelőjét keresem a külső világban, abban, ami egyszerre a bennem élő, belőlem kivetített külső létezés, és az objektíven látott, legalábbis az annak vágyott valóság. Ez az analógiás világkép tekinthető József Attila költészete egyik alapjának, és mint majd látni fogjuk, a költemény egyik specifikumának.

A *t* hangzók alliterációja vezet át bennünket a következő sorba, mely mintha e józan, hideg első sor gondolati, ugyanakkor pedig hangzó folytatása lenne. A tárgy-egyén – mi mindent fedhet ez a József Attila írásaiban valószínűleg nagyon ritka szó. Egyrészt a tárgyakat, a létező valóság alkotórészeit – másrészt az egyént, aki egy a tárgyak közt, és legfőképpen az egyént, aki tárgyiasult, elvesztette individualitásának életszerűségét, úgy válik el – pontosan abban válik ki a létezés egységéből, mint az éles, tiszta szürkület körvonalai, a tar fák szerkezetei. Így létezni azonban lehetetlen, a szerkezet elveszti tartó váz jellegét, a tárgy-egyén magába roskad, önmagába záródik, és ebben a bezártságban meg kell semmisülnie.

Nem más ez, mint az örület hajszálpontos, elképesztően hiteles leírása, több annál, mint amit a híres „eszmém közt, mint a majom” részlet jelent: ott legalább, ha belső eszmékről is van szó, ezek az eszmék kivetülnek, ezek maguk képezik a rácsot, s az eszméknek van valamelyes önállóságuk, vagy él bennünk önállóságuknak valamelyes képzete. Rácsok mindenképpen kívül, körülöttünk vannak. Itt: magába mélyed és talán megsemmisül – az önmagába mélyedés, ez a besüppedt kráterre emlékeztető szó vezet el a benső, ez pedig, automatikusan a külső, pontosabban a teljes semmibe.

A következő rész: válaszolna erre ösztönöm, ismét a hideg-rideg, csak gondolati helyzetkép meghatározása. Ezt mondanánk, ha prózát és nem verset olvasnánk. Csakhogy a vers a kép gazdagságával árukkodik a tartalom intenzitásáról, színességéről, vagyis vitalitásáról. A kutya, József Attila régi képe, szomorúan rideg környezete ellenére élőlény, gazdája tulajdona. Mihez kezdhetnék

nélküle? Mégis létezik a hiány, a másra utaltság, még akkor is, ha ez a másik szintén saját magam, önmagam megszidott, elfojtott ösztönvilága, mely tudja azt, amit értelemmel nem követhet – mert az értelemmel követhető világ nem lehet más, mint tévedés. A valóság nem léte az egyetlen biztos állítás, a jambus, a vers ösztönből fakadó ritmusképlete az egyetlen, ami még megtarthat a nyelv közösségében, legyen bár ez a nyelv a képek túlságos intenzitása folytán az értelem nyelvéhez képest inverz jellegű. A vers kiemelt, specifikus, a József Attila-i életműből különbözősége miatt kiemelkedő jellegének másik komponense a mondanivaló sivárságához képest a hasonlatok és képek túlságos intenzitása. Ez az a pont, ahol a benső egyensúly megbomlása tetten érhető: a képek színessége által eltakart, meglévő logikában, a semmi és a valami, méghozzá a nagyon színes, nagyon élő valami, nem a világ, hanem a világ felfogásának diszparát jellegében. Ezt a végtelenül fegyelmezett és tudatos költőt, itt, ebben a versben, minden tudatossága mellett magukkal ragadják saját képei, és ezzel tartalom és kifejezés olyan aránytalanságát hozzák létre, amely alig-alig fordul elő az életmű más darabjaiban.

Valószínű, a képek e túlfokozottsága, túlzott expresszivitása okozza azt, hogy a verset igen közel érezzük Füst Milán expresszív költészetéhez. Különösen három nagy képében: az egyik a már említett ösztön-kutya (tehát az ösztön vegetatív, az emberi tudatot el nem érő, állati jelleg), a másik az emberekről szóló részlet (mind lökdös, vartyog, taszigál), a harmadik pedig a befejezés, melyet a költemény legfontosabb részének érzek, s aminek elemzéséért e dolgozat megszületett.

Itt újra, és az előzőnél sokkal intenzívebb és sokkal félelmetesebb formában találkozunk az inverz anya képével. A költő már azonosítja magát vele, púpját, a láthatatlant (és feltehetően a szégyenteljeset) úgy hordja, mint örült anya magzatát. Mennyi ellentmondás: a púp, amit senki nem vesz észre, ami egyszerre szégyen és valami olyan, ami másra is tartozó, szánalmat kiváltó – hiszen az állítás kifejezetten a magányra, a részvétlenségre, a másik ember észre-nem-vevésére utal. Ez a hátul viselt púp csakis az enyém, mint az anya elöl viselt magzata, én, a púpos olyan vagyok, mint az örült anya, aki magzatként – legalábbis tudatában – a semmit viseli, így hát, az én anyám, aki magam vagyok, engem visel mint semmit, s én mint szülőtte, semmi vagyok, tiszta úr. A gondolat nem nélkülözi, hanem túlhajtja a logikát, a vers itt is spirálisan emelkedik, de aztán, hirtelen, bár nem váratlan végső képével visszatér a kiinduláshoz. A tar fák az üres levegőt tartják rácsaik között, amelyen ki- és bejárhat a levegő. Az én, örült anya képében, magzatát a semminek, a tiszta ürnek képzelem. Nem a gondolat, hanem a kép tér vissza, magában a képi jellegben absztrahálva, a valóságból a látomásba transzponáltan. A valóságból, a szürkületi tájból, ami egyben látomás a látomásba, ami a valóság képét, a terhes anyáét veszi magára. Az én és a nem-én, a valóság és a látomás, a tiszta gondolat és a turbulens tartalom példája ez a vers. Ha mélyebben belegondolunk, kép és metafora egysége-különállása.

Tverdota György

Holt vidék

Induljunk ki abból a műfaji hagyományból, amelyhez a vers kapcsolható. Leíró költészet, a szó szoros értelmében, mint például *A puszta télen*: „Mintha csak Petőfi *A puszta télen*-je 20. századi folytatója lenne.” – írja Szabolcsi Miklós. Igen, de mi az, amit leír? *A fiatal életek indulója* című monográfia szerzője szerint a szabadszállási tájat: „*A Holt vidék* – a költőnél megszokott pontossággal ábrázolja azt a sáros, nádas tavat, amely mellett Imre bátyja kunyhója állott... Amikor a tó helyét kerestük, a verset, szinte mint pontos térképvázlatot használhattuk fel, s így bukkantunk rá... Az úttól balra eső tó mentén állott a kis halászház. Ma is ott áll – s a környék legrégebb lakói meg tudták mutatni – a sárgára festett egyszobás kunyhó, s körötte ma is a szőlők, közben ma is szilva, s alatta az a mélyedés, amelyet valaha az »Ország-Sziget« nevezetű nagy tó foglalt el.” Egyébként József Jolán *József Attila élete* című könyve volt az első, amely a verset a Szabadszálláson gyermekkorban töltött idővel kapcsolta össze: „Attila elemi iskolás korában három nyarat töltött halászó nagybátyánk kunyhójában. A bácsi ekkor messze a falutól, a zombékos halastó partján lakott és varsáit vigyázta a vízben, esténként pedig hálóit foltozta. Mari néni meszelt, kenyeret dagasztott és – beszélt. A kisfiú nagyon szerette őket, a füstölög vizet, ahol »lóg a káka kókadón a pusztaságba«. A falu határa, a kis tanyák, puha szántások esővert gerezdjei, a ritkás erdők, a szántón borongó nyárfák, az országúton álló jegenyék, a falusi ebek, búsongó boglyák, a kis kun parasztok megszállták szívét és képzeletét. Milyen gyöngédséggel írja: »És az országban a törékeny falvak – anyám ott született...« *A »Holt vidék«* az a hely, amelyet Imre bátyánk tanyájáról lehetett látni... *A »Magyar Alföld«, a »Nyár«, az »Esik«, a »Határ«, a »Fák«, a »Ritkás erdő alatt«* mind-mind anyánk szülőhelyét idézi a régi nyaraktól.”

Csak hogy egy kis baj van ezzel a térképvázlattal. Nincsenek rajta egyéníthető jegyek. Ezen az alapon minden vers, amelyben utcákról, házakról, pályaudvarról, stb. szó van, ugyanilyen térképvázlat valamely tetszőleges városhoz, városrészhez. Ugyanezzel az erővel a szabadszállási tájat ábrázoló versként foghatjuk föl a *Határ* című költeményt, csak éppen nem télen, hanem nyáron: „Dongó ödög az erdő szélénél... Amott fut egy kis ér / s itt ház ül. Kisfia, az ól idenez. / Poros a víz, nincs kedve kéklenni.” Vagy vegyük a *Ritkás erdő alatt* című verset. Ebben is felleljük ugyanazokat a tájelemeket: „Ritkás erdő alatt a langy tó.”

De még ha el is fogadjuk, hogy a szabadszállási táj elevenedik meg ezekben a versekben, akkor is meg kell fontolnunk Valachi Annának, a vers egyik értelmezőjének figyelmeztetését: nem egy szemlélt táj közvetlen leírásáról, hanem emlékbéli tájról van-e szó, méghozzá az emlék a gyermekorból származik, amikor a fiatal József Attila több alkalommal is az anyai rokonságnál töltött néhány napot. A látvány (hiszen József Attila később is megfordult Szabadszálláson) és a gyermeki emlék egymásra is másolódhattak. Ha pedánsak akarunk lenni, akkor figyelembe vehetjük, hogy a vers Budapesten íródott, tehát két emlék összegeződéséről volt szó: egy közelmúltbeli és egy gyermekorból származó réteg olvadt egybe. Akárhogy is áll a dolog, a szabadszállási táj képe visszavezet a gyermekkorba.

Márpedig, ha így van, akkor Valachi Anna joggal feltételezi, hogy „a tájleírás lelki tartalma ugyanolyan ambivalens, mint József Attila valamennyi gyermeki élményéé”. Ha hitelesnek tekintjük azt a leírást, amelyet József Jolán *József Attila élete* című könyvében ad a serdülőnek a Mama halálát közvetlenül megelőző téli szabadszállási útról és arról a havas tájban való eltévedéséről, amelynek majdnem fagyhalál volt a vége, akkor a holt vidék alapélményét akár ezzel a végzetes téli kalanddal is azonosíthatjuk. Ez az azonosítási kísérlet mindazonáltal roppant kétes érvényű és nem sok haszonnal járó erőfeszítés lenne. A költemény jelentőségét, az olvasóra gyakorolt elementáris hatását nem a leírt tájban, nem a gyermeki emlékekben, hanem másutt: a leírás módjában kell keresnünk.

Ami először feltűnik, az az, hogy a költő szentelenségre törekszik a leírásban, tudatosan a háttérbe vonul. A lírai én nem jelenik meg közvetlenül. „Kétségtelenül vallanak a szubjektum lényegéről a *Holt vidék*-féle versek is: de elsősorban az objektív táj ábrázolásának a közvetítésével és csak helyenként ilyen közvetítés nélkül.” – írja Török Gábor, és valóban, az alkotó szubjektumnak a modern költészetben nem kell közvetlenül megjelennie, hogy körvonalazható legyen. Éppen azért építhetjük gondolatmenetünket ennek a rejtett, háttérbe vonuló éneknek a keresésére, mert az első személy közvetlenül nem jelenik meg, kivolta nincs egyértelműen rögzítve.

A *Holt vidék* szubjektumát négyféleképpen rekonstruálhatjuk: egyrészt mint tekintetet, amely szűkebbre és tágabbra állítja a fókuszot, amely egy bizonyos valóságos vagy virtuális útvonalat jár be, s regisztrálja a látottakat. A vers értelmezései a látvány kialakulását egy fikatív kamera mozgását követve írják le. Ez a kamera a tájat szemlélő és szemléltető szubjektum. Másrészt a szöveg megalkotója *kiegészítéseket* fűz a látványhoz. Harmadsorban *értékeli* a látottakat. Végül, negyedszer: a látványt *nyelvi megfogalmazással* szervezi, artikulálja. És legvégül a szakirodalomban egy ötödik, *önkifejező* énnel is találkozunk, amelyet én a magam részéről problematikusnak tartok, s kritikának vetek alá. Ezt az elkülönítést nem érdemes ilyen pedánsan fenntartani, a szerzői énfunkciók nyilvánvalóan egymásba olvadnak, s csak részben válnak el egymástól. Összeforognak, mint a számi ikrek. A gondolatmenetünk tagolása során azonban rájuk bízhatjuk magunkat.

A látvány talán úgy tagolható, hogy a téli pusztaság középpontjában egy tanya helyezkedik el mint emberi lakóhely, s ennek a környékét pásztázza végig a tekintet: „Tanya, – körülötte körbe / fordul e táj.” A költő gondosan ügyel arra, hogy itt se az ember körfordulását mondja ki, hanem a tájat, ahogyan a körben megforduló ember számára feltárul. Ez mutatja, hogy tudatosan kerül a szubjektív élmény megszólaltatását, az én szerepeltetését a versben. A tanyára három szakasz (5., 6., 7.), a környékre, amely arányait tekintve sokkal tágasabb, a négy első szakasz esik. Az utolsó strófát külön kezelném. A tanyában megjelenik az ember: „Kis szobában kis parasztkó”. Ő képezi a magot, a „holt vidék” pedig a héjat.

A látvány roppant szegényes. A mezőt hó fedi, az ég vastag felhőkbe burkolódik, s ez a kettő sok mindent eltakar szemünk elől. Egy tó vize párolog, partján káka, kikötött ladik látható. Távolabb erdő sötétlik, moha fedi a fák tövét. Közlebb szőlőföld, szalmával borított tőkékkel, karókkal, szilvafákkal. Lentebb, a tanya leírásába beékelődik egy töretlenül maradt kukoricatábla képe is. A látványt *zajok* egészítik ki: a lépések ropogása a hóban, a csónak okozta zöreje, a faágak zörgése. A hangok státuszát is érdemes regisztrálni. Zöreje szintű hangokról van szó: ropog, zörgő, kotyog, nyikorog. A harmadik érzékterület: a *hőérzés*, helyesebben a hideg érzékelése. A tanya látványából a fehérre meszelt fal hámlása kerül a figyelem előterébe. Aztán a figyelem a szél által mozgatott és nyikorgatott nyitott ólajtóra téved. A kotyogó ladik, a zörgő ágak, a nyikorgó ajtó zörejeinek okát is megnevezi a költő: a hideg téli szelet.

Minimalizmussal állunk szemben? Azt célozná meg a költő, hogyan lehet a legtakarékosabban szólni valamiről? Nem pontosan ez a tényállás. A témaválasztás minimalista, a kidolgozás ezzel arányos, sőt mértéktelenül bővítő. A téma: a puszta télen, a holt vidék. Hó

borít mindent, az eget felhők fedik. A határ elnéptelenedett. Sem állat, sem növény nem látható, vagy alig. Hideg, barátságtalan idő van. Csekély lehetőség adódik a leírásra, leltározásra. A költőnek kevéssel kell beérnie, s úgy kell gazdálkodnia, hogy a sivárságról kikerekedő kép ne tegye a verset sivárrá és szegényessé. Megnyílna számára a negatív tájleírás, a Petőfi-féle radikális megoldás: „Nincs ott kinn a juhnyáj méla kolompjával... stb.” Ez a megoldás azon a tényen alapul, hogy amit a nyelv megjelenít, az van akkor is, ha tagadó szerkezetbe foglaljuk. Kosztolányi írja *Gyermek és költő* című írásában: „Minden költő elsősorban a szóvarázsban hisz, a szavak csodatékony, rontó és áldó hatásában. Ebben a tekintetben hasonlítanak az ősnépekhez és a gyermekekhez, akik a szavakat még feltétlen valóságnak tekintik, s nem tudnak különbséget tenni a tárgyak és azoknak nevei között. Amit a költők leírnak, az él, pusztán azért, hogy leírják. E mágiájuk segítségével kerteket bővölnek elő a papíron, pedig mindössze néhány virág nevét említik. Ezek a virágok nőnek és illatoznak.”

Nos, József Attila nem él itt vissza a nyelvnek ezzel a lehetőségével Petőfi módján. De él vele. A látványt pozitív eszközökkel *bővíti* a képzelet és a tapasztalat irányába. Itt lép életbe az az énfunkció, amelyet az előbb kiegészítőnek neveztem. Ahelyett, hogy azt írja: „az eget vastag felhők börtölik”, a felhők alakjára, a fázásra és a hideg elől való menekülés igényére alapozva arról beszél, hogy a megszemélyesített magasság dunnába bújatja. A hideg tapasztalása fölkelte a melegség igényét, s a képzelet eme kompenzáló tevékenység révén a felhős eget dunnába bújtatja. A bővítés műveletsorába tartozik a csönd érzékeltetése is. A *Külvárosi éjben* a csöndet úgy érzékelteti, hogy megnevezi: „Csönd.” Itt ellenben kétszeresen is paradoxonba foglalja. Először: a csönd olyan mély, hogy a havat taposó ember lépései erős zajjal járnak: „sűrű csönd ropog”. Másodsor: „csendes homályról” szól, amelyben egy, talán a partnak ütődő ladik ad ki hangot. A csend tehát mint hangok közege és kerete idéztetik meg.

A ladik esetében is bővítés: megszemélyesítés történik. A partnak ütődő csónak, mintha madár lenne, „kotyog magában”. A képpel később, először az *Alkalmi* versben él: „kotyogok, mint elhagyott csolnak”, majd a *Balatonszárszó* című versében is felhasználja: „a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván,”. Újabb bővítés a szülés képzetének a bekapcsolása. Ahelyett, hogy azzal a prózai közvetlenséggel jellemezné a hideget, mint egy 1924-ben írott versében, a *Karácsonyban*: „Legalább 20° hideg van,” itt az erdő vajúdását, s ennek eredményeként az újszülöttet: a „zörgő időt” állítja elé. Ezt a jellegzetesen József Attilá-s, mert konkrét jelzőt és elvont jelzett szót összekapcsoló jelzős szerkezetet látens képnek nevezhetjük, hiszen a vajúdás, születés képzetkörének gyümölcse egy csecsemő, amelyik nem gömbölyded, szép kis újszülött, hanem vázszerűen sovány. A 3. szakasz egyéni látomása allegóriában folytatódik: valahonnan, a mesékből, Bibliából, képzőművészeti ábrázolásokból, tudatalattinkból ismerős lény: egy csontos lovon ülő alak érkezik: a fagy, a hideg allegóriája, aki leszáll lováról, mohát keres (ki tudja miért?), és az erdő egyik fájához köti hátasát. A bővítés elemi gesztusa a „Sorakozó sovány karók” sorban is felfedezhető, mint Babits *A gazda bekeríti házát* című versében: „Léckatonáim sorban állnak már”. A Babits-párhuzam ébreszt rá, hogy itt is megszemélyesítéssel állunk szemben. Erősebb a bővítő szándék az „öreg parasztnak valók / járkálni.” sorokban. Itt nem képzeleti képpel vagy allegóriával vagy paradoxonnal bővíti a költő, hanem egy máshonnan szerzett tapasztalatot hoz ide. Az öreg parasztnak nem a téli pusztán járkálnak a karókkal, hanem máskor és másutt. A karók csupán nekik „valók”.

A bővítés leltárát az 5. strófával folytathatjuk. A holt vidék centrumába, mint egy kör középpontjába a tanya kerül. A szemlélő itt megfordulhat saját tengelye körül, és így széles, és talán teljes körívben tekintheti át a táj egészét. De nem az ő forgását látjuk, hanem a tájat, ahogyan a szemlélő szemében maga ír le egy kört. Ezt az érzékcsalódást fogalmazza meg itt a költő. A szó szoros értelmében pillanatnyi benyomást nyújt, ám megfosztja azt a benyomást szerző alanytól, tárgyiasítja az impressziót. A szakasz második részében halványan kirajzolódik egy unatkozó gyerek alakja, aki a vastagon egymásra ülededett, majdnem palaszzerű mézsrétegeket feszegeti le a falról: „eljátsszik”. A téli hideg és a rossz időjárás éppúgy kikezdi a meszelést, mintha emberi kéz végezné el ugyanezt a műveletet. A tél megszemélyesítése ez, vélhetőleg egy gyerek képében. A tél megszemélyesítésével a *Téli éjszakában* is találkozunk: „rálép lábára a tél”.

A 6. szakasz első bővítése a szél cselekvésében nyilvánul meg: a babrálás jellegzetesen emberi cselekvési mód. József Attila másutt is él vele megszemélyesítő céllal, némileg erotikus ízzel. A *Falu* című versben: „Akáccoskát babrál a homály”. A bővítés leglendületesebb mozdulata azonban a versben alighanem az ezután következő kép. Az ólajtó nyilván azért lehet kítárva, mert nincs benne állat. Ezt a hiányt fejezi ki fonákjáról a „Hátha betéved egy malac”. Ha valami üres, aminek tele kellene lenni, akkor nyilván azért lehet nyitva, hogy megteljen. Keserű tréfa ez, a tanya lakóinak hiábavaló ábrándjait is jellemzi, megítéli ezzel a költő. De talán ennél is többről van szó: Szabó Dezső *A jó Isten malaca* című novellájára való rájátszásról. A szélben hajlongó kiszáradt, töretlen kukoricatábla mintha a betévedő malac megetetésére futna az ólhoz. Ironikus fantáziájának tanúi vagyunk tehát.

Vessünk egy pillantást a két utolsó szakaszra. Az egyikben a tanya lakóit látjuk a legteljesebb nyomorban. Ha valahol, akkor itt van közvetlen utalás a nagy példakép, Petőfi *A puszta télen* című versére: „A jószág benn szénáz” – írja Petőfi a téli pusztáról. Ezen a tanyán nincs jószág. „Leveles dohányát a béres leveszi / a gerendáról s a kűszöbre teszi. / Megvágja nagyjából, és a csizmaszárból / pipát húz ki, rátölt, s lomhán szipákol / Oda-odanéz, nem üres-e a jászol.” Ennek az idilli jelenetnek a fonákját látjuk itt: „Egy pipázik”, mondja a szobában ülő kis parasztnak egyikéről, ám hozzáfűzi: nem ám leveles dohányt, hanem csak harasztot. Megszáritott lapulevetet. A sötétben ülnek: a szó szoros értelmében is: sajnálnák a gyertyát vagy a világítóolajat. De sötétben ülnek átvitt értelemben is: kilátástalan az életük. Hogy „gondolkodva ülnek”, nem azt jelenti, hogy filozófiai kérdéseken medítoznak, hanem azt, hogy nem beszélnek: „nehéz szavúak”, ahogy a költő *Falu* című versében jellemzi őket. A *Tiszazug* című versben két olyan szinonima is felbukkan, amelyek segítenek pontosítani a „gondolkodnak” értelmét: „guggolnak, mordulnak nagyot, / csupán hogy ne merengjenek”, illetve: „Mert sok a *révülni* való”. Tehát a gondolkodás itt merengést, révülést jelent.

Az utolsó strófa témáját tekintve idetartozik, de szemléletileg nem folytonos az eddigiekkel. Új részleteket közöl a holt vidékről. A tél örömeit, a tél által nyújtott kincseket leltározza: a tőkéken nemcsak nyirkos szalma van, hanem téli csemege: fagyott szőlő is. A vadászat, a téli erdő durrogása is az évszak örömei közé tartozik. A jégen vágott lékből való halászat zárja a verset. Ezek a tél tudott élvezetei. Megtalálhatók – például – a preklasszikus és klasszikus zenében, Vivaldi *Négy évszakjában*, illetve Haydn *Évszakok* oratóriumában. A tanya körül leltárt készítő én ezeket nem látja. Egészében a látvány bővítésének részét képezik. Kontrasztban állnak a kis szoba sötétjében üldögélő parasztnak festő szakasszal, amennyiben az inség világával a bőséget helyezi szembe a költő. A parasztnak nélkülöznek, az uraság ellenben, mint a tél örömeinek élvezője, a felsoroltak birtokában van: neki fagy a szőlő, neki durrog az erdő, övé a tő és benne a halak. Egy olyan vonatkozás, amely mindeddig a versben egyáltalán nem játszott szerepet, hirtelen előtérbe lép: a birtokviszony jelzése: „Uraságnak”, „neki”, „Övé”, „neki”. És mindegyik birtokviszonyt jelölő szó sorkezdő helyzetben van!

Az értékelő szubjektum akkor kezd érvényesülni, amikor kimondatik a „Tanya, -körülötte körbe / fordul e táj.” mondat. A *Holt vidék* tája, lett légyen bármilyen sivár, de világszerű. Van perifériája és van középpontja. A tájat a tanya felől vesszük szemügyre, majd belépünk a tanyába, a külső tájból a belső, emberi közegbe. Az értékelő gesztus a szobában ülő parasztnak tömör jellemzése, s velük csupán a gazdagok számára megnyíló téli örömök szembeállításánál kap egyre erőteljesebb hangsúlyt. Az értékelés tehát kozmikus-antropologikusan indul, majd szociális irányban konkretizálódik. Ezzel azonban még csak a képzetek szintjén tekintettük át

a verset. A leíró, bővítő és az értékelő alkotó szubjektum tevékenysége csak az alapot teremti meg annak az alanynak a munkájához, aki a nyelvi megfogalmazás révén elvégzi a voltaképpen poétikai világalkítást. A képzetek nyelvi artikulálása, ami emlékezetessé, maradandóvá teszi a verset, a nyelvi formát adó én tevékenységének szemügyre vétele még előttünk áll.

Ha abból a csekély számú adatból, amely fennmaradt a vers születéséről, valamilyen tanulság levonható, akkor az az, hogy a vers nyelvi ihletettséggel. Ha igaz az, hogy az 1932 januárjában közölt téli vers nyáron keletkezett, akkor a közvetlen élményt, egy frissen látott téli táj megverselését elvethetjük. „A »Holt vidék« volt a kedvenc verse – írja Szántó Judit. – Amikor írta, nyár volt. 32-ben írta a Japán kávéházban.” Közbevetőleg megjegyezzük, hogy ha nyári vers, akkor csakis 1931 nyarán keletkezhetett. „Amikor a verset írni kezdte, két szó: »lapos lapály« csak ez volt meg. Előzőleg sakkozott. A második versszak második sorába került ez a két szó. Mondom újból: nyár volt. Játszott a szavakkal, Forgács Antalnak mondta el, hogy egy szókép mint hoz felszínre egy olyan verset, amely mondjuk a valóságtól távoli. Hisz a téli táj keménysége az olvadó melegben élő valóságnak látszott. Szinte fáztunk.” Ha igaz, hogy a versből a „lapos lapály” kifejezés volt először készen, akkor látnunk kell, hogy nem a téli benyomás az elsődleges, hiszen a lapos lapály télen is és nyáron is lapos lapály marad.

Ha azt vesszük tekintetbe, hogy a *Káka tövén költ a ruca...* nótájára íródott a vers, akkor prozódiai irányból közelítjük meg születését. Vizi Albert, a költő hódmezővásárhelyi ismerőse figyelmeztet erre a párhuzamra: „Egyszer megkérdeztem Attilától, hogy ő írt-e már népi dallamra verset... Kiderült, hogy éppen akkor volt műben egy készülő költeménye, melyet a Káka tövén költ a ruca kezdetű népdal ritmusára formázgatott. Miért választotta éppen ezt? – kérdeztem tőle. Azért, mert ennek a dallamnak a ritmusa kemény és határozott, és bárhogyan énekeljük is, akár örömmel, akár bánattal, sohasem válik érzélgőssé. És nem utolsósorban, mert az utolsó csonka ütem kivételével tiszta choriambusból áll. Az a vers, amelyet erre a dallamra írt Attila, a *Holt vidék*. Nagyon szerette, ha el-daloltuk együtt éjszakába nyúló sétáinkon.” Vegyük tehát szemügyre ezt a nyelvi ihletést!

A vers első mondata: „Füstöl a víz” főmondat. A második pedig bővített mondat: „lóg a káka / kókkadón a pusztaságba.” A verset olvasni kezdő olvasó mit sem sejt arról a bonyodalomról, ami nyomban ezután várja majd szintaktikai vonatkozásban. Itt még van alany és van igei állítmány, s a második tagmondatban határozós bővítmény. Ha a vers csak ilyen, vagy zömmel ilyen mondatokból állna, nem kellene fölvetni a beszédhelyzet és a szövegkörnyezet fogalmait az értelmezés érdekében.

Mivel azonban a második szakasztól kezdve lépten-nyomon hiányos vagy tagolatlan, vagy ha úgy jobban tetszik: egyfőtagú mondatokba botlunk, nem kerülhetjük el, hogy a beszédhelyzetre rákérdezzünk. Miért tér el a költő minduntalan a kétfőtagú mondatoktól? Miért takarékoskodik mondatrészekkel? Indulat fűti? Siet, elkapkodja a beszédet? Nem. Amint megállapítottuk, az alany a háttérbe vonul. Titkos indulat sem fűti. Ilyesmit legfőljebb az utolsó szakaszban lehet nyomokban kimutatni. Körbejárja a környéket és regisztrál. Amit regisztrált, azt nyelvileg is megnevezi. Leír, leltároz, felismer és felismertet, tájékozódik és tájékoztat egy helyzetről. A nyelv, legalábbis részben, alkalmazkodik a szegényes, kevés fogódzót adó tárgyhoz.

A tárgyból magából mégsem vezethetők le a mondatnyi megoldások. Erre a „Csak egy ladik, mely hallhatón / kotyog még a kásás tapon / magában.” mondat világosan utal. Nyugodtan írhatta volna így a költő: „Csak egy ladik kotyog még hallhatón a kásás tapon magában.” Vagy: „Csak egy ladik kotyogása hallható még a kásás tapon”. A transzformáció, amit József Attila egy ilyen sima mondaton végrehajt, kettős: egyrészt az egyszerű mondatot felbontja alárendelt mondatra: „ladik, mely”, így éri el, hogy a főmondat hiányos vagy egyfőtagú legyen: „Csak egy ladik”. A szövegösszefüggés alapján ezt a hiányos mondatot többféleképpen kiegészíthetjük: „Csak egy ladik hallható”, „csak egy ladik kotyog”, „csak egy ladik látható, amely kotyog...” stb. A beszédhelyzet itt jól körvonalazható. Az első strófában elhangzott a „sűrű csönd” kifejezés. A csendet észlelő egyén ritmikus zajra kapja fel a fejét. Megfordul, s konstatálja a zaj okát. „Semmi, csak egy ladik”. A transzformáció iránya tehát: a hiányossá tevés.

Amint a hiányossá tevés, a szándékos csonkítás műveletét felismertük, már a harmadik sorban is találunk rá példát: „Dunnába bútt fönn a magas.” A mondat utolsó szava: „magas”. Lehet-e ezt a jelzőt jelzett szava nélkül, ezt a melléknévet főneve nélkül korrektül használni? Lehet, például ha egy korábbi mondatunkban részletesen megjelöltük az alanyt: „A magas fiú és az alacsony lány meg szokott látogatni.” Egy következő mondatban akkor elég ennyit mondani: „A magas és az alacsony járt itt ma délután.” De a versbeli mondatban hozzákívánczik a jelzett szó is: „magas ég”, „magas hegység”, stb. A hiány tehát itt nem annyira a mondat, mint a szintagma szintjén keletkezik. A főnevesítés a mi esetünkben – az én nyelvérzékem számára – a -ság képzőt igényelné: „a magasság”. Weöres Sándor él a jelzett szó hiányával a *Harmadik szimfóniában* „piros gerendái közül / néz a hatalmas-”.

A kétfőtagú mondat megcsonkítása először a második szakaszban következik be: „Kövér homály, zsíros, csendes; / lapos lapály, kerek, rendes.” Ez a mondat is könnyen visszaalakítható lenne kétfőtagú nominális mondatra: „A kövér homály zsíros, csendes; / a lapos lapály kerek, rendes”. A homály tehát zsíros, a lapály pedig kerek. A költő azonban valamilyen okból jobbnak látta, ha jelzős szerkezetet, s utána vetett jelzőket, azaz értelmezőket alkalmaz mindkét sorban, mindkét tagmondatban, azaz fellazítja, mondatnailag nehezen elemezhetővé teszi a második szakasz első két sorát. És, amint láttuk, ez folytatódik a *Csak egy ladik...*-ban.

A harmadik strófa mondatai teljesen korrektek, de ezért a pihenésért nagy árat kell fizetnünk a negyedik versszakban: „És a szőlő.” – így szól az első mondat. Másutt is elmondhatnám, de ezt a mondatot választottam, hogy fölvessem a kérdést, amelyet gyakran tárgyalnak a nyelvészek: A „szőlő” alany-e itt vagy állítmány? Ha azt mondom, hogy állítmány, akkor ott vagyunk Klemm Antal történeti mondatánál, s az ősmondatnál, amely Klemm szerint egytagú volt, az egy tag állítmány volt, s névszó. Abból állt, hogy megnevezte a dolgot, nevet adott neki. Az alanyt a rámutatással, némán határozta meg az ősidők embere. Amire rámutatott, arról azt állította, hogy az szőlő. Az „És” itt nem felsorolást jelent, hiszen nincs olyan előzmény, amelyhez hozzáfűzné a „szőlő” szót. Azaz, hogy van: a „káka”, a „ladik”, a „tó”, az „erdő”. Tehát egy program megvalósítása közben, amelynek során megneveztük, amit láttunk, eljutottunk a „szőlő”-höz. Az „És” az, ami felszínre hozza, hogy a mélystruktúra mellérendelő felsorolás. Mintha azt mondaná a költő: „íme, ezeket észlelem: a kákát, a ladikot, a tavat, az erdőt, ... és a szőlőt”.

A „Közből szilva” mondatot a mondattani takarékoságon túl szintaktikai takarékoságon is tetten érhetjük, mint a „magas” esetében. A „szőlő” a szőlőföld elfogadott neve: „Megyék a szőlőbe” – ez teljesen korrekt. A „szilva” ellenben a „szilvafa” helyett áll. Az nem mondható, hogy „Megyék a szilvába”, csak az, hogy „Megyék a szilvásba”. Apró deviancia ez, de a versben az ilyen apró devianciák halmozódnak egymásra, s ezek teszik összességükben különlegessé a verset. Az ész, az elemző figyelem sem mindig észleli külön-külön jelenlétüket, sztochasztikusan hatnak.

A negyedik szakasz második sora: „A tőkéken nyirkos szalma.” egy olyan, nem hiányos, hanem nominális mondatstruktúrát valósít meg, amely a vers egy későbbi pontján még-egyszer előfordul, az utolsó előtti szakaszban: „Kis szobában kis parasztok.” Helyhatározó és állítmány kapcsolódik bennük össze. Klemm Antalnak a finnugor ősmondatról írott tanulmányában hoz példát erre a mondatstruktúrára: „Nyakunkon a török hada.”, „Kezében a kés”. Az ilyen szerkezetekben marad fenn szerinte a magyar nyelv archaikus szerkezete.

A legkülönlegesebb mondat azonban, amelynek mondattani elemzésétől magam is visszariadok egyelőre, a negyedik szakasz három utolsó sora. Úgy kanyarítja a költő a szerkezetét, hogy kikerülhesse az igei állítmányt. Háromszor is megkísérli az ige, s mindháromszor ellenáll a kísértésnek: a „sorakozó” melléknévi igenévben, a „való”-ban, amely a létige melléknévi igeneves alakja.

Mellesleg ez tölti be a második tagmondatban az állítmány funkcióját. Végül a „Járkálni” főnévi igenév, amely itt célhatározói funkciót tölt be: járkalás céljából. Ezt az összetett mondatot a második strófa „Csak egy ladik...” kezdetű mondatához hasonlóan egyszerűsíteni lehetne egyszerű mondattá, amely alanyi és állítmányi részre tagolódik: „A sorakozó, sovány karók / öreg parasztnak valók / járkalni.” Vagy talán fordított sorrendben jobb: „Öreg parasztnak valók járkalni a sorakozó, sovány karók.” Ez a sorrend azért érdekes, mert rámutat a versbeli mondat első, hiányos tagmondatának előrevetett jellegére. Erősebb transzformációval így is át lehetne alakítani a mondatot: „Sorakoznak a sovány karók, amelyek öreg parasztnak valók járkalni.” A mondat igazi mondandója az, hogy szőlőkarónak alig alkalmas botokról van szó, amelyek nemigen lennének jók másra, minthogy öreg parasztnak járását segítsék. A karónak nem lenne szabad soványnak lennie.

Még két különös mondatot találunk a versben. Az egyik egy mondat, megnevező, állítmányi taggal: „Tanya”. Ez a mondat a „Csak egy ladik” és az „És a szőlő” rokona. József Attila máskor is él ilyen megoldással. A *Külvárosi éj*ben: „Csönd.” Aztán ugyanitt: „Vonattűt.” Amit így, segédzavak nélkül, önállósítva megnevezünk, arra nagy nyomatékkal hívjuk föl a figyelmet, arra mintegy nyelvi rámutatunk, szingularizáljuk. Az utolsó figyelemre méltóan deviáns mondat: „Az ól ajtaja kitérve.” A „kitérult, kitérték” igék helyett itt újra deverbálizál a költő: határozói igenevet használ. Ezzel fölöslegessé válik annak a megnevezése, aki kitérte, s a szó elveszíti dinamikus, drámai jelentését: állapotyszerűségében örökíti meg a költő az ól ajtaját.

A költő tehát takarékosan fejezi ki magát, állapotyszerűségében ragadja meg a látványt. Mindkét állítás korrekcióra szorul. Az utóbbi annyiban, hogy egy lényeges szempontból éppenséggel folyamatszerűséget érzékeltet a költemény. Az első versszakban még „füstöl a víz”, azaz a levegő lehűlt, a tó vizének a hőmérséklete még magasabb, tehát a víz erősen párolog. Nem sokkal később már „kásásnak” mutatja a tavat, azaz a víz felszíne kezd befagyni. Az utolsó strófa már a befagyott állapotot rögzíti: „a jég alatt”. Tehát érzékelhetően beáll a tél, beköszönt a hideg.

Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a takarékoság is csak részben igaz. Közben egyik kezével szűkmarkú, a másikkal bőkezű a költő. Egyik oldalon szűkszavú, másikon szószaporító. Ezek a szószaporítások nem igazi fecsegések vagy körülményeskedések, mértéktartók, de határozottan felismerhetők és provokatívak. Vegyük sorra őket! „fönn a magas” – mondja az első strófa. Minden további nélkül megelégedhetne a költő azzal, hogy „Dunnába bútt a magas.” Vagy: „Dunnába bútt fönn az ég.” A „fönn a magas” vagy pleonazmus, azaz szófűzés vagy tautológia, azaz ugyanannak a mondása. De nem a pongyolaság jele, hanem éppenséggel stílári figyelem megnyilvánulása.

Még meggyőzőbben szemléltethető ennek a szószaporító devianciának a jelenléte a „lapos lapály” szóban. Milyen lenne a lapály, ha nem lapos? A figura etimologica, azaz a töisméltéses alakzat külön felhívja a figyelmet erre a körülményre: olyan melléknevet fűz a költő a lapály szóhoz, amely ugyanazon szótövből származik, s jelzőként ugyanazt jelenti, amit a jelzett szó már önmagában is jelöl. Ha igaz, hogy a „lapos lapály” volt meg először a versből, akkor egy körbenforgó stílusalakzat kibontása a vers. A harmadik tautologikus figura az ötödik strófa: „körülötte körbe / fordul e táj.” mondatban olvasható. A kifejezés helyénvalósága nem kérdőjelezhető meg, hiszen azt jelenti, hogy a tekintet által megrajzolt körív vagy körszelet középpontját a tanya képezi. De a nyelvi forma: a „körülötte körbe” ugyanolyan szótöisméltéses, tautologikus, mint a „lapos lapály” volt. A kompozíció térszerkezete tehát két tautológia körül alakul ki. Az egyik a laposságot emeli ki: „lapos lapály”, a másik pedig a körszerűséget: „körülötte körbe fordul”. A „lapos lapály” jelzős szerkezethez fűzött, utána vetett jelző: „kerek”, összeköti a két térorientációt, a vertikális és a horizontálisét.

A felsorolt részeket egy irányba mutatnak: igazolják azt a föltevésünket, hogy a vers nem elsősorban mint a valóság tükrözése, nem mint egy téli táj élmény elmesélése érdekes, pontosabban sem ez, sem az nem meríti ki, hanem a nyelvi megalkotottság révén ragadja meg a figyelmünket. Érdemes ezen a nyomvonalon továbbhaladva egyéb formaképző műveleteket is felfedezni. Ha eddig tautológiáról szoltunk, akkor érdemes fel- figyelni egy oxymoronra is. A csend megidézése két ízben is zajjal történik: „Sűrű csönd ropog” – olvassuk az első szakaszban, majd a homály minősítése: „csendes” után a második szakaszban a „hallhatón” és a „kotyog” szavak következnek. Ez is beleilleszkedik a provokatív szószaporítások sorába, amennyiben a *Külvárosi éj*ből idézett takarékos megoldással, a csöndnek a „Csönd.” mondatával történő érzékeltetésével vetjük össze.

A devianciák sorát, amelyek révén a nyelvi megalkotottság felhívja magára a figyelmet, két enjambement említésével folytatom. Az első az első strófa három sorát kapcsolja össze. A „magas”-ról mondtuk, hogy jelző, amely mellől hiányzik a jelzett szava. Utána pont következik, lezárul a mondat. Ebbe belenyugszunk. A „magas” azonban a következő sor rímhívója. A felelő rím: „havas”. Vele nem fejeződik be a mondat, várakozásunk ellenére itt olyan jelzőről van szó, amelyet jelzett szó követ, a strófazáró csonka sorban: „mezőben”. A csonka sor éppen mert magában áll, minden szakaszban nyomatékot kap, formai csattanója az adott strófának. Ez különösen kiélezi az enjambement-t: „havas / mezőben”. A másik enjambement az utolsó előtti strófa végén olvasható. Az „imá”-ra rímelő mozaikrím: „im a” második szava egy névelő, amelyet a költő külön választ a záró csonka sorban olvasható szavától. Az ilyen átlépés, amely a névelőt és a nevet választja külön sorba, különösen élesnek számít. Élességét tovább élezi, hogy mozaikrím, és hogy a zárósor csonka. Ha már itt tartunk, megemlítem azt a tényt, hogy az „ima” szó a várakozástól eltérően nem kap névelőt.

De a verset nemcsak a devianciák, hanem a szabályosságok is éltetik. Tudjuk jól, ritmusa nagyon is feszes. Imént idéztük Vizi Albertet, aki szerint a *Káka tövén költ a ruca...* dallamára íródott.

*Káka tövén költ a ruca,
Jó földben terem a búza.
De ahol a szép lány terem,
Azt a helyet nem ismerem,
Nem lelem.*

*Kidőlt a fa mandulástól,
Elválok én a rózsámtól.
Úgy elválok én szegénytől,
Mint ősszel fa levelétől
Elválik.*

A ritmus egyébként Petőfi *Falu végén kurta kocsmájára* is hasonlít, kivéve a záró csonka sor hiányát. A szabályosságok közül csak egy-két példára mutatok itt rá. Az egyik legszembeötlőbb a második strófa első két sorának a szerkezeti és hangzásbeli egybevágósága. Nemcsak a sorvégek rímelenek, tehát a „csendes” és a „rendes”, hanem a sorközép jelzett szavai is: „homály” és „lapály”. A sorkezdő jelzők szótagszáma, a jelzett szavak szótagszáma, és a sort záró két-két értelmező szótagszáma megegyezik. Már csak azért is, mert mind a két sor minden szava kétszótagú. A „kövér”, a „zsiros” és a „kerek” rokonértelmű szavak, a „csendes” és a „rendes” ugyan nem, de tartalmi rokonság van közöttük. A két mondat szerkezeti képlete fedi egymást: *jelző, jelzett szó,*

értelmező, értelmező. Felhívnam még a figyelmet a „káka kókkadón“, a „sorakozó sovány“ paronomáziákra, valamint a „Kis szobában kis parasztk.“ parallelizmusra.

De vajon megállhatunk-e ezen a ponton? Nem kell-e a vers ránk gyakorolt hatására az eddiginél mélyebb magyarázatot keresnünk? Valachi Anna roppant szellemes oppozíciója szerint igenis, kell: „Ha mélyanalízisnek vetjük alá a társadalmi igazságtalanságokat tudatosító, józanul tárgyilagos »parasztvers« kulcsmotívumait, az új olvasat már József Attila későbbi, tünődő-eszmélkedő panaszverseihez kapcsolja ezt a rejtetten kétarcú műalkotást.” A parasztvers–panaszvers oppozíció megejtő, s aki a pusztán társadalmi üzenetet hordozó vers teljes élményt adó erejével eleve elégedetlen, nyomban hajlandó lesz-e mélységekbe vetni magát. Eszerint a *Holt vidék* csak látszólag tekinthető tájversnek. A tájrészek elfojtott, eltitkolt lelki tartalmak többé-kevésbé nehezen felismerhető, elkendőzött szimbólumai lennének: „A vers képstruktúrájában lappangó, szexualitással kapcsolatos motívumok árulkodnak talán a legindiszkrétebben a költő elpalástolt közérzetéről. »Füstöl a víz, lóg a káka / kókkadón a pusztaságba« – ezzel a Freud ínyére való, vizuális leírásba burkolt önvallomással kezdődik a vers. Nem kell pszichoterapeutának lenni ahhoz, hogy a csüggedt tájat jellemző képekben ráismerjünk a költő szóhasználatát motiváló sajátos lelki tartalomra, a tehetetlenség-érzés testet-lelket lebéklyező hatalmára. Ha a versben átvitt értelemben használatos *vajúdik* szót is eredeti, testi funkcióra utaló jelentésében vesszük szemügyre, mint a fajfenntartást feltételező szexuális mozzanat következményét, akkor a kásás tapon hullámzó ladik; a puha mohát maga alá gyűrő, csontos mén formájában megidézett fagy; a megtermékenyítés fő kellékeiként is fölfogható jelképes »karók«; a kitárt ajtajú ól, amelynek bejáratát a változást előidéző szél »babrálja«; s végül a jég alatt a meleg iszapba hatoló, biztos bűvőhelyre leelő halak keltette képzetek, mind-mind a magzatképződést megelőző szexuális aktus mozzanatait idézik föl.“

Nos, megvallom őszintén, hogy az értelmezés ilyen mélységeitől én visszariadok, noha tudomásul veszem, hogy a pszichoanalitikus orientációjú kritikában az ilyen interpretáció egyáltalán nem számít szélsőségesnek, s ha valaki ebben az irányban kereskedik, azon nem botránkozom meg. Módszertani szempontból azt vetem ellene, hogy korántsem olyan mély értelmezés az ilyen, mint amilyenek látszik, hanem bizonyos értelemben szárazon racionális: allegorikus. A vers képzetait közvetlenül lefordíthatónak véli fogalmakra a pszichoanalízis közkeletű szimbólummagyarázatainak igénybevételével. Magam tehát nem tartom a példát követendőnek, de egy valamit akkor is el kell ismernünk. József Attilától egyáltalán nem volt idegen tájverseinek elfojtott tudattalan készletésekre való visszavezetése. Ilyen értelmezésre bátorít föl az a sokat idézett részlet, amely a költőnek 1935-ben Halász Gáborhoz írott leveléből származik: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jőljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel.” S ha ezt teszi a költő elméletben, nem lehet kizárni, hogy gyakorlatát is ehhez igyekszik igazítani.

Közismert példa erre a korábban már említett, 1932-ben írt *Ritkás erdő alatt*, amelyről a *Szabad-ötletek jegyzékében* ezt olvassuk: „Egy álmomban visszalapoztam egy albumban az »első nőhöz« – az album női fejeket, illetve tájakat ábrázolt – írtam erről egy verset: ritkás erdő alatt a langy tó“. Ez az önvallomás arra indította Szigeti Lajos Sándort, a vers értelmezőjét, hogy a tájvers elemeiben, szavaiban, összefüggéseiben erotikus, szexuális szimbólumokat keressen. A kérdés: érdemes-e így eljárni, nem olyan, hogy egyszerű igennel vagy nemmel lehetne rá válaszolni, s a tanulmány keretei nem engedik meg, hogy részletesen kitérjek rá. Valachi Anna voltaképpen nem tesz mást, mint hogy ezt az értelmezési stratégiát kiterjeszti a *Holt vidékre* is.

Befejezésül válaszoljunk tehát egyértelműen a kérdésre: Mélylélektani vallomás? Panaszvers? Kétségeim vannak ebben a tekintetben. Ha ezt firtatjuk, félek, olyan mélységeket keresünk benne, amelyek hiányoznak belőle, s ezzel olyan igényeket támasztunk a verssel szemben, amelyeknek nem tudna megfelelni. A *Holt vidék* szerintem József Attila szociális látásmódjának dokumentuma, ha úgy tetszik, igenis parasztvers, s mint ilyen, költőileg az egyik legsikerültebb alkotása. Annak a bizonyítéka, hogy a költői zsenialitás és a társadalmi elkötelezettség együtt lehetővé tette remekművek megalkotását. A *Holt vidéket* ama kísérlet sikeres megvalósításának látom, amely a tiszta költészet elvét és az elkötelezett költészet elvét akarta szintetizálni, s amelynek másik klasszikus teljesítménye a *Nyár* című vers, vagy a *Medvetánc*, amelyben egy árnyalattal több személyes panasz van, mint a *Holt vidékben*. Ámde, ha panasz, akkor ez is a költő társadalmi helyzete miatti panasz, nem pedig valamilyen titkos, mély, a tudat alá elfojtott mondandó közvetett kifejtése.

N. Horváth Béla

Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok

„Ismerd meg a modern pszichológiát -
Szíved elől nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát.”

József Attila messianisztikus marxizmusa az 1932-ben keletkezett művek tanúsága szerint meglehetősen hirtelen változik. Alig egy éve a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötet versei – átpoétizálva és politizálva a népi korszak műveit is – még a forradalmi hit meggyőződésével szólnak a proletariátus győzelméről, osztályharcáról, szebb jövőről. A marxista világnézet differenciálódásáról – pontosabban az emberkép változásáról – az 1932 késő tavaszán, kora nyarán keletkezett versek (*Ritkás erdő alatt, A hetedik*) tudósítanak,¹ s egy tanulmány, amely hisztérikus támadásra ingerelte az akkori mozgalmi vezetőket, s megrengette a költő mozgalombeli pozícióját. Az *Egyéniség és valóság* botrányára utal József Attila is egy későbbi írásában: „Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxistának, amely szerint az emberi test, illetve a munka termelési eszköz.”² A tanulmány fejezetcímei már árulkodóan vallanak a József Attila-i marxizmus átforgatásáról: 1. Társadalom, 2. Egyén, 3. A társadalmi forradalom, 4. A neurózis. A József Attila-i gondolkodásmód társadalom és egyén kapcsolatában érezhetően az egyéne fókuszál, az egyént akarja új dimenzióba helyezni. „Kétfeltes” harcot vívva szembeszáll az individualista felfogással, de „néhány marxistákkal” is. Mint marxista, természetesen az egyén társadalomba ágyazottságát, meghatározottságát vallja, de nem fogadja el elvtársainak – általa leegyszerűsítésnek tekintett – nézetét, mely szerint az „egyének társadalmilag vannak föltételezve”, illetve vitatkozik azokkal is, akik egyéneket, illetve egyéniségeket egyszerűen „társadalmi termékeknek fogják föl”. Sajátos logikai fordulattal, s mintegy megengedő záradékkal fejezi be vitáját és saját következtetését: „... abba a hibába esnek, hogy befejezett társadalmi ténynek látnak olyan társadalmi folyamatot, amelynek csupán a végbemenetelével szólhatnánk befejezett tényről, vagyis akkor, amikor az egyén már meghalt, illetve megsemmisült, ám akkor is csak módjával.”³ Ezek után vonja le következtetését, szélesebb értelmezési tartományt szabva így az egyén fogalomnak: „Az egyén illetve egyéniség tehát semmi módon nem fix vagy önálló alany, hanem társadalmi folyamat, a termelésnek tárgya és alanya, társadalmi alany és társadalmi tárgy.”⁴ Az egyén, egyéniség folyamatként való felfogása azon természetes nézetből eredeztethető, amely szerint az ember egész léte társadalmi relációban és interakcióban teljesedik ki, tehát valóban tárgyiasul, amennyiben az egész élet folyamán rá gyakorolt társadalmi hatásokat befogadja. A József Attila-i gondolatmenet végkövetkeztetése azonban nem a „normál” folyamat rögzítése, hanem annak a konfliktusnak a leírása, ahol megbomlik a társadalmi alany és tárgy azonossága.

A 3. fejezet a társadalmi forradalmat taglalja, s a korábbi sajátos fogalomhasználatot interpretálja a József Attila-i forradalomfelfogás különbözőségét. „A társadalmi forradalomnak dologi kifejezésével, amely szerint a társadalmi forradalom azzal áll be, hogy a termelő erők szembekerülnek a termelési viszonyokkal, azonos tartalmú a társadalmi forradalom személyi kifejezése (a kiemelés tőlem: N. H.B), amely szerint a társadalmi forradalom akkor áll be, amikor társadalmi alanyok szembekerülnek a társadalmi tárgyakkal.”⁵ Azaz József Attila nem egyszerűen dimenziót vált a forradalom történetiségének értelmezésében, elhagyva a klasszikus fogalmakat és azok viszonylatát, hanem az egyéniség történeleiből, a belső törésből, a társadalmilag kialakult relációk megbomlásából eredezteti ezt a világmegeváltó eseményt. A fejezet záró passzusa a forradalom eljövételét a gyarmati és félgymarmati országokba jósolja.

A 4. rész a neurózis címet viseli, de a forradalom korábban kifejtett tézisét viszi tovább. „És valóban, a kor, amelyben társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül (míg végül a kapitalista társadalmisítás szocialista társadalmisításba csap át) egyéni, illetve egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora.”⁶ A tanulmány egész eddigi szemléletét és terminusát tekintve csapófordulót jelent ez a rész. A korábbi szociológizáló – marxizáló fogalmak után, illetve azok mellett pszichológiai, szexuálpszichológiai kifejezések válnak a szöveg domináns elemeivé. Amint a szociológiai szemlélet helyett-mellett is új megközelítést jelent a pszichoanalitikus értelmezés. „A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül koitál, így a társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van. Anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztán társadalmi alany.”⁷

A *Valóságban* közzé tett tanulmány utolsó része méltán háborította fel a kommunista mozgalom akkori vezetőit. Nemcsak azért, mert a mindig is kispolgárinak, a hanyatló polgárság termékének, illetve akkor már ellenségnek tekintett freudizmus nyílt propagálását olvashatták, hanem mert olyan kitételeket is tartalmazott, amelyek „öntudatos forradalmárt” felbőszítenek. „A társadalmi forradalom korszakában a pusztán társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurózis és forradalmiság igen sűrűn össze is szövődik.”⁸ Igaz, József Attila a későbbiekben különbséget tesz a forradalmiság tudatos és a neurotikus „tudattalan” tevékenysége között, ám az utolsó mondatok Freud *Totem és tabujára* hivatkozva, ismét egy nevezőre hozzák a kor két tipikus magatartását: „De azt nem szabad számon kívül hagyni, hogy a valóságos forradalmár, meg a neurotikus között lényegében annál nagyobb a különbség, mennél több az általános egyező vonás.”⁹ Neurózis és forradalmárság összeszővődése pedig saját személyes sorstapasztalata.

A szexualitás – mint a korábbiakban hivatkozott ekkori versek is alátámasztják – társadalomfilozófiai szerepet nyer József Attila ekkori gondolkodásában, oly módon, hogy az önértelmezés eszközevé is válik. (Ennek legnyilvánvalóbb példája az 1934-ben keletkezett Rapaport-levelek, amelyekben a genitáliákhoz, a nemi aktushoz és nemi ösztönhöz való viszonyát taglalja úgyszólván kizárólagosan.) Nem egyedülálló módon, illetve egy politikai-filozófiai áramlat hatásában, amelyet baloldali individuálpszichológusok, analitikusok a húszas-harmincas évek fordulóján alakítottak ki. Arról az irányzatról van szó, amely a pszichoanalízisből kiindulva szociálpszichológiai koordináta-rendszerbe helyezte a marxi emberképet, s amely túllépett a freudi filozófián is, a „társadalmiasult ember lelki életét” analizálta. A freudomarxizmusnak nevezet irányzat Wilhelm Reich SZEX-POL mozgalmában terebélyesedett ki, s a harmincas évek elején élte fénykorát. (Majd a 68-as diákmozgalomban másodvirágzását.) Reich írásait, s majd korszakos vitáitának (*Dialektikus materializmus és pszichoanalízis*) utóhangjait olvashatta József Attila az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* című folyóiratban is, amelyet Németh Andor tanúsága szerint ismert.¹⁰ Az *Egyéniség és valóság* neurózisról szóló részei is Reich hatásának tulajdoníthatók.¹¹ A *Karakteranalízis* – amelyben a József Attila által is használt fogalmak megjelennek – viszont csak 1933 áprilisában lát napvilágot. Ugyanakkor – mint Reich írja – az első tanulmányát ebben a tárgykörben már 1928-ban közzétette a pszichoanalitikus folyóiratban. Reich, aki 1930-ig Bécsben praktizált, ismert lehetett nemcsak a magyarországi analitikusok között, de feltehetőleg baloldali polgári körökben is. Tevékenysége, mentálhigiéniai mozgalma, szexuálreformer

törekvései visszhangra lettek ugyanakkor a marxista szellemiségű *Korunkban* 12 is. A folyóiratot József Attila jól ismerte.

Wilhelm Reich szexuális tanait tehát nem Gyömrői Edit révén ismerte meg József Attila. Már az analitikus nővel való találkozás előtti művekben nyomon követhető az a gondolati kísérlet, ahogy a költő a lélektan felől értelmezi a marxizmust és fordítva: ahogy a társadalomelmélet konzekvenciáit vonatkoztatja a lelki történésekre, mintegy a belső szenvedésre megtalálni a külső magyarázatot. József Attila öntörvényi gondolkodóként – mint a bergsoni, marxi tanok esetében is – az olvasott, hallott ismereteket, gondolatokat interiorizálta, s olykor nagyon is sajátos logikai konstrukcióba öltöztetve, eredeti nyelvi, képi, fogalmi struktúrákat kialakítva alkotta meg elképzeléseit. Így viszonyulnak írásai Reich munkáihoz is. Noha eddig nyilvánosságot látott műveiben egyszer sem hivatkozik Reichre, számos áthallás felfedezhető. Pontosabban szólva: bizonyos reichi fogalmak, gondolatok termékeny hatást gyakoroltak a gondolkodó József Attilára, akit személyes érintettsége, az analízissel kezelt lelki traumái is fogékonytá tették az ember és társadalom kapcsolatának differenciált – a korabeli doktriner marxizmusnál differenciáltabb – kérdésfelvetései iránt.

Az *Orgazmus funkciója*¹³ című munkájában Reich a karakteranalízis-tant abból a felfogásból és orvosi gyakorlatból eredezteti, amely teljesen meg akarja szüntetni a genitális gátlásokat, s amely megkülönbözteti a látszatgenitalitást a természetestől. Így jellemzi a neurotikus magatartást (csak a József Attila-tanulmány szempontjából fontos részeket idézzük): „A neurotikus mechanizmus mélyén, a veszélyes, groteszk, értelmetlen fantáziák és impulzusok mögött egy darab egyszerű, magától értetődő, rendes természetet találtam.”¹⁴ Reich a neurotikus mechanizmusokat nemcsak a magánszférában, a házasságban, a gyereknevelésben látja működni, hanem a társadalomban is: a politikában, a háborúban. A társadalmi és nem társadalmi jelenségek összefüggésében mint legfontosabbat említi annak felismerését, hogy nem minden, ami tudattalan, az privát, és nem minden tudatos tevékenység társadalmi. Reich – mint írja – eltért az analitikus szabályoktól, és szisztematikusan át akarta dolgozni a lelki tevékenység felszínének egyik központi elemét, ezért foglalkozott elmélyülten a neurozissal, a neurotikusokkal. „A pszichikai energia minden darabja, ami az elhárító funkció alól felszabadul, a tudatalatti ösztönöket megerősíti és ezáltal könnyebben megközelíthetővé teszi”¹⁵ – fogalmazza meg egyik kiindulópontként. A másik a karakteranalitikus metódus viszonya a klasszikus freudi analitikus technikához. Reich a „hogyan” tartja elsődlegesnek, nem pedig a „mit”. Azaz nem amit a beteg közöl, hanem ahogyan azt teszi, mert – kommunikációelméleti alapigazságként – úgy tartja: a szavak hazudnak, a kifejezések nem.

Azok a betegek, akik a kezelés eredményeként kialakították a teljes genitális készségüket, egész lényük gyökeres és gyors változásával másfajta, addig ismeretlen életet éltek. Ez megmutatkozott nemcsak a magánéletükben, hanem a társadalmi viszonyaikban is. Korábban mechanikusan végezték munkájukat, mert neurotikus zavarukat nem tudták feldolgozni, most egy élet közeli, őket érdeklő munkára vágytak. A genitális kielégülés feloldotta a szexualitás és munka ellentétét. Ugyancsak megváltoztatta a szexualitáshoz és korábbi énjükhöz való viszonyt is. „Férfi pácienseknek, akik orgasztikus képességük meghosszabbítása érdekében prostituáltakhoz jártak, most már erre nem volt szükségük. Asszonyok, akik túrták az együttélést nem szeretett férjükkal, s a nemi aktust mint »házas társi kötelezettséget« elviselték, már nem akarták ezt többé.”¹⁶

Reich szexuálpszichológiai eljárásait és tanait tehát szociálpszichológiai alapokra helyezve értelmezte a társadalmi kontextusban, egyén és társadalmi viszonyok relációjában. Nézeteinek radikalizmusát jól tükrözi az a fejtegetése, amely a vele szembenállók és saját felfogásának különbözőségeit a szocialista és nem szocialista magatartás ellentétére vezeti vissza. Ez azonban a korabeli kommunista mozgalom fogalomhasználatára szerint „természetes”, hisz a dogmától, a „Kánontól” való eltérést nem egyszer a szociálfasiszta, fasiszta megbélyegző váddal tudatosították a valamilyen okból szembekerülő ideológiai ellenfelek – amint az József Attila élettörténetéből is ismert.

A kapitalizmus által generált lelki konfliktus a József Attila-i gondolatvilág központi eleme ez idő tájt. Az *Egyéniség és valóság* teoretikus fejtegetései visszatérnek *Az ifjúság nemi problémái* című vitairatban. A József Attila-i vitamódszer tükrözi ez a publicitást nem kapott írás, hisz dr. Tóti Béláról nem csak azt mondja ki, hogy hiába vallja magát marxistának és freudistának, mert „sem a marxizmust, sem a freudizmust nem ismeri”, hanem nevetségessé tesz állításait, kifogatja szavait, fölényesen kioktatja a társadalomlélektan mibenlétéről. A kétségkívül szellemes, gunyoros írás komoly, elméleti tételeket is lefektet. „Éppen a tökéletes társadalom kiegyenlíthetetlen ellentmondásai szerepelnek végső fokon az egyének lelkében mint tudatlanba fojtott és egyénileg megoldhatatlan konfliktusok!”¹⁷ – tér vissza az *Egyéniség és valóság* kijelentése a neurozisz okairól. Noha ebben az írásban nem használja a neurozisz fogalmát, a többször említett parapatia azonban ugyanezt a szerepet tölti be logikai konstrukciós elemként, illetve a társadalmi egyén jellemző tüneteiként. Forradalmár és neurotikus konfliktusa ugyancsak megjelenik mint gondolati konklúzió. A polgári tudat és a „felismert osztályérdek” ellentétének megoldatlansága okozza az egyén parapatias betegségét – írja, majd így folytatja: „Forradalmár nem is köt a polgári társadalom erkölcsé, felelősségérzete a nagyjából amúgy is polgári osztályérdekeket szolgáló humanizmus. Ha megvan benne mégis (hiszen a forradalmár is ebben a társadalomban nyerte létét és tudatát), akkor állandóan küzd maga ellen is, (ami parapatias tünet is lehet).”¹⁸

A pszichoanalízis és a marxizmus „tudománya” az írás elején még önmagában definiálódik. Majd a költőt ekkor foglalkoztató világszemléletének megfelelően közös platformra kerül. A nemi élet kérdéseinek megoldása csak társadalmilag lehetséges – jelenti ki, hivatkozva a marxizmus és a pszichoanalízis közös álláspontjára. Tóti egy állítását pedig így cáfolja: „Ezzel szemben úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adottak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával még dolgozni nem tudja, magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén »idegessé« válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja /... / Az életösztön úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelésével. *A parapatia, az idegesség bacilusa az áru és a magántulajdon.*”¹⁹

A példák a korabeli ilyen tárgyú irodalomban fellelhető szexuálproblémák tipikus eseteit sorolják. Hosszabb fejtegetés jut a prostituálthoz járó férfi kizsákmányolásának, a bérkaszármányokban élő kőművesek szerelmi életének, előkerül a női frigiditás problémája, a gyermekkori és fiatalkori szexualitás, mindez persze társadalmi kontextusban, marxista szempontból, fogalmi apparátussal értelmezve. Mindezen esetek bőséges példatárát olvashatjuk Reichnél is, amint a meghatározó termelést, árut, osztályharcot lefedő marxista fogalmakat is, amelyek a lelki, szexuális történések magyarázatát adják.

Az 1932-es versek, prózai írások arról tanúskodnak, hogy a „modern pszichológia” a társadalmiasított egyén lelki történéseinek értelmezésére szolgál. Az önértelmező személyesség akár stilizáló tárgyiasságba (*Ordas*), akár énvallomásba (*Háló*) burkolva, pszichológiai szemlélettel, fogalmakkal körülbástyázva sem választódik el a valóságtól, annak társadalmi aspektusától. Az „Idegeim elmerítem /mint a háló” analízisre utaló kép materi- alizálódva tér vissza a *Háló* zárlatában („*Kiterített fagyos hálóm / az ég, ragyog -,*) jelezve a két világ szerves összetartozását. Az ekkor keletkezett művekben bármennyire is a társadalmi alany lélekelemzéséről és mentálhigiénéjéről van szó mint a társadalmi történés projekciójáról, nem jelenik meg az egyéneket összefogó nagyobb egység, az osztály tudata. Az 1933-as történések, Hitler hatalomra jutása, a németországi helyzet hívja elő azt az igényt. A József Attila-életműben a sok vitát kiváltó – a mozgalmon belüli teljes ellehetetlenülést is előidéző – írás, az *Egységfront körül* veti fel először ezt a kérdést, s az ugyancsak 1933-as keletkezésű *A város peremén*.

A gondolat, az osztálytudat és az öntudat hiánya már jelen van a korábbi versekben is. A *Munkások*, ez az igit-vérg marxista s a mozgalmi vezetők által elvárt mozgósító jelszavakat is lirizáló mű utal a tudatosság hiányára. Előbb az analízist sejtető hálóképpel („idegünk rángó háló, / vergődik benn a múlt síkos hala”), majd pedig a szexuális és társadalmi elfojtás és nyomor néven nevezésével: „poloskát üzünk lámpával s a kéjfel / s két deci fröccsel becsüljük magunk.” A *Külvárosi éj* lerészegedő, a forradalmat sirva éltető munkása, a cukros ételekről álmódó s kartellekről nem tudó szövőlány alakjának társadalmi tipizálása is jelzi a József Attila-i társadalomelemző szándék ezen összetevőjét. Az (osztály)tudat és a jövőt elemző racionális szemlélet hiányát a legplasztikusabban és poétikailag leghitelesebben az *Elégia* fogalmazza meg: „Magadra ismersz? Itt a lelkek egy megszerkesztett szép szilárd jövőt / oly üresen várnak...” A *Város peremén* idealizált – igaz, csak a költő, a forradalmár magában megszerkesztett – jövőképeknek visszavonása ez.

Teoretizálva az *Egységfront* körülben jelenik meg először ez a kérdés. József Attila ezzel a – számunkra nem igazán meglepő, de kortársait bizonyára sokkoló – kijelentéssel nyitja az egységfrontot kívánó munkások helyzetének elemzését: „A másik tanulság pedig az, hogy a mai, a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali pártszerű és pártos értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egyesítésére.”²⁰ Ez a jobbára taktikai kérdéseket boncolgató írás a szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom hibáit, szervezeti és ideológiai tévedéseit mutatja föl. A „baloldal” kritikájában – a későbbi iratokhoz képest – még óvatosabban fogalmaz József Attila, noha már említi a szovjet pereket, a kulákok és a polgári származású mérnökök „zavarkeltését.” Az uralkodó elméletek ideológiailag különböznek ugyan, ám téves elméleti alapon állnak – mutatja ki. „A szocializmusba való békés belenövés szociáldemokrata eszménye kétségtelenül minden tudományos alapot nélkülöző, de nem kevésbé eszmény, ideál a forradalmi átalakulás hangoztatása úgy, ahogy a baloldal teszi. (Eszményi voltára mutat a németországi helyzet alakulása.)”²¹ Stratégiai tévedésnek tartja a tömegek öntudatoságára alapozó történelmi „ugrást”, azaz a forradalmat. „Tömegmértékben azonban csak az a történelmi folyamat tudatosítható, amely éppen végbemegy, de az már kevésbé, amely csak végbe fog menni.” Az *Egységfront* körül tézisei nemcsak az *Elégia* szomorú ténymegállapítását értelmezik és hitelesítik, hanem a *Város peremén* költői sors analízisét is, akinek ajkán „csörömpöl a szó”, s aki csak nézi, nézi hogy hull a korom.

Az emberi öntudat és az osztálytudat kettősségére politikai szembeállításának kritikájára épül a *szocializmus bölcselete*, Szabolcsi Miklós szerint az „érett József Attilának bizonyítékul egyik legfontosabb tanulmánya.”²² A *Szocializmus* 1934. novemberi számában megjelent tanulmány a bolsevizmus kritikája alapján elemzi az öntudat, illetve a tudatosság kérdését. Okkal, hisz a marxista nézetű József Attila az általa vallott eszmerendszer tévedéseit, politikai gyakorlatának hibáit keresi a németországi fasiszta hatalomátvitel magyarázataként. „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete.” – vonja le a következtetést, mert a bolsevizmus az ellenkezőjét éri el annak, ami a célja, „ugyanis a fasiszmust indítja útjának.”²³ József Attila korábbi elvárásaitól való éles elhatárolódását nemcsak a napi politikai események alakulásával magyarázza, hanem teoretikus nézeteinek változásával is: „Én – erről akarok beszélni – azon a nézeten vagyok, hogy az egész *marxi bölcsélet kérdésköre azon egy az emberi tudat alakulásának kérdésével.*”²⁴ Értelmezése szerint a marxi felfogás az ember lényegeként társadalmisítottságát tekinti, „hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak.”²⁵ A társadalmi meghatározottságú emberi lényeg azonban szembe kerül az osztály- meghatározottságú öntudattal a kommunista gyakorlatban, s ezt utasítja el a költő: „Így tehát éppen azok a munkás emberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényének tudatosításából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”²⁶ A marxi tanokkal ellentétesnek írja le a „bolsevista gyakorlatot”: „Parancsszóval kényszerítik az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.” József Attila a forradalmi terror, az „ugrás” történelmi voluntarizmusával szemben azt a szerves fejlődést vallja – Marxra hivatkozva –, amely a történelmi körülmények változásaként írja le az emberiség fejlődését. Az osztálytudat – ezen okfejtés alapján – magába foglalja az „objektív emberi logikát”, s az osztályharc pedig nem a fegyveres terror, hanem az egész társadalom képviselése. Ez az osztálytudat fogalmazódik meg a *Város peremén* munkásokat jellemző leírásában: „minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk / mint a mélyhegedű”. S az eszményben való csatlakozás fájdalma kap hangot az *Eszméletben*, némiképp egybecsengve a *szocializmus bölcselete* következtetéseivel: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat.”

Hitler hatalomra jutása készítette Wilhelm Reichet is az események lélektani elemzésére. A *fasiszmus tömegpszichológiája* (1933) után megjelentette a *Mi az osztálytudat?* című munkáját. A rövid terjedelmű, Ernst Parell álnéven megjelentetett brosúra célkitűzését Reich az előszóban így határozza meg: A forradalmi előőrs és az „átlagpolgár tudatának”²⁷ tisztázása. A kommunista pártból kizárt, az analitikus mozgalomból eltávolított, emigrációban élő Reich harmincas évekbeli politikai tevékenységének utolsó tanúságtétele ez a munka, szándéka szerint válasz azokra a kérdésekre, amelyek a *Fasiszmus tömegpszichológiája* megjelenése óta felmerültek. Írása elején helyzetelemzést ad, amelynek legfontosabb kérdése az egységfront megteremtése. A „német katasztrófa” okait a széthúzásban, a szektáriánus klikkekben, a régi módszerekben és skolasztikus vitákban leli meg, s egy új idea megteremtését, ehhez pedig új szervezet alapítását látja kívánatosnak. Helyzetelemzésében megvonja a marxizmusról és a pszichoanalízisről folytatott vita lényegi következtetését, hogy nem volt használható marxista szemléletű pszichológia, ez indokolta az analízis marxizálását.

Az osztályöntudatot úgy jellemzi, mint a szocialista mozgalomban szerepet játszó fogalmat. Jelentőségét, történelmi fontosságát illetően mintha a József Attila-i okfejtés forrását olvasnánk. Reich kifejti: utópiát kerget az, aki a tömegek tudatát a forradalmi osztályöntudat szintjére akarja emelni. Kárhóztatja az addigi marxista politikát, amely késznek gondolta a proletariátus tudatát anélkül, hogy a részletekbe, konkrétumokba mélyedt volna. Majd kijelenti, hogy a tömegek osztályöntudata nincs kész, ahogy a kommunista vezetés gondolta, és teljesen másképp strukturált, mint ahogy a szociáldemokrata vezetés vélte. Reich, aki korábbi írásaiban idealizálta a Szovjetuniót, s rövid látogatásai révén lényegi következtetéseket vont le, példaként emlegetve a szovjet házasságtörvényt, a nők szexuális felszabadítását, ebben a munkájában az öntudat aspektusából bírálja a szovjet gyakorlatot és kétségbe vonja mintaértékét. Megállapítja, hogy egy átlag munkást, legyen az német vagy más, nem érdekli a szovjet öt éves terv, csak az igények kielégítésének kérdése. Így gondolkodik: „Ha a szocializmus csak áldozatokat, lemondást, szükséglet, nélkülözést hoz, akkor számunkra mindegy, hogy ezt a nyomorúságot szocialistának vagy kapitalistának nevezik.”²⁸

József Attila ekkori prózai írásaiból már hiányoznak a szexuálpszichológiai, mentálhigiéniai fogalmak, Reich azonban a politikai történelmi helyzetelemzését részletes társadalmi analízissel támasztja alá. A gyerekkorból kiindulva, a szülői ház elleni lázadást írja le a forradalmi tudat első fázisaként. A nők helyzetét elemezve női öntudat legfontosabb elemeiként „a gazdasági önállóságot, a férfiktól való függetlenséget és a szexuális függetlenséget”²⁹ definiálja. A „Mi az osztályöntudat” nemcsak helyzetelemzést végez, hanem pontokba szedve programot is ad. A „Vezetés, párt, tömegek” fejezetben a Német Kommunista Párt vezetését bírálja, szembeállítva a SEX-POL képviselte tömegfelfogással: „A vezetés és a tömeg közti kapcsolat megengedi, hogy a teóriát a tömegek életéből alkossuk meg és mint életének gyakorlatát, vissza is juttassuk.”³⁰

A fenti, valószínűsíthető Reich-hatások, gondolati párhuzamok után szólni kell arról a dokumentumról, amely bizonyítja, hogy József

Attila ismerte Wilhelm Reich gondolatait. A Horváth Iván által közzétett József Attila-törredék Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című munkájának magyar nyelvű ismertetése: „amit kezünkben tartunk, az a Sex Pol atyjának épp ama korai, nevezetes cikkéből készült tömörített fordítás, pontosabban ismertetés, kivonat”.³¹ Reich egyik leginkább vitatott, s egyik fő művének tartott írás 1929-ben jelent meg. Jelentőségét így foglalja össze Erős Ferenc: „A freudomarxista szintézis kísérletének ez a sokat emlegetett mintapéldánya *polemikus* cikk. Amelyben a szerző mindenekelőtt a pszichoanalízist marxista részről ért támadásokra reflektál.”³² A tanulmány megjelenését vita követte, amely József Attila figyelmét is felhívhatta Reich munkájára. A pszichoanalitikus folyóiratban³³ Siegfried Bernfeld ismerteti az ortodox marxisták és a freudomarxisták közti disputát, több vonatkozásban bírálva Reich nézeteit. Ennek magyar nyelvű interpretációjaként a *Korunk*ban megjelent Neufeld Béla tollából egy ismertetés. Neufeld – aki aktívan részt vett a *Korunk*ban lefolytatott Társadalom és analízis-vitában – Reich több munkájára is hivatkozik mintegy bevezetésként, így a *Szexuális erkölcs eredete* címűre is. Ismerteti a német analitikus azon nézetét is, amely szerint a pszichoanalízis a társadalomtudomány segédtudománya. Véggökövetkezéseiben pedig idézi Reich vitapartnerének, Sapirmak állítását, amely szerint világnézetileg az analízisnek és a marxizmusnak semmi köze egymáshoz.³⁴ Jeszenszky [Molnár] Erik a *Korunk* egy későbbi számában a dialektika felől közelít a vitához, leszögezve, hogy a „pszichoanalízis nem alkalmazza öntudatosan a dialektikus módszert és ezért nem fedheti fel a lelki élet egyetemes dialektikáját.”³⁵

József Attila fordítása először összefoglalja marxizmus és pszichoanalízis kapcsolatának addigi tudományos vitáját, majd a marxista „elmékedők” kritikáját ismerteti. A tanulmánytörredék egész hangnemét a tárgyiaság jellemzi. Más írások szellemes vagy poentírozó oldalvágásaira csak az olyan kitételek emlékeztetnek, amelyekkel Reich bizonyos értelemben a klasszikus freudizmus moralizmusát bírálta: „értelem uralmát prédikálja” „utópikus racionalizmus.” A pszichoanalízis tárgyaként a társadalmasított ember lelki életét nevezi meg utalva a polémiának azon részére, amely az individuális és szociálpszichológia területén való alkalmazás lehetőségére vonatkozik. József Attila – amint a *Természettudomány és marxizmus* című írásában³⁶ is – megkülönbözteti a marxizmust mint társadalomtant és mint filozófiai módszert. A reichi tézisnek megfelelően a pszichoanalízist mint tudományt a marxizmus „segédtudományának” nevezi. A törredék végül a pszichoanalízist akarja felmenteni az „idealista tudomány” vádjától, mondván, minden tudomány a polgári társadalomban idealis- ta elhajlásokra tesz szert.

József Attila marxista világszemléletének változásaiban, freudomarxista nézeteinek kialakulásában kétségkívül szerepet játszottak azok a tanok, amelyeket a legeredetibb módon Wilhelm Reich képviselt. Később, már a kommunista mozgalommal történt szakítás után keletkezett művekben – Reich háttérbe szorítása, majd elhallgatása idején – is észlelhetők a német analitikus nézeteinek hatása. Az *Ázsia lelke* (1936) társadalomlélektani elemzése, a korábbi szemléletre – a marxi kategóriákat elhagyva – emlékeztető módon interpretálják az „Oedipus-komplexumot”, az ösztönöket. Az *[Ős patkány terjeszt kór]* (1937) kezdetű vers mitikus állatának képzetét Reich *Emocionális pestis* című munkája inspirálhatta. A patkány, amely a kórt terjeszti: a tudatosság hiánya, „a meg nem gondolt gondolat”. A baj, a betegség pedig az egész Földet elárasztó „új gyalázat”: „S mert nemzetekből a szellem / nem facsar nedves jajokat, / hát egymás ellen új gyalázat / serkenti föl a fajokat.”

Jegyzetek

1. N. Horváth Béla: *A hetedik*, Bp. Pannonica Kiadó 1999.
2. József Attila *Összes Művei III.* (a továbbiakban: JAÖM) (Szerk.: Szabolcsi Miklós) Bp. Akadémiai Kiadó 1958. 138.
3. JAÖM III. 122.
4. JAÖM uo.
5. JAÖM III. 125.
6. JAÖM III. 126.
7. JAÖM uo.
8. JAÖM uo.
9. JAÖM III. 127.
10. Németh Andor: *József Attila*, Bp. Gondolat Kiadó 1989. 65.
11. Erős Ferenc: *Freudomarxista volt-e József Attila?* In: *Miért fáj ma is* (Szerk.: Horváth I. és Tverdota Gy.) Balassi Kiadó 1992. 259–297.
12. A *Korunk* a harmincas évek elején jelentős terjedelmet szentelt a marxizmus és a modern pszichológia kapcsolatának. Néhány jelentősebb szerzőt és írást sorolva: Nagy Lajos: *Nemi szabadság* 1930. 500–504. F.Z. [Fábray Zoltán]: *Szexuálpszichológiai problémák* 1930. 566–647. Erg Ágoston: *Pszichoanalízis és marxizmus* 1930. 645–647. Kahána Ernő: *A modern pszichológia és szocializmus* 1930. 500–504. Neufeld Béla: *A társadalmi realitás és a neurózisok* 1931. 415–420. A *Korunk* 1931. 9. számában jelent meg Nagy Lajos Tóti Béla könyvéről írott kritikája, amelyet József Attila is bíralt. Ugyanitt olvasható József Attila *Kassák 55 verse* című írása is. A *Korunk* részletet közöl Wilhelm Reich *A fasizmus tömeglélektana* című könyvéből is, a „Kampószereszt” történelmi eredetét bemutatva. A kötetet is ismerteti a lap. 1934. 212–215.
13. *Die Funktion des Orgasmus Sexualökonomische Grundprobleme der biologischen Energie*, Kiepenheimer & Witsch 1934.
14. l.m. 133.
15. l.m. 130.
16. l.m. 135.
17. JAÖM III. 132.
18. JAÖM III. 128.
19. JAÖM III. 129–130.
20. JAÖM III. 142.
21. JAÖM III. 143.
22. Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár* Bp. Akadémiai Kiadó 1998. 388.
23. JAÖM III. 148.
24. JAÖM III. 149.
25. Uo.
26. Uo.
27. Ernst Parell [Wilhelm Reich]: *Was ist Klassenbewusstsein?* Berlin 1934. 3.
28. l.m. 16.
29. l.m. 23.
30. l.m. 45.
31. Horváth Iván: *Reich, Marx, Freud* In: *„Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére* Bp. ELTE 1997. 120–128.
32. Erős Ferenc: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* Bp. Gondolat Kiadó 1986. 137.
33. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* XVIII. 3. 1932.
34. Neufeld Béla: *Pszichoanalízis és marxizmus, Korunk* 1933. 340–344.
35. Jeszenszky [Molnár] Erik: *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis, Korunk* 1934. 450–453.
36. JAÖM III. 118.

Demény Péter

A végtelen partján

József Attila *Nagyon fáj* és Szilágyi Domokos *Tétován* című versének összehasonlító elemzése

József Attila és Szilágyi Domokos verseinek összehasonlítása nem pusztán szeszély. Aki ismeri Szilágyi költészetét, tudja, hogy gyakran, szeretettel hivatkozik elődjére. S nem csupán verseiben, hanem más műfajú írásaiban is: a legvilágosabb, legkifejtettebb utalás a *Kortársunk*, *Arany János* című kismonográfiája végén található. Az *(Ime, hát megleltem hazámat)* utolsó szakaszát idézi („Szép a tavasz és szép a nyár is, / de szép az ősz s legszebb a tél / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél”), s azt az állítását támasztja alá vele, mely szerint, ha a költő éli a költészetet, a legegyszerűbb fogalmazás a legtöményebb művészetet közvetíti”.¹ A *Test a testtel* mottója pedig (a vers az 1971-es *Fagyöngyben* jelent meg) éppenséggel a *Nagyon fáj* harmadik, illetve negyedik szakasza.

Akkor miért mégis a *Tétován*-t választottam? Először is azért, mert a *Test a testtel* játékosabban, humorosabban fejezi ki azt, amit a későbbi mű rezignáltan, súlyosabban – a *Tétován* szerintem közelebb áll a *Nagyon fáj*-hoz. Aztán meg azért is, mert az általam a továbbiakban elemzendő költeményről még olyan gyakorlott elemzők is hajlamosak elfeledkezni, mint Cs. Gyimesi Éva, aki „monografikus esszéjében” meg sem említi. Nem szemrehányásképpen mondom, inkább annak jelzésére, mennyire különbözőképpen olvassuk a talán legérdekesebb erdélyi költő opusait.

Szólnak az összehasonlítás mellett más érvek is. Mindkét költő (különböző módokon, de) kevésnek érezte a szeretetet (nyilván ez is közrejátszhatott abban, hogy mindketten önkezükkel vetettek véget életüknek). Éppen ezért mindketten sokat gyötörték magukat a szeretetet érintő kérdésekkel: József Attila azzal, miért is nem szereti őt senki, Szilágyi Domokos viszont azzal, miért érzi egyedül magát, annak ellenére, hogy hű társ van mellette. Ezekről a kérdésekről szól a *Nagyon fáj*, illetve a *Tétován*. Ráadásul mindkét vers szerzője utolsó éveiben született: József Attila költeménye 1936-os kötetének címadó verse, a Szilágyi Domokosé pedig a posztumusz kötetben, az 1978-as *Tengerparti lakodalomban* látott napvilágot, tehát mindketten „a halál árnyékában” írták soraikat.

A *Nagyon fáj* is, a *Tétován* is rendkívül szigorú formában íródott. Az előbbi háromsoros szakaszokból áll. A sorok közül az első rövid (4 szótag), a másik kettő hosszú (8, illetve 9 szótag). A szakaszok első két sora egymással, míg utolsó sora a következő szakasz utolsó sorával rímel, így: *aab, ccb, dde, ffe*. Szilágyi Domokos versének szakaszai négy sorosak: a páratlanok 8, a párosak 9 szótagúak. Minden szakasz után egy „repülő sor” következik, mely szintén 9 szótag, és amely a páros sorokkal rímel. A rímképlet tehát: *abab // b, dede // e*. Ahogy József Attilánál két szakasz képez egy szinte megbonthatatlanul zárt szerkezeti egységet, úgy Szilágyi Domokosnál öt sor. A forma zártsága arra utal, hogy mindkét költő világnézete modernnek nevezhető: mindketten hisznek a „nagy elbeszélésben”, abban, hogy a forma és a tartalom zárt és áttekinthető, s hogy minden fájdalom ellenére érdemes megküzdeni ezért a zártságért. A továbbiakban szó lesz a *Nagyon fáj* „felbomlásáról”, a címadó szókapcsolat rögeszmés ismétlődéséről, a gyűlöletként megnyilvánuló végletes szerelem áradásáról, de ezt a „felbomlást” tényleg idézőjelbe kell tennünk, hiszen maguk a szakaszok végig megőrzik szabályos képletüket, egyetlen sor sem hosszabbodik vagy rövidül meg. Szilágyi Domokos ugyan jócskán a *Tétován* születése előtt, 1969-ben búcsút mondott a trópusoknak, de a versben (nyilván tudatosan) nagyon is elfelejtkezik minden ilyen irányú felismeréséről, s ismét úgy ír, mintha hinne, hinni akarna az örökre lezárt műalkotásban.

A versek úgy indulnak, mint valami axióma, mint valami megfellebbezhetetlen igazság közlései, s ez az igazság mindenkire egyaránt vonatkozik. „Kívül-belől / leselkedő halál elől / (mint lukba megriadt egérke), // amíg hevülsz, / az asszonyhoz úgy menekülsz, / hogy óvjon karja, öle, térde”. Nyilvánvaló, hogy a második személy nem egy valakit céloz: mindenkire utal. És: „Komisz a férfi egymaga, / rakoncátlan és tehetetlen. / A nappal rág, az éjszaka / álmatlan, rágós, ehetetlen. // Nem lehet egy, csupán ha *ketten*”. Itt aztán fölösleges minden magyarázat: nehéz olyan mondatokat találni, melyek ezeknél jobban hisznek abban, hogy amit közölnek, az maga az egyetemes igazság.

Szilágyi Domokos mindvégig ebben a tárgyilagos és általános érvényű hangfekvésben marad, egyetlen pillanatra sem válik indulatosabbá, s állításai axiomatikus jellegét a rendkívül rövid mondatok is erősítik: a leghosszabbak sem terjednek két sornál tovább. Mint fentebb említettem, a *Nagyon fáj* a tizenhetedik szakasztól a huszonhatodikig (ezt a tíz strófából összeálló részt Tverdota György a vers harmadik szerkezeti egységének nevezi tanulmányában) ismétli a címadó szintagmát, illetve kétszer e szókapcsolattal rokon hangok jelennek meg: József Attila szerencsétlen szerelme gyűlöletbe csap át, s ezt a vers olyan pontosan jelzi, akár valami lelki hőmérő. Idézem Tverdótát, aki szerint a másik három részben a vers kétszakaszos atomokból épül: „A két strófából összenőtt ízület felbomlik. Mindegyiknek van egy sajátos, a többiétől különböző megszólítottja és mindegyik sajátos, a többiétől nagyon éles körvonalakkal elhatárolható szerencsétlenséget villant föl. Az első szakasz a kisfiúk megvakulását, a második a jámbor emberek megrugdosását és letaposását, a harmadik az ebek járművel való elgázolását, a negyedik a nők elvetélését jelzi, és így tovább”.² A vers hideglelősen gyűlölködővé válik, és egyúttal megszűnik általános érvényű lenni: ezekben a pokoli kívánalmakban nem osztozunk a költővel, még ha értjük is (vagy legalábbis igyekszünk megérteni) a fájdalmát.

A versek közötti különbség a szerzők magánélete közötti különbségből is fakadhat. Ismét Tverdótát idézem: „A költő második pszichoanalitikus kezelése már jó ideje (1934 ősze óta) tartott, amikor az első Gyömrői Editnek írott, a *Szép Szóban* a *Egy pszichoanalitikus nőhöz*, kötetben *Gyermekké tettél* címet viselő, még bizakodással teli verse, 1936 tavaszán megjelent. Az ugyanezen a tavaszon kelt *Szabad-ötletek jegyzéke* azonban világosan mutatja a költő érzéseinek ambivalens jellegét: vonzódását az érzéki-szép fiatal asszonyhoz, a visszautasítás miatti frusztrációt és az ebből fakadó ellenséges indulatokat. Az 1936. őszi versekben aztán ez az ambivalencia és ennek részeként az ellenséges indulat eluralkodik, sőt helyenként ijesztő méreteket ölt. A költő és analitikusnője, illetve annak vőlegénye között botrányos jelenetek zajlanak le, ami év végére a kettejük közötti kapcsolat megszakításához vezet. A *Nagyon fáj* a kapcsolatnak ebben a kései, megszakadás előtti periódusában született”.³ Nyilvánvaló tehát, hogy József Attila életének egyik mélypontján írta a költeményt, ráadásul egy olyan pillanatban, amikor, ahogy mondani szokás, az egész világra haragudott – elsősorban persze Gyömrői Editre.

Szilágyi Domokosnak nincs miért gyűlölködni. Az ilyen külső minősítésekben mindig rejlik bizonyos kockázat (hiszen csak a viszonyban levők tudhatják pontosan, mi történik), mégis azt kell mondanunk, harmonikus kapcsolatban él egy asszonnal, akit szeret

és aki viszontszereti őt. A költő *per definitionem* küszködik magával, de szerelmének semmit nem lobbanthat a szemére. A *Tétován* talán ezért tudja végig megőrizni rezignált, személytelen, tárgyilagos hangját. Az egyetlen egyes szám első személyben induló sor áldja a társat: „Én asszonyom, Tetőled ötlött // az élet. Átadod. Öröklöd”. Itt kerül be a versbe az az asszony, akihez a költőnek személyes köze van.

Az élethelyzetek különbsége következtében a versek „mondanivalója” is nagyon különbözik egymástól. József Attila azt kiáltja, hogy elhagyták, s e tény szörnyű következményekkel jár: „Azt tagadta meg, amit ér. / Elvonta pusztá kénye végett // kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket”. A szakítás révén tehát (vagy azáltal, amit a költő akként él meg) a nő és a férfi egyénisége egyaránt csorbult, bár a kapcsolat vége a férfit érinti súlyosabban.

Szilágyi Domokos viszont azt mondja: „Ő szül. Sirat. Te tétován / áttámolyogsz a nagy időkön. / Kedved hol kövér, hol sovány. / Az idő nem pénz – az idő: könny. // Könny a szem alatti redőkön”. Végül is arról van szó, hogy a férfi nem erre a világra való, csak „áttámolyog” az életen, s társa minden igyekezete ellenére sem tudja megmenteni: „Csak ő, az asszony / tudja, honnan jössz, merre tartsz. / Ő kéréletet halált: halasszon. // De hasztalan. Tudja az asszony”. Az asszony „csupán” egy általánosságban vett életet tart meg – a férfit nem tudja megtartani, mert az úgysem él, csak támoog. Valami súlyos és hűvös egyedüllét érzése hallik ki a versből, olyan magányé, mint amilyen a *Bartók Amerikában* egyik passzusában fogalmazódik meg: „Aki alkot, visszafele nem tud lépni – / s ha már kinőtt minden ruhát, / meztelenül borzong a végtelen partján, / míg fölzárkózik mögé a világ”. A sorokat értelmezhetjük úgy is, mint amelyekben a költő magáról beszél, a saját esetéből kiindulva érzi át Bartók helyzetét, s később a maga tapasztalatát emeli általánossá, mikor a férfi alapvető *idegenségét* és *tétovását* az asszony ösztönös *otthonosságával* és *biztonságával* állítja szembe.

„Nem a szabad, a teljességgel érdek nélküli emberi kapcsolatok hajtóerejeként fogja föl [a szeretetet], hanem csupán a magányt, a félelmet, a folytonos diszharmóniát ideig-óráig oldani képes, nagyon is *viszonylagos* öröm forrásaként. Inkább a szűkségből kovácsolt erény egyik formájának tekinti (...), amely enyhíti ugyan a tragikus létezés személyre szabott rabságát, de megszüntetni képtelen” – írja Cs. Gyimesi Éva az életmű egy korábbi szakaszáról, de a megállapítás a *Tétovánra* is érvényes.⁴ Mint ahogy az irodalomtörténész másik mondata is: „A «határokon» túl, úgy tűnik, nem talál – racionálisan nem is fogadhat el – egy arkhimédészi pontot, azokon innen pedig az egyetlen, a megtartó, a személyesen is életben tartó érték az emberi érték és összetartozás. A nagy horderejű egyetemes sorskérdések, az antinómiák feszültsége most csitulni kezd, s (...) ez az emberi érték a fókusz: az égést enyhítő bensőséges párkapcsolat s a vele járó *viszonylagos* harmónia és derű”.⁵ Mindkét esetben én emeltem ki a ‘viszonylagos’ szót, de nem véletlen, hogy Cs. Gyimesi Éva kétszer is megismétli, egymástól tízoldalnyi távolságra. A „bensőséges párkapcsolat” enyhítheti, de meg nem szüntetheti az égést – tehát a gyötrődést, a magányt, a feszültséget. Pedig Szilágyi igazán reménykedett, ameddig tehetette: szintén az *Álom és értelem* szerzője idézi a *Pogány zsoldárok* egyes sorait ennek bizonyítására. „Vagy, vagyok, vagyunk a szentség / külön-külön nincsen mentség, / mindig kettős a mindenség” (10.). A *Tétován* első szerkezeti egysége (melyet az első szakasz és a hozzá tartozó „repülő sor” alkot) így zárul: „Nem lehet egy, csupán ha *ketten*”. Míg a *Pogány zsoldárokat* (már csak műfaji szempontból is) a remény verseinek tekinthetjük, addig a posztumusz kötetben megjelent költemény a rezignáció, a belenyugvás hangján szól. „Kételyeimben kérhetetlen ingass, / bújj hozzám – ringassalak, ringass” – a 9. pogány zsoldár könyörgése nem talált meghallgatásra. És nem azért, mert aki ringatott, nem jól ringatott – érzéketlenség, tapintatlanság, durva sértés lenne ilyesmit állítani. Hanem azért, mert nincs az a társ, aki ringatásával örökre megszüntethetné a kételyeket. „Adj egy csöpp nyugalmat annak, aki / nyugtalanságra született” – kéri Szilágyi a kedvest az 1965-ös *Szerelmek táncában* megjelent *Kis szerelmes himnuszok* II. darabjában, ám a *Tétován* letargikus axiómáiból az derül ki, a nyugalom nem volt, mert *nem lehetett* elég.

Ezek után talán megkockáztathatjuk a kérdést: vajon melyik vers pesszimistább, melyik állít súlyosabb igazságokat? Nem könnyű egyedül maradni (főleg, ha az ember egyik szerelmét a másik után veszíti el, egyik kapcsolata sem bizonyul életképesnek, mint József Attila esetében – igaz, nála az is érzékelhető, amit leginkább talán a *szeretet kapkodásának* nevezhetnénk), de azt az érzést sem könnyű megfogalmazni, hogy *eleve egyedül vagyunk*. Persze, Szilágyi Domokos sem ezzel a kijelentéssel kezdte pályáját, de *ha a két verset nézzük*, akkor a *Tétován* világképe radikálisabb.

Érdekes, hogy milyen következtetés adódik, ha a költeményeket a két életmű összefüggésében elemezzük. Azt már vázoltam, miképpen jut el Szilágyi Domokos a *Tétovánban* olvasható higgadt, belenyugvó állításokig. Később, alig valamivel halála előtt még tovább lép: a *Megvert az Isten* című, 1976. augusztusi kézírattörődékének első szakasza így hangzik: „Megvert az Isten / étellel. / Meg a szerelem: / élnem kell. / Meg a halál is: / félnem kell. / Megvert az Isten / étellel”. A harmadik-negyedik sorban található kijelentést úgy értelmezhetjük: „sajnos, élnem kell, mert szeretek valakit, s mert engem is szeretnek”. Ezt az értelmezést a folytatás sem cáfolja meg, hiszen a második szakasz utolsó állítása: „Meg[vert] a szerelem / egymással”. Az ötödik-hatodik szakaszban aztán kiderül, Szilágyit a szeretet sem tarthatja vissza tettének végrehajtásától: „Lettem, hogy legyek / végtére / ország-világnak / cégére; / ki tudja, ilyen / cég ér-e / bármit is – járjunk / végére. // Föld alatt dől el, / nem másutt, / föld felett, füstben – / nincs más út, / akadjon az, ki / megértse, / ne higgye, hogy csak / azértse”. Nehéz feladat ez az ittmaradó számára...

József Attila „lírai grafikonja” is hasonlít a költő életrajzához. Az 1934-es *Eszmélet* 10. szakaszában olyan bölcs rezignációval foglalja össze mindazt, amit a szeretetről gondol, hogy azt hisszük, többé nem érheti meglepetés: „Az meglelt ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja, / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őri meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek”. Csodálatos József Attila-mondat! Mint az is, ami a 6. részben áll: „Rab vagy, amíg a szíved lázad – / úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ”. A szívnek üresnek kell lennie, mert akkor nem fájhat. De persze a bölcsességek nem menthetik meg a költőt, még csak nem is segítenek. Akár üres a szíve, akár nem, egyedül kell borzongania a végtelen partján, s eljőhet a pillanat, amikor már nem várhatja meg, hogy fölzárkózzon mögé a világ.

Derrida szupplementaritás-fogalma bemutatása közben Bókay Antal éppen József Attilára hivatkozik, „aki például 1936 tavaszán Gyömrői Editben vélte megtalálni az igazit. Verseiből azonban nyilvánvaló, hogy Gyömrői csak helyettesíthette, kiegészítette az igazabbat, a mamát. De ha lehetséges lett volna a tényleges mama megjelenése, akkor kiderült volna, hogy ő is helyettesít, kiegészít valamit, valami abszolút, teljes szeretetet”.⁶ A helyzet mély igazságot fejez ki, azt nevezetesen, hogy mindig csak keressük az igazit, de soha nem találjuk, *mert nem találhatjuk meg*. József Attila azt tapasztalta meg, hogy senki nem hajlandó huzamosabb időt tölteni vele; Szilágyi Domokos ezzel szemben azt, hogy aki hajlandó erre, az sem helyettesítheti (*mert nem is helyettesítheti*) az abszolút szeretetet, amely minden kételyétől, minden feszültségétől megszabadítaná, s teljes nyugalmat biztosítana. Az egyik költő ezért, a másik azért választotta a halált, de sorsuk ugyanazt közvetíti félelmetes pontossággal és egyértelműséggel: aki kételyekkel született, az minden körülmények között egyedül van, és az utolsó pillanatig egyedül marad.

1 Szilágyi Domokos: *Kortársunk, Arany János.* = Uő.: *Élnem adjatok.* Vers, próza, esszé (1956–1976). Kriterion, Bukarest, 1990, 397.

2 Tverdota György: *Nagyon fáj.* Itk, 1998/5–6.

3 Uo.

4 Cs. Gyimesi Éva: *Álom és értelem.* Szilágyi Domokos lírai létértelmezése. Kriterion, Bukarest, 1990, 108.

5 l. m. 117.

6 Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris, Budapest, 359.

Kiss Ferenc József Attila-gyűjteményéből

A magyar irodalmi kéziratok leghatékonyabb magángyűjtője ma kétségkívül Kiss Ferenc. Gyűjteményéből is messze kimagaslík a József Attila-anyag, amely a legnagyobb és leggazdagabb magánkézben lévő gyűjteménye a költőtől származó és/vagy rá vonatkozó dokumentumoknak. Csupán a dedikált könyvek száma meghaladja a százötvenet. Most, számunk „illusztrálására” ebből a kollekciónból adunk közre hasonmásban néhány darabot: a költő néhány, még nem publikált dedikációját. Ezek jelentősége nem pusztán „hangulati”, nem pusztán József Attila kézírásának „láthatóvá” tételéből áll: a dedikációk mindig arra a kapcsolathálóra is jellemzőek, amelyek a költő körül kialakult, s amely élete közege volt. A dedikációk sorozata: a kapcsolatok és a gesztusok sorozata, s egészében tükrö egy ember önmaga környezetéhez való viszonyának.

A hasonmások rendelkezésünkre bocsátásáért már csak ezért is köszönet illeti a gyűjtőt, aki időt s pénzt nem kímélve teremtette meg gyűjteményét.

L. A.

A folyamat rajza

Tverdota György: József Attila

A könyv, amelyről az alábbiakban szó lesz, még 1999-ben jelent meg egy igényes sorozat egyik első darabjaként, de kritikai mérlegelése lényegében mindeddig elmaradt. Ez – szögezzük le mindjárt – nem a könyv hibája; inkább a mai magyar kritika teljes szétesettségének jele (s egy másik síkon: a József Attila-kutatás egyéni műhelyekben, egymással párhuzamosan futó, de – Szabolcsi Miklós halála után – immár integrálatlan erőfeszítéseinek hiányossága). A könyv ugyanis már csak szerzője neve, irodalomtörténeti súlya miatt is figyelmet érdemelt volna, hiszen Tverdota ma alighanem a József Attila életművével rendszeresen foglalkozó kutatók legnevesebbike: közel három évtizede mindenki másnál módszeresebben faggatja ezt az életművet. Nevéhez tanulmányok hosszú sora, s több, különböző jellegű, de valamiképpen a József Attila-kutatás alapirodalmához tartozó könyv köthető. Már a pályája első szakaszának legfontosabb darabjaiból válogató tanulmánykötet, az *Ihlet és eszmélet* (1987) is mutatja oroszlánkörmeit, igazi teljesítménye azonban a *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes nagy szöveggyűjtemény (1987) tető alá hozása, az ennek anyagát kultuszörténeti nézőpontból földolgozó *Komor föltámadás titka* (1999) megírása, a *Miért fáj ma is* című kollektív kötet (1992) megteremtésében (s megírásában) vállalt szerepe, a József Attila értekező prózájához írott monográfia-értékű magyarázókötet (1995) elkészítése. Ezek együtt jelzik, hogy Szabolcsi Miklós árnyékában, részben eredményeit folytatva, részben vele párhuzamosan haladva az elmúlt évtizedekben egy szorgalmas és szisztematikus irodalomtörténeti építkezés folyt. Erőfeszítései szorosan kapcsolódtak a szakma eredményeihez, merített belőlük s továbbvitte őket, útja azonban, ma már látszik, egyéni út. A csöndben, szinte észrevétlenül megteremtette a József Attila-értelmezés egyik fontos (s teljességgel egyedi, Szabolcsi Miklósétól is érdemben különböző) módját. Ez a metódus a pálya és az életmű egészére reflektál, alapja egy széleskörű szövegértelmező filológia, középpontjában azonban József Attila költészetének alakulástörténete áll. A cél (s részben már az eredmény is) egy folyamatrajz, amely – a korábbi gyakorlattal s a mai, a művet jó esetben pusztán illusztrációvá degradáló „kísérletekkel” ellentétben – az életmű immanens logikájának fenomenológiáját adja. Minden részértelmezés, amely egy-egy tanulmánya szervezőlve volt, e nagy célnak rendelődik alá, azt szolgálja.

E törekvés legtisztábban 1999-ben publikált, látszólag a kiadó igényeihez igazodó „alkalmi” művében figyelhető meg. E könyve, amelynek már alcíme is József Attila költészetének „folyamatrajzát” ígéri, eddigi eredményei egységes nézőpontú összegzése – s ugyanakkor egy lényegileg új, mindenki más értelmezésétől különböző József Attila-értelmezés vázlata, amely megadja az alapértelmezést s kijelöli az életmű csomópontjait. Nem a korábbi kutatás átfestése ez mai igények szerint, s nem is megtagadása; olyan szervesen kontakozó folytatás ez, amely a konkrét vizsgálatok eredményeként, az életmű belső logikáját fölismerve, mint menet közben megszülető értelmezési mód válik megragadhatóvá.

A nem túl nagy terjedelmű, összesen 286 lapos könyv főszövege alig több, mint 200 oldal – a többi életrajzi kronológia, jegyzet, irodalom, stb. De ez a 200 oldal valóban a „modern klasszikus” „költészetének folyamatrajzát” adja. A hat fejezet egy-egy csomópontot ír le, József Attila költészetének immanens logikáját keresve és rekonstruálva. Az első fejezet (*József Attila modern klasszicizmus*) voltaképpen az 1927-es önmagára találásig ívelő, még keresgélő, ellentét-tendenciákat egyidejűleg próbálgató, azokat végeredményben kiegyenlítő és továbbvivő, a modernet klasszicizáló fiatal költő próbálkozásait mutatja be. A második fejezet *A József Attila-i tiszta költészet rajza*, a harmadik (*Költészet és cselekvés*) a tiszta költészetet programköltészetté transzformáló, „politikus” költészet jellemzése. A negyedik (*A szublimáció mint szóalkímia*) egy újabb vonás az alkotásmód rekonstrukciójához, az ötödik (*Mélyülő válság és megoldási kísérletei*) az 1933-mal induló szakasznak az *Eszméletben* tetőző átalakulását, a hatodik (*„Szublimálom ösztönöm”*) a pszichoanalitikus elmélet költészetformálójává, sőt modellté válásával járó végső periódust foglalja össze. A módszer, amellyel Tverdota él, a maga nemében egyedülálló. Értelmezései mögött az életrajz és a pálya részletekbe menő, igen alapos ismerete áll, s ezeket az ismereteit, ha szükséges, közvetlenül föl is használja. Igen jól ismeri a József Attila költészetét körülvevő, intertextuális szövegátlóként értelmezhető szövegvilágot is: a megelőző és kortárs versszövegeket, irodalmi (s nemcsak irodalmi) teóriákat, a költőre vonatkozó emlékezési irodalmat, a kritikai recepciót, stb. De mindez nem külsődlegesen, dekorációként jelenik meg a könyvben, hanem célirányosan alárendelődik a József Attila-versek poétikai-filológiai rekonstrukciójának, s egy – kikövetkeztetett, fölismert – folyamatrajzba való beillesztésének. Bár (nagyon helyesen) él a költő legjobb kortárs-értőjének, Németh Andornak útmutatásaival, fölhasználva megfigyeléseit és tapasztalatait, s ez a Némethre való jóérzékű hagyatkozás már önmagában is megkülönbözteti a szakirodalom nagy átlagától – ám nem „kivülről”, valamely absztrakt elmélet nézőpontjából, a vizsgált életművet e nézőponthoz törve és „igazítva”, közelít tárgyhöz. Ellenkezőleg, inkább belülről, a szövegkorpuszból kiindulva, mintegy az életmű immanens logikáját keresve (s lényeges pontokon megtalálva) a pálya mélystruktúrájának rekonstrukciója lebeg szeme előtt. Ez a szövegközelítő eljárás persze kettős következménnyel jár. Az értelmezés során rendkívül gazdag poétikai-filológiai anyag halmozódik föl, a könyv jórészt ennek az anyagnak a szoros láncolatú folyamattá szervezése. Ugyanakkor, kényszerűen követve a kutatás változó színvonalú eddigi eredményeit, ez a rekonstrukció óhatatlanul némi egyenetlenséget mutat. Értelmezései olykor hallatlanul fontos fölismérésekhez vezetnek (vö. pl. a tiszta költészetéről írtakkal), olykor azonban – a belőlük feczelt minden erőfeszítés ellenére – bizonytalanabb érvényű konstrukciót alkotnak (vö. pl. a párttagság költésztörténeti következményeinek számbavételével). Ez az egyenetlenség részben annak következménye, hogy Tverdota sem érthet minden részproblémához azonos szinten, részben – s elsősorban – annak, hogy könyve egyszerre összegzés és vázlat: egy sor kérdés szabatos megfogalmazása és tisztázása egyelőre még nem történt meg, ezeket még ezután kell elvégezni.

A könyv címrendszere kicsit komplikált. Van egy címlapon is föltüntetett címe (ez: *József Attila*), s van egy belső, mondhatnánk második címe és alcíme is (*A modern klasszikus*, illetve *Költészetének folyamatrajza*). Úgy sejtem, Tverdota eredendő intencióit ez a belső cím mutatja meg (a címlapra nyomtatott cím csak a kiadói egységesítő szándék kifejezője). Akárhogy van, tény, Tverdota József Attilában valóban a *modern klasszikust* látja s látatja. S ez részéről nem is megalapozatlan, önkényes vélekedés; sok jel vall arra, hogy költőnk valóban integratív alkotó, „klasszicizáló” alkotó volt – s ezt, ismeretes, nemcsak Tverdota vallja, mások, pl. Petri György, irodalmunknak ez a jeles poéta doctusa is. Magam azonban úgy vélem, ez a klasszicitás csak a pálya egyik, igaz nagyobbik részére jellemző. A kései, végső József Attila – analitikus orientációja következtében is, életproblémái radikalizálódása következtében is – költőként is határhelyzetbe jutott. Olyan lebontó tendenciák jelentek meg életművében, amelyek magát ezt a klasszicitást is megmegtörtötték. Azt nem állítom, hogy eljutott volna a posztmodern stádiumba (amit az egyik mai értelmezői irány, pozitívumként, költőnk „korszerűségének” bizonyítékaként tételez). De azt igen, hogy ezekben a kései versekben a szerzői én a szuverén én integritásának elvesztésével birkózik, sőt e versek súlyát igazában ez a harc adja. A küzdelem eredménye persze, változó; a vers hol

„visszaesik” egy küzdelem előtti fázisba, hol ez a „válság” nyíltan (ám mindenkor költőileg alakítottan) manifesztálódik. A lényeg: a költő immár határhelyzetben alkot, s ez a határhelyzet nem pusztán életrajzi tény, hanem egyben költészettörténeti is.

Nem hiszem, hogy az irodalmi értelmezés – bármiféle recepcióesztétika jegyében – azonos lehetne az értelmezői önkénnyel; nem szabadon értelmezünk, az értelmezést mindig köti az értelmezendő. Azt sem hiszem azonban, hogy létezhet végső, már megfellebbezhetetlen értelmezés. Ám az önkény és a végleges és végletes zártság között van egy olyan sáv, amely – ha egyszer eljutottunk hozzá – tartósan fennmarad, mert valami alapvetőt mond ki a műről. Az a módszer, a poétikai filológiának József Attilára szabott változata, amelyet Tverdota mára kifejlesztett magának, s amely alapvetően szintetizáló jellegű, minden elkerülhetetlen hibája ellenére termékeny módszernek bizonyult. Tverdota György könyvének dicsérete, hogy a József Attila-életműről egy olyan sűrű szövésű, poétikai adatokban és fölismerésekben gazdag értelmezést mutat föl, amely – ha valóban József Attila költészetéről (s nem valamely elmélet önkényes illusztrálásáról) van szó – akkor is megkerülhetetlen és akceptálandó, ha egy, a Tverdotaétól különböző nézőpontból értelmezzük az életművet.

Tverdota könyve, komoly, masszív eredményei révén, tartósan a József Attila-kutatás törzsállományába tartozik. S egyáltalán nem lényegtelen, hogy az alkalmazott módszerben további jelentékeny fölismerések lehetősége rejlik.

Jászberényi Lehel

József Attila-összeállításunkat Lengyel András szerkesztette

Lászlóffy Aladár

Ha valakit bánat mardos

*Csőlakó vagy milliárdos,
ha valaki nagyon magányos
nem segít rajta Arany János.
Arany bánatos békessége
lehet, hogy sosem szakad félbe,
csak mint az evetpej ma délben
ott ni, az erdei avarban
átsiklik s mást hoz most zavarba,
hogyan magát bánatosnak vallja.*

Ladach

*Ez a magány: nem köves pusztaságon
és nem évszaktól függő szép hidegben
ott legyen benn Csomakőrös vagy Zágon.*

*Olvassok álmat, a szemem se rebben,
Európáim szigorúbbik végén
a padlón ülni állig nagy Tibetben.*

A fontos pont

*A Balaton partján egy kutya
újságért lohol. A világot végül,
egy fontos ponton valahol
csak bekebelezi az emberi
igény-rendszer. Az élet
tanulékony. Legkönnyebben
napilapokból oltva.
Őszi tüske, nem hatol
mélyre.*

Az élet csendes ars poetikája

*A jóvilág idején jobbak voltunk.
Nagyapó fákat ültetett nekünk,
bár ámyékából idejében szóltunk,
a diójából mi sem ehetünk.*

*Egyetlen csendes Arany János kéne
s egy Margit, aki mindössze sziget.
De hát Villon óta az utcalányok
másnak mutatják meg a mellüket.*

*Ma aznap lesz és lehet még akármilyen:
az operettbe való lánykenyér,
s sültgalamb, hogy legyen mire vámi,
egy érmelléki tenyerén az ér.*

*Az egyetemes kenyérpírtótól
a szégyenlősebb kenyér elpirul.
Húzz csatomát, vezess vizet a tóból -*

s ha minden ilyen ügy kudarcba ful,

*s az iskolába már magadban járhatasz
s lábad nyomában senki nem üget,
végre kizárva: Szigetvár nem párharc,
és Gettysburg, és Koszovó liget.*

Halotti Beszéd

*Mindennap temetnek és
folyton felemelkednek
lehetetlen Atlantiszi új
életeknek. Milyen sokan
vagyunk már, de tízmilliárd
sem lesz elég ahelyett az
egyetlen helyett, aki megszűnik.*

*Kihunyt a lámpa: este lett
életében, elmúlt, mint egy
betelő évezred, el kellett
engedni a kezét, mint az
elnehezülő Titanicnak.*

*Apám! – kiáltottam utána
tizenöt vagy huszonöt évvel
ezelőtt, mintha a metró
alagútjában üzemzárás után.
De hiába visszhangzott a
legértelmesebb ige, jelszó, hívás,
a legpontosabban ismert név.*

*Sírja bennem sötétlik. Itt jár
bennem egy temető, miközben
én élek, éldegélek. Elpazaroltam
a legfontosabb kiáltásokat,
értük, mindent ami errevaló
volt a nyelvben. Ideje
elhallgatni.*

Buda Ferenc

Rendkeresés

„Ki sokat élt, ne kérdezd,
ki sokat járt, azt kérdezd.”
(Kirgiz közmondás)

Térképeket: Magyarország, Európa s a többi világrész térképeit nézegetem. Kisgyerekkorom óta kedvenc időtöltésem az utazásnak e kevésbé költséges fajtája. (Igaz: manapság egy valóban jó térkép, kiváltképp egy atlasz árából nemcsak képzeletben utazhatnám keresztül-kasul az országot.) Eltűnődtem rajta, milyenek lehetnek azok zöld, sárga s barna foltokkal, kéken kacskaringózó vonalakkal ábrázolt, távoli s még távolabbi tájak, titokban reménykedvén, hogy egyszer talán magam is eljutok hegyeken, határokon, tengereken túlra. Egyszer. Talán.

Hetven felé közeledve bizony nem sok kérkedni valóm akad.

Harminckét éves koromban jártam először külföldön. (Hogy addig miért nem? Tanulóéveim alatt pénzem nem volt rá, huszonévesen jó ideig útlevelet sem kaphattam, később pedig elsősorban a család megélhetésére kellett gondolnom.) Szinte behozhatatlan előny, ha valaki fiatalon világot láthat. Én máig érzem ennek hiányát.

Vizonylag rendszeres – 2–3 évenkénti – külföldi utazásaimra 1976 és 1989 között kerülhetett sor, mégpedig államilag támogatott tanulmányút formájában, s egytől-egyig a „baráti” Kelet felé. Nyugaton (=tőlünk nyugatra) 1990-ig nem jártam. Nyugat-Európában – Svájc, Németország az én ősi felfogásom szerint földrajzilag is még Közép-Európa –, a Földközi-tengermellék országaiban, valamint Eurázián kívül más kontinensen nem jártam. Ha gondosan összeszámlálom, épp 17 ország területén fordultam meg eddig. Négy ezek közül a történelmi Magyarország határain belül található – legalábbis az a részük, ahová én ellátogattam: a Felvidék, Kárpátalja, Erdély s a Vajdaság. Másik négy az egykori Szovjetunió tagköztársasága volt: Oroszország, Kazakisztán, Kirgizisztán és Azerbajdzsán. (Idesorolhatnám Baskírföldet: a hajdani Magna Hungariát is, ha nem tartozna még mindig Oroszországhoz.) Ausztrián, Lichtensteinen, Csehországon és Németországon épp hogy csak átutaztam. A kazakok, kirgizek hazájában viszont több alkalommal is heteket időzhettem. Több hét jutott számomra Bulgáriából, Mongóliából, Dániából, s néhány nap Svájcból és Finnországból.

Hát ennyi.

Nézegetem a térképeket: Magyarországot, Európáét s a többi földrészt. Számolgom a kilométereket, különböző nyelvű szótárimba is bele-belelapozgatok. S közben tűnődve elképzelem, milyenek lehetnek azok a távoli s még távolabbi tájak, ahová nem fogok eljutni már soha.

*

Anyám látását hályog homályosítja. Nem képletes: valódi szürkehályog. Egyszerű műtét révén megszabadulhatna tőle, ám ő tart az operációtól s a néhány napos kórházi bentlakástól is idegenkedik.

Szemvizsgálat céljából mindenestre bevisszük Kecskemétre: döntsön a doktor. A város méltán nagy hírű szemésze, T. főorvos úr alapos vizsgálat után úgy vélekedik, hogy valóban nem feltétlenül szükséges a műtét – egyelőre. Szemcseppeket ad s felír két szemüveget: egyet olvasásra, a másikat tévészéshez.

Megyek a szaküzletbe megrendelni, majd kiváltani. A két szemüveg együttes ára a tb-támogatás levonása után tízezer forint. Ebből kicsi híján 6000 a két – legolcsóbbik! – keret.

S akinek nincs ennyi pénze a szemévilága oltalmára s kiegészítésére? Az vakláljon, míg csak föl nem bukik?

*

Anyám egyébként igen élvezte, hogy végre egy kicsit – bármi célból is – kimoccanhatott hazulról. Tetszettek neki a fákkal – főként gyümölcsfákkal – végigültetett kécskei, szentkirályi utcák, gyönyörködve dicsérgette a zölden viruló tájat.

Mennyit derítene s hosszabbítana sok bajjal-gonddal teli élete utóján, ha gyakrabban elvihetnének erre-arra!

*

Nemrég volt május 9: a Béke Első Napja.

Koszovó, továbbá Közél- és Közép-Kelet fényében-árnyában: van-e Béke? Hol a Béke?

*

Talán itt: századvégi születésű két unokánkat visszük kerékpáron a század elején született dédszüleikhez. Ádám mögöttem ül a csomagtartón, Ábel pedig Csaba vejem hátán, egy hátizsákban kuporog. (A két kislány Júlia lányom gyermeke, Csaba viszont Eszter lányom férje; azonban most ne bonyolódjunk bele népes családuknak rokoni kapcsolataiba.) Kerékpáros kötelékünk kissé hevenyészett képet mutat, ám mégis: mi nem menekülünk senki és semmi elől, haladunk csak csendben karikázva Ókékcskéről Újkécske felé, talán a leghosszabb utcán, amit valaha költőről e hazában elneveztek. (Ha a magyar Parnasszuson oly parányi hely jutott neki, legalább egy hosszú utcája legyen...) Látogatóba megyünk az öregeinkhez: hadd örvendjenek a kicsinyeknek.

*

Unokáink távozta után szedegetem hadműveleteik s egyéb – jobbára békés – tevékenységük szertehagyott tanújeleit. Többek közt azt a jónéhány tucatnyi színes filctollat s ceruzát is, ami az utazás előtti sietség közepette a kinti asztalon s környékén maradt.

Ismét – mint már annyiszor – eszembe jut, mennyire sóvárogtam gyerekkoromban a jóféle színes ceruzák, s még inkább az igazi festő- és rajzszerzőanyagok után! Egyik korai, csúfos megszágyenülésem tárgya s néma tanúja is idesorolható: egy szép, színes pasztelkészlet a Szent Anna – később: Béke, ma ismét Szent Anna utcai írószobolt kirakatában. Hetekig eljártam oda 12

évesen, csak hogy szemügyre vehessem: megvan-e még? Látogatásom természetesen gyalogszerrel történt. Ez nem volt valami röpké futamatnyi út: jó két kilométernyire laktunk onnét. Nagy sóvárgásomban bizonyára elnézhettem a pompázatos pasztelkrétákkal teli nyitott dobozra tűzött árcédulán a számjegyek helyi értékét. Ott ugyanis az állt: 60. – Ezt én egy darab áráként hatvan fillérnek értelmezve abban a hitben s reményben gyűjtögettem-kuporgattam fillérjeimet, hogy szálanként valamennyit majd idővel megvásárolhatok belőlük. Amidőn aztán a pénzem nagy nehezen kiegészült egynolcvanra (egyelőre a három alapszínnel szándékoztam megalapozni művészeti arzenálomat), a vágyam remélt teljesülése előtti hallatlan izgalomtól fulladozva, halk léptekkel s hangosan verő szívvel benyitottam az üzletbe s előadtam óhajomat.

A boltos néni türelmetlenséggel a hangjában kioktatott: mindenféle készlet, így ez is, csak egészében eladó, az ára pedig hatvan forint, se több, se kevesebb.

Nagy, igen nagy pénz volt ez akkoriban, mai pénzben számítva bizvást megszorozhatnánk vagy százszal. A korabeli jövedelmekhez képest pedig akár többel is.

– Dehát – makacsodtam – a kirakatban az van kiírva, hogy darabja hatvan fillér!

– Na gyere, nézd meg jobban! – szólított fel a boltos, azzal kivezetett az utcára, a kirakat elé. – Magad is láthatod: hatvan forint.

– Azt látom, hogy hatvan, csak hogy a forint nincs odaírva! – próbáltam kétségbeesetten szembeszegülni a sivár valósággal.

– Hát nem látod, hol a tizedespont? – vágott közbe ingerülten az idős férfi. – Te még nem tanultál a tizedes törtekről?

Elakadt a szavam. Úgy éreztem, állott mosogatólével lötytyintenek nyakom, s a szutykos folyadék végigcsurog rajtam s tócsába gyűlik alattam. Fülig vörösödve fordultam meg, azt sem tudom, köszöntem-e búcsúzóul vagy sem, s lehorgaszott fejjel, magamból meg a világból egyaránt kiábrándultan kullogtam hazáig.

Az a 60,- forint számomra akkor elérhetetlen volt. Sokáig az is maradt. Sokkalta jobban gyötört azonban annak a tudata, hogy figyelmetlenségem, felületességem ily csúfosan lelepleződött.

Keserves volt a lecke, de azt hiszem: hasznomra vált.

*

Egy gólyát figyelek az ablakon át: egyetlen szárnycsapás nélkül mind följebb és följebb emelkedve kering a kék magasban.

Most megjelenik a párja is, kettesben róják útjukat tovább egy láthatatlan, óriási kórhinta elképzelt peremén.

Gyönyörködve s egyben sóváran nézem őket: határtalan szabadságérzettel járhat a háromdimenziós mozgás ekkora lehetősége.

Sajnos, csakhamar mindketten eltűnnek ablakom szűköcske látótéréből.

Arra gondolok: vajon mit láthatnak onnét a magasból?

Meg arra: nekünk sem ártana olykor némi emelkedettség.

*

Tevékenység és szemlélődés lehető egyensúlya. Vajon érdemes-e, jóra vezet-e bármelyik is a kellő mértéken túl?

Ehhez egyfelől:

„Aki folyton siet, elhagyja a lelkét.” (Kínai közmondás)

Másfelől:

„Bemártja a rest az ő kezét a tálba, de már a szájához nem veszi” (Példabeszédek 19:24)

Valamint:

„A hideg miatt nem szánt a rest, aratni akar majd, de nincs mit” (Példabeszédek 20:4.)

Tudtak – s tudnak – valamit ezek a kínaiak. (Meg is van a láttatja.)

De azért a Szentírás sem elvetendő.

*

Sétálgatok a kecskeméti Szentháromság temetőben. Nyáridő, verőfényes, meleg kora délután. Jólesik a nagyra nőtt, kilombosodott akácok, hársfák árnyéka alatt egy negyedórácskát elidőzni, a közeli forgalmas utak lármája itt már morajjá szelidül.

Harminc s egynéhány esztendeje évekig laktunk a szomszédságában ennek a temetőnek. Azóta sem igen jártam benne. Legföljebb errefelé.

Ide már régóta nem temetkeznek, a sírokat csak nagy ritkán látogatja – ha látogatja – valaki. Mint például én most.

Nem messzire a kaputól egy sírkő feliratán akad meg a tekintetem:

ID. BUDA ISTVÁN

1862-1926

Családnevem nem túlságosan gyakori lévén, föl-fölkapom a fejem a Buda-nevezetűek láttán-hallatán. Az itt nyugvó idősb Buda István – aki a holtakor annyiforma idős volt, mint én most: még élve – a temetőhely s a sírköbe rótt kereszt tanúsága szerint római katolikus familia szülőtte-halottaként tért meg pihenni a kecskeméti homokba.

Az én őseim amott a keleti végeken protestáns hitet vallottak, ha jól tudom: valamennyien.

Magam is protestáló fajta maradtam. Szólva is, hallgatagon is. Mindazáltal némán fejet hajtok ismeretlen honfitársam és névrokonom sírja előtt.

*

A protestálás tárgyköréhez:

„Mivel itt minden tiltakozik...” (Nagy László: *A város címere* – kérem az Olvasót e vers elolvasására.)

*

A házi veréb (*Passer Domesticus*) a legjobb szándékkal sem minősíthető a *mennyei repesők* (idézve: a Müncheni Kódex evangélium-fordításából) legkiválóbbikának. Surrova-burrova, neki-nekirugaszkodva gyűr maga mögé alig egy jó iramodásnyi távot, dallamos ének vagy lágy csivitelés helyett fülszaggató csiripolással tudatja hivatlan jelenlétét, tisztességes fészket rakni pedig egyszerűen képtelen. (Viszont – ó, micsoda emberi vonás! – mohó szenvedéllyel törekszik elfoglalni a fecskék mesterei módon s

fáradtságos türelemmel megalkotott hajlékait, irgalom nélkül elűzven jogos tulajdonukból a nála minden tekintetben szárnyalóbb tehetségű madárkákat.) Egyszóval: a repülésben ügyefogyott, fészekrakásban kontár, az énekhez pedig botfűlű. Egyedül talán csak a páros lábon való ugránczolásban mutat átlagon felüli rátermettséget.

Miért kedvelem őket annyira mégis? Lehet, hogy épp azért, mivel a jellegzetes madár-talantumokból oly kevés jutott nekik? Hisz a tehetségteleneket (bűnösöket, gyarlókat stb.) is lehet szeretni, mégpedig mindenféle magyarázat-kötelezettség nélkül. Nem a tehetségtelenséget (bűnt, gyarlóságot stb.): az általa sújtottakat.

Lám: az az ácsmunkában s emberhalászatban egyiként jártas Joshua nevű tanító – aki önmagát szerény méltósággal csak az Ember Fiának nevezte – a gondviselésről szólván úgyszintén a verebeket hozta elő hasonlat s példa gyanánt: „Ti drágábbak vagytok sok verebecskénél.” (Ámbár igaz: nem az ügyetlenségükre, inkább jelentéktelen voltunkra utalt.)

Mélyen megértem hát T. D. verebek iránti olthatatlan vonzalmát. Bizonyára magam is tartottam volna sérült, hajléktalan, számkivetett – esetleg priuszos – verebeket s egyebeket, ha hosszú (ámbrá így visszatekintve nagyon is röpké) évtizedekig nem éppen gyerekek tartásával lettem volna elfoglalva. (Igaz: e fiak s leányok némelyike tartott aztán időközben mindenféle kisebb-nagyobb lényt, olykor tucatszámra – helyettem is.)

*

(De hogy az állattartók jeles táborából ki ne maradjak: magam egyszer néhány napig egy jókora keresztespók gazdája voltam.

Talán tíz éve, hogy egy szép reggelen rátaláltam, nyomban ébredés után. Ott tanyázott békés nyugalommal a párnámon, egy-két ujjnyira az arcomtól. Mi vonzotta épp oda? Máig sem tudtam teljes bizonyossággal megfejtetni. Talán megérezhette, hogy én sem irtózom tőle.

Engedve a hirtelen támadt birtoklás-vágynak, egy félig kihúzott gyufásdoboz igénybevételével foglyul ejtettem, majd betelepítettem egy kiürült befőttes üvegbe. Hogy újdonsült barátom kerekét ne oldhasson, az üveg száját lefödtem egy méretre szabott kartonlappal. Még valami nehezéket is raktam rá: a biztonság végett. S hogy teljes legyen a komfortérzése, időnként legyeket fogdostam s beadogattam neki.

Ám az én pókomnak nemigen esett ínyére a fogság, még az ingyen kapott zsákmány ellenére sem: harmadnap titkon félretolta tömlőce fedelét s ismeretlen helyre távozott.

Többé nem jött vissza a párnámra pihenni.

Ismét meg kellett bizonyosodnom föléle, hogy a rabság senkinek sem való. Se póknak, se békának, se madárnak. Még egy sután rebbenő verébnek sem.

Az ember időnként elviseli.)

*

A tehetség (avagy: a tehetségtelenség – mindegy) viszonylagos voltáról:

Ó, bárcsak tudnánk annyira repülni, mint egy veréb!

*

Nagyon is sűrű sorban, egymás után távoznak a barátok, pályatársak, kedves ismerősök. Rövid idő leforgása alatt legutóbb négyen: Parancs János, Kiss Ferenc, Kálmán Lajos, Hideg Antal.

Hideg Anti halálhíre kiváltképp lesújtott. A szoba küszöbére rogyva percekig rázott a zokogás.

Keresném a méltó szavakat, de – akár a malom zakatolása – csak ennyi ismétlődik az agyamban: még ötven évet sem élhetett.

Hűséges, becsületes arca, tiszta tekintete hiányozni fog nagyon.

*

A történelem nem mutat lineáris fejlődést – olvasom Komoróczy Géza gondolatait egy vele készült interjúban. – Időről-időre változó feladatokat old meg, s e feladatok megoldása újabb és újabb, megoldásra váró feladatokat szül.

Komoly fenntartásaim vannak a történelmi evolúciót illetően, így erős a fogadókészség bennem e gondolatokra. Amennyiben egy magamfajta avatatlantól nem hangzanék nagyképpően, akként is mondhatnám: a számból vette ki a szót.

Ám fűzzük tovább a gondolatot:

Ha megoldásaink nyomán egyre újabb és újabb feladatok születnek, vajon jól oldottuk-e meg a feladatainkat? Megoldási rendszerünk nem tartalmaz-e valami eleve betáplálódott, avagy később keletkezett, tán beszüremkedett hibát? Mutációt? Vírust?

Épp a jelenleg élő nemzedékek életében érkezett el a történelem abba az időszakba, amikor a megoldásra váró, a megoldást sürgető problémák súlya és sokasága korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött. Bolygónk bioszférájának egészét fenyegetik ember-okozta veszélyek, miközben az elképesztően fejlett technikai eszközök, módszerek és rendszerek jelentős része (zöme?...) éppenséggel nem e veszélyek elhárítására, a kiváltó okok megszüntetésére, hanem a még meglévő erő- és nyersanyagforrások megdöntésére fordítatik. Mindehhez járul – számtalan egyéb közt – az élet fenntartásához szükséges, mindenkit egyaránt megillető javak égbekiáltóan egyenlőtlen elosztása, a különböző kultúrák közötti – szándékosan is szított – vak és süket értetlenség, és így tovább. És így tovább. Nem folytatom. Nem részletezem.

Vajon nem kellene-e az előttünk összetörődött feladatok megoldása során a legégetőbben szükséges változtatásokat mindenekeelőtt önmagukon kezdeni?

*

Kérdések, címszavak, gondolattörödékek az előző bekezdések kapcsán:

Mértékvesztés: a veszélyforrások egyik legfőbbike.

Az ökológiai szemlélet és a szeretet összefüggései.

Lehetséges-e törvényekkel, törvényszabta büntetésekkel megregulálni a Rend megrontóit?

Lehetséges-e ezek híján?

Megváltoztatható-e az emberi természet?

Olykor szinte észrevétlenül, máskor nagyon is nyilvánvaló módon tévedünk – zsákutcából zsákutkába.

*

(Komoróczy Gézával egyébként kevés híján fél évszázada egy tanév időtartamáig osztálytársak voltunk Debrecenben, a Fazekas Mihály Gimnázium I.h. – azaz: humán – osztályában. Igen különös, rendkívül okos fiú volt. Akkoriban épp a regényét írta, többnyire a számára unalmasnak tetsző órák alatt is. Tanulmányában ez a tevékenység nem hátráltatta. Olyannyira nem, hogy végül is az íráság helyett a tudományt választotta hivatásul. Manapság az ókori Mezopotámia civilizációinak és nyelveinek talán legjelesebb hazai tudósát tisztelhetjük személyében. /A sumer-magyar vallás hívei nem nagyon rajonganak érte.../

Az elmúlt évtizedek alatt a véletlen jóvoltából kétszer-háromszor ha összefutottunk. Szívesen elbeszélgetnék vele ma is – hátha okosodnám egy kicsikét.)

*

Fájdogál a fejem. A derekam. Sajog a vállam.

Jobb híján arra gondolok: kell némi fájdalom olykor a testbe – persze, lehetőleg elviselhető – afféle szelíden szigorú figyelmeztetésül: *el ne bízd magad.*

*

45 éves érettségi találkozó Debrecenben. Összejöttünk huszonegyen. Egykori tanáraink: négyen. A többiek nagyrészt már *odaát*. Néhányan a fiúk közül is követték már őket.

Mi: megmaradtak vidáman töltöttük a napot, az estét, mértéktartó poharazgatás, jókedvű beszélgetés közepette. Örvendtünk egymásnak.

Örvendtünk, hogy még élünk.

*

Elkészült s kijött a nyomdából a kötetem, az *Árvaföld*. Néhány bosszantó sajtóhiba, sajnos, bennmaradt.

Egészében azonban takaros.

Talán nem kell szégyenkezniem miatta.

*

Szellemi életünk kókadt, émelyítően másnapos állapota:

KORHELYZET

S ami részben ebből ered:

FOGALOMKORLÁTOZÁS

*

(Már megint: madarak.)

Ma délután kinn az udvaron különös, krúgató hangok ütik meg a fülemet. Ahogy föltekintek az égre, vagy 160–180 daru száll a magasban. Öt nagyobb s egy kisebb ékalakú csapatba rendeződve-szakadozva szorgos igyekezettel húztak a Tisza – pontosabban: a Tiszántúl – felől déli irányba. Néztem, csak néztem utánuk, amíg el nem tűntek a szemem elől.

Darvakat korábban én soha nem láttam. Legföljebb állatkerben. Szabadon soha. A Hortobágyon s környékén tanyázó-legelésző népes daruseregnek égi útja nem az én szülővárosom fölé s a túlán kezdődő homokbuckák meg az erdőspuszták tájára vezetett. Inkább a Szoboszló, Kaba, Ladány környéki vetésre járogattak, ha járogattak.

Vadlibák minden ősszel megjelentek a város légtérében, főleg alkonyattájt meg a kora esti órákban. Szárnyuk suhogására, egymásnak vígan felelgető, harsány, nyers szavukra akkor is fölfigyeltem, ha sötét alakjuk már beleveszett a kék homályba vagy a szürkélő ködbe. Nem tudom mi okból, de örültem nekik.

Itt, Kécskén végre darvakkal is találkozhattam.

*

Hajdanán, fiatalkoromban s főleg gyermekként eszembe-eszembe jutott: 2000-ben – ha megérem – épp 64 esztendőm lesz. Mindannyiszor szokatlanul furcsa volt magamat öregembernek elképzelnem.

Nos, ma már nem kell képzelődnöm.

Hát megértem ezt a napot is.

Semmi különös.

Előlről azért nem szívesen kezdeném újra.

(1999 nyara – 2000 ősze)

Veress Miklós

Csodák múltán

Néhai Veress Miklós
Szigligeten volt, biztos,
hogy jól tudom: tíz éve.
Kastély volt a menedéke,

bár nem látom egészen,
amikor fölidézem,
a létét – néha mégis
ő voltam pedig én is;

vagy ő volt én. De folyton
– egy fuldoklásnyi múlton –
nem volna méltó hozzánk,
ha mindig marakodnánk.

Tehát: én úgy emlékszem,
hogy át az erdős bérce
gyalogoltunk a strandig,
csevegve – ahogy illik –

hármásban erről-arról,
s én éppen Bulgakovról:
hogy dezsavüs az emlék,
s nem is itt bandukolnék,

csak mintha – voltaképpen –
egy régebbi vidéken
és távolabbi mélyből.
S kikacagott a két hölgy.

Főképpen feleségem,
aztán egészen mégsem-
mégis a fordítónő,
hisz nem volt semmi felhő;

magam is kacagásra
fogtam, s a kies plázsra
leérve már feledtem,
hogy sorsomnak születtem.

Dúlt kánikula ottan,
én mégis megborzongtam:
aztán ittunk egy sört és
hullámmal várt a fürdés;

bár villogta az első
intéseket a jelző,
gondoltuk, egyet úszunk
mielőtt még elázunk.

Mi épp csak bolyákiglan
– mert a szabályban így van –,
de lló barátnője
a nádas fele szökve

kadajulisan (lám-lám,
úgyse csap belé villám,
hogy Dali életéről
Gibsont fordítson végül

új dimenziós korban,
hol Nagyvilágos térten

*sincs már, de tíz év múltán
visszasodorja hullám*

*s Újévet ünnepelve,
már kikacagja kedve,
hogy zsiráfokat láttak,
míg hozták pizzamámát.)*

*Magunk maradtunk ketten.
Én Ilonkát követtem,
de úgy éreztem, mintha
valami más, mi hívna:*

*s nem jutottam a mélyig,
visszafordultam félig
élve még, félig holtan.
Hiszen nem is ott voltam:*

*láttam – ahogy vihar jött –
rámzuhanni a felhőt,
amint tavaszi Nisszán
tizennegyedik napján*

*Jeruzsálemet érhet
– s így Moszkvát – végítélet:
csapkodva fuldokoltam
combomig érő tóban.*

*Egy villámlásnyi fényben
még szembeúszni véltem
dülleteg szemű arcom,
s aztán, hogy: alszom, alszom*

*egy időtlen időben
könnyedén, eltűnőben
lidérces Szigligettől,
melynek romja ma rám dől.*

*Olyan volt ez a béke,
mint Isten menedéke:
s hihatték: csupán játék
e végső csapdosás még –*

*mert boldog voltam: boldog,
de Iló már sikoltott,
s partra a másik partról
visszarángattak akkor.*

*Egy padon ültem. Lentről
néztem, hogy ott a rendőr.
Minden oly valóság volt,
mit gyerek könyvből másol;*

*s míg ők éledni véltek,
jött az istenítélet:
a vihar fákat döntött,
jegek verték a mentőt.*

*Sümegig lelkelem ázott,
és útközben zsiráfok
bámulták eltűnődve.
Azt hittem – csak kitömve,*

*pedig nem látomás vert:
valóban volt állatkert.
Azután számonkérő
faggatás, ápolónő,*

*talányos diagnózis,
talán infúzió is.
Így lettem ágyba téve,*

hogy azt álmodjam végre:

*még azok is szeretnek,
kiknek éltem kerestnek.
Így a halálról túlhan
magam visszahazudtam:*

*egy percig boldog voltam
a fulladásnyi tóban,
aztán csak fölriadtam:
Most az vagyok, ki itt van,*

*vagy nem is én? A másik,
ki belőlem hiányzik,
ki örök félelemben
ott úszik velem szemben?*

*Élhetek már nyugodtan,
mert magamnak maradtam,
s miként is hiányoznék
annak, aki csak ámyék?*

*És vár. Csak vár, hogy végül
valahogy összebékül
két külön lét – mint egy por.
Ha találkozunk egykor.*

Fekete J. József

A könyv és a könyv nélküli irodalom¹

Az írás szentségétől a szubkulturális deviancia kulturális jelenségéig minősüléséig

„Tartok tőle, hogy a következő évtizedek [...] domináns műfaja nem az irodalom lesz – már ma sem az.”

Kertész Ákos

A második öbölháború, az amerikai–angol szövetségesek 2003 márciusában kezdődött Irak elleni támadása egy (szép)irodalmon kívüli műfajra irányította a figyelmet. A média közvetítésével az Internetet nem használók előtt is közismertté vált a blog, a weblog (webnapló) kifejezés rövidített formájával jelzett, folyamatos vagy időszakos, névvel vállalt, vagy álnévvel jelzett internetes jelentkezés, beszámoló, feljegyzés, amit a szövetséges harcosok küldöztek a pihenés óráiban a külön ezek fogadására létrehozott portálokra. A műfaj azonban nem háborús találmány: az Interneten vezetett személyes napló, amely írójának szemén keresztül enged betekintést saját szűkebb és tágabb világába, a magyar nyelvterületen is évek óta honos. Létrehozását az új technológia, a digitális adattárolás és a világhálón való közzététel adottsága tette lehetővé. A személyi számítógépek hozzáférhetősége pedig olyanokat is az írás és publikálás irányába csábított, akik esetleg korábban alig írtak és alig olvastak valamit, nem kenyérkeresetük az írás, ám a kísértés nyomán billentyűzetet kaptak maguk elé és ideig-óráig az író bőrébe bújtak. Az Internet egyfelől technikai forradalmat jelent, az adatforgalom eddig nem tapasztalt lehetőségeit vetette fel, ám, mintegy mellékesen, kultúrtörténeti fordulatot is előidézett, amely egyebek között az irodalommal kapcsolatos beidegződések egész sorát érinti. Kezdve attól, hogy az egykori analóg dokumentumok, a szöveges, a hangzó vagy képi anyag digitalizált forgalma teljesen szabad, csak a tárkapacitás szabhat neki ténylegesen határt, és hogy ennek a digitális, papírkímélő adatforgalomnak a költségei igencsak alacsonyok és egyre olcsóbbá válnak. Amennyiben még helytálló az a becslés, hogy az emberiség tudása tizenkét évenként megkétszereződik, akkor viszonylag nagy bizonyossággal állítható, hogy a digitális adattárolás képes lesz nyomon követni ezt az ugrásszerű haladást. Az alig néhány éve létező Internet Archivum jelen pillanatban több mint 100 terabyte-nyi információt, nagyjából 10 milliárd weboldalt tárol. A 100 terabyte a 2619 oldalas Encyclopaedia Britannica százezerszerese, az ősi, hatalmas Alexandriai könyvtár 400 ezer tekercsének százhuszonnyolcszorosa – mondják az informatikusok. Ehhez azonban azt is hozzá kell számolni, hogy az Internet Archivum² nem csupán szöveges dokumentumokat tartalmaz, hanem képek, hangfelvételek, videók megszámlálhatatlan sokaságát.

Az új műszaki lehetőségekkel természetesen élnek az írók is, akiknek professzionális munkája a szövegek létrehozása, sőt a blog³ műfaja se idegen a profiktól. A Terasz4 Irodalmi Szekciójában például a Trinapló-sorozatban hétről hétre egymással párhuzamosan futva, vagy egymással dialógusba keveredve három szerző írta személyes naplóját. Andrassew Iván, több nyomtatott újság főmunkatársaként tevékenykedik, számos könyvet és e-könyvet megjelentetett, emellett folyamatosan írja a webnaplóját.⁵ A blog írásakor elsőként felmerülő kétely, hogy a szerzőt kivéve kit érdekel egyáltalán valaki naplója a hálón? Hiszen annyira személyes, partikuláris és efemer műfaj, hogy nehezen képzelhető el, hogy egy Ausztráliában élő magyar jelentősebb érdeklődést mutatna egy, például Mezőhegyesen születő, a világhálón folyamatosan jelenlevő napló iránt. Ahogy azonban a naplóírás ismét divatba jött, úgy fel is keltette maga iránt az érdeklődést: blogot írni és olvasni kulturális tevékenységgé lett. A műfaj építi önmagát, ez jelesen megmutatkozik Andrassew naplófolyamán is: a blogot figyelemmel kíséri és rendszeresen kommentálja az Arctalan nemzedék egyik meghatározó jelentőségű írója, Onagy Zoltán, a Terasz Irodalmi Szekciójának szerkesztője, de Andrassew naplójának társa, kiegészítője a Cseke Gábor által vezetett Milos Könyve, amelyet az erdélyi magyar költő Milosnak, Andrassew kisfiának ír. A 2002 májusra óta vezetett napló Milosnak mesél versekkel, képekkel tarkítva az élet dolgairól, és Andrassew weboldaláról nyílik Fruzsina naplója⁶ is, amelyben a vajdasági Nagy Farkas Dudás Erika jegyzi fotókkal illusztrált, irodalmi szándékkal íródó naplóját, kivéve pedig még egy egész sor szerző szerepel az Andrassew által bemutatásra kerülő Hungarian Blogger⁷ oldalain.

A szépirodalmi szándékkal írt, és a világhálón szinte az írással azonos időben megjelenő naplók mellett azonban hemzsegnek a nem hivatásos írók blogjai, amelyek sajátos módon helyet követelnek maguknak az önkifejezést és a világ megértését célzó irodalmi szándék mellett, és ezzel egy sor dilemmát vetnek fel az irodalmiság mibenléte korszerű meghatározásában. Mára még eldöntetlen, hogy a blogolás exhibicionizmus, sznobizmus, szubkulturális tevékenység, a szürke hétköznapok dokumentálásának kényszer-cselekedete, vagy éppen az új irodalmiság magának életteret követelő jelensége. A weblogok stílusa ugyanis a tényszerűtől a modoroson át az irodalmiig váltakozik, a szakírók szerint a műfaj⁸ a következőképpen definiálható: „Olyan webhely vagy weboldal, amely rövid, gyakran frissített jegyzeteket tartalmaz. A jegyzetek kronológiai sorrendben olvashatók. Tartalmuk bármi lehet: linkek más webhelyeken található, a szerző által érdekesnek tartott dolgokhoz, rövid beszámoló az olvasmányokról, a szerző személyes életének történései, képek, versek stb. Ami lényeges, az a személyesség, a közvetlenség, a rövid információdarabok időrendben elrendezve. Nevezhetjük egy új mozgalomnak, ami visszahoz valamit az Internet kezdeti, eredeti frissességéből és fésületlenségéből.” A blogoló az blogoló, és nem irodalmi trónkövetelő: maga a műfaj lehet azzá. A blogolás – tegyük hozzá – alapvető lényege, hogy egyetlen gondolat se maradjon publikálatlanul. Dévényi István szerint a webnaplók tulajdonképpen semmilyen fontos információt nem tartalmaznak, a blogoszféra egyenesen az öndicséret vég nélküli megnyilvánulása, az egyik gyakorló naplóíró, Fruzsina, vagyis Nagy Farkas Dudás Erika megállapítása pedig, hogy a webnapló nem egyéb, mint a gondolat abortusza⁹. S ami ismét sajátos, a blogolás lassan női műfajjává evolúál – a bátor becslések jelenleg fele-fele arányra teszik a weblogokat író férfiak és nők arányát. Zsaklin Triste témába vágó cikkében még a férfiaknak ítéli a vezető szerepet, amire Angelday *Plasztikját*, Razzia *Razzlogját*, a *Neurologiát*, a *Matula.hu* és a *Technocol* csoportos weboldalakkal ad példát, de jelzi a nők nyomulását a weben, és néhány jellemző vonásukat is csokorba gyűjti. Ezek szerint a nők naponta többször is frissítik naplóikat, szinte minden kezük ügyébe kerülő megoldást kipróbálnak naplóírás közben, valamint statisztikát vezetnek a látogatókról. Pontosabban rendszeresen látogatják a Statcenter nevű oldalt, ahol pontosan látható, ki mikor és mire kattintott rá. A -lánczi- aláírású cikk szerzője pedig közé is tett néhányat a magyar blogger-lányok internetes címeiből¹⁰.

Az Internet egy másik – távolról sem irodalmi – zsánert is felvetett, a fake-et, vagyis a közismert személyek arcát számukra

előnytelen helyzetbe montázsolt hamisítást, amelyek eredménye olyan, a hálón át bárki számára elérhető fotó, amit a rajta szereplő bizonyára nem szívesen tenne ki az ablakába, de még nappalija falára se. Az ilyen tartalmú oldalak látogatottsága is nagy: már a középkori megállapítás is azt mondja, hogy a kép11 a világiak Bibliája, vagyis könyve, tehát olvasmánya, azt pedig tudjuk, hogy a mobiltelefonok második generációja által lehetővé tett rövid szöveges üzenetek küldése és a számítógép használata olyanokat is írásra kényszerített, akik korábban nem éltek ezzel a mesterséggel, ám közülük sokan nem az összetettebb tartalmak irányába vonzódnak, hanem kukkoló hajlamukat elégítik ki pucér énekes- és színésznők, kellemetlen helyzetbe hozott politikusok hamisított fotói között lapozva, és akkor is élvezvén a kép által elbeszélte történetet, ha tudják róla: NEM IGAZ.

Az Internetnek ugyanis nem mércéje az igazság. Szemünk előtt zajlik azonban egy folyamat, egy médiaforradalom, amelynek következményét némelyek a másodlagos orális kifejlődésében látják, amely a digitális technológia nyújtotta lehetőségekkel segíti új, kollektív műfajok kialakulását, és technológiailag is kifejezésre juttatja a szerző halálának filozófiai koncepcióját. Az írással meghatározott európai kultúrában nevelkedettek számára az írás és az olvasás valamiféle magasztosságot, szentséget, az igazságot hordozó megjelenési formát jelentett, és ezért nehéz elképzelnünk egy olyan új technológia által meghatározott világot, amelyben az írás és az olvasás nem hordozza magában az igazság attribútumát.

*

Az írott szó becsületével kapcsolatosan Mészáros Zoltán a következőképpen érvel: „Jellemző, hogy a masszoréta írók kezdet mostak, mielőtt le kellett írniuk a Kimondhatatlan nevét, és ha egyszer tévedtek, az egész tekercest elégették, kollégáik (a középkori szerzetesek) hasonló gondnal másolták a vulgátát, noha inkább mással foglalkoztak, hogy a valdsenek mindent kockáztassanak egy-egy nép nyelvén írott Bibliáért. Az egyiptomi írás papi írás volt, és görögül hieroglif írásnak (hierogliphikon grammata) nevezték. Nos, a hierogliphikon jelentése: szent vésetek (pontosabban a szó egyik fordítása ez lehet). A papiruszra írást is hieratikusknak nevezték, amelyben szintén benne van a hierosz, a szent szó. A kínaiaknál pedig a mandarinok évezredekig őrizték és másnak nem adták át az írástudás kiváltságát. Az írás a megörökítés eszköze volt, a transzcendencia kapuja, és ezt jól tudták.”

„Az olvasni tanulás minden írástudó társadalomban valamiképpen beavatás is, ritualizált átmenet a függőség és a kezdetleges kommunikáció állapotából a közösségi emlékezet világába” – írja *Az olvasás története*¹² című könyvében Alberto Manguel, és ezzel rámutat az olvasás titkos tudást hordozó cselekvés-jellegére, amit oly érzékletesen jelenített meg Dürer a Vulgata-fordításon dolgozó Szent Jeromos átszellemült arckifejezése és az asztalán heverő koponya között teremtődő jelképiségben – az olvasás a tudás és a bölcsesség tovább-hagyományozódásának záloga. Az olvasás jelek megfejtése, és az ember egész élete során olvas, hiszen az őt körülvevő világ jeleit fordítja le a maga nyelvére és a maga tudására. A könyv pedig olyan jelegyűttes, amit a jelentésközvetítés szándékával hoztak létre alkotói. Az írás azért döntő jelentőségű az emberi kommunikációban, mert segítségével elképzelhetetlen mennyiségű jelentéssel bíró jelet lehet megörökíteni.

Az olvasásnak van egy ősi, még a második században lefektetett szabálya, vagy pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, felismerése, amely az olvasás aktusának mérvadó meghatározásává vált, mégpedig az, hogy maga az olvasás is egyfajta – íratlan – palimpszeszt. A legújabb olvasott szöveg ugyanis mindig felváltja az előzőt, úgy írja felül azt, hogy egyben magába is foglalja, minden újabb olvasmány a korábbiakra épül. Az olvasás tehát kumulatív aktus, és mértani haladványt követ, minden megelőző olvasmány megtalálható a legutóbbiban.

De akkor ki legyen a gazda?¹³ Az író, vagy az olvasó? – kérdezhetjük bátran Denis Diderot-val, kinek a portékája az olvasóban kumulálódó olvasmány, azé-e, aki az elsődleges szöveget megalkotta, vagy azé, aki az olvasás által értelmet ad neki? Azé-e, akinek írói munkája foglalkozásszerűen a kenyérkeresete, aki szellemi termékét materializálva áruvá tette és felkínálta a (szellemi és materiális) piacnak, vagy azé, aki a könyvesboltban megvásárolta és hazavitte a regényt vagy a verseskötetet? A könyvnek ugyanis éppenséggel mindegy, hogy az eladó pultján áll, vagy valakinél odahaza a könyvespolcon. Életét ugyan az írója adja, de létét nem a kintomtatásnak, az üzletbe kerülésnek vagy megvásárlásának köszönheti, hanem az (el)olvasása hozza meg számára létezésének ontológiai bizonyosságát. Olvasson, hogy éljen – tanácsolta Flaubert, ám gondolata, miszerint az olvasónak kell a javasolt tevékenységet végeznie léte fenntartásának érdekében, fonákjára is fordítható: azért olvasson, hogy a könyv éljen, és csak ezt követően, mintegy másodlagosan, a könyv léte által az olvasó is élhessen. Az olvasói szerep megteremtésével a szerző/olvasó egyszersmind kinyilvánítja az író halálát. Ahhoz ugyanis, hogy a szöveg, a vers, a regény (értelmezése) végérvényessé váljék, az írónak el kell engednie kezéből a művét, vissza kell húzódnia, létezésének – szerepe létezésének – meg kell szűnnie. Az író jelenlétében a szöveg nem teljesezhet ki, az olvasó nem keltheti életre. A világot, ami nem egyéb, mint egy könyv – állítja a mítosz és a teória –, bekebelezi az olvasó, aki maga is csupán egy betű a világ szövegében. Így jön létre az olvasás vég nélkülségének körkörös metaforája: az vagy, amit elolvasol.

Ám miként lesz a világból könyv, és fordítva, könyvből világ? A metaforikus azonosítás ugyanazon időben keletkezhetett, mint az írás és az olvasás, a zsidó vallás már használja a könyvet és a világot kiegyenlítő metaforát és a világnak a betűk általi teremtésének képzetét. Az ősi talmudisták úgy látták, a Bibliába jelentések sokasága van belerejtve, és a mi világi utunk célja e jelentések folytonos keresése; a kabalisták egészen az írásjegyekig lemenően keresték az értelmezési lehetőségek variációit. Ez az elvont tevékenység a késő középkor miszticizmusának előretörésével nyert mai értelemben is használatos megfogalmazást. Fray Luis De Granada, egy tizenhatodik századi spanyol misztikus vélte úgy – a több ezer éves hithagyomány nyomán –, hogy a világ egy könyv, és ha a világ egy könyv, akkor a világban létező dolgok annak az ábécének a betűi, amellyel a könyv megírta. Aztán a múlt évezred végén Walt Whitman szemlélete árnyalta némileg ezt a meglátást. Szerinte a szöveg, a szerző, az olvasó és a világ egymást tükrözi az olvasás aktusában, abban a cselekedetben, amelynek jelentését addig tágította, míg nem az összes létfonosságú emberi tevékenység megjelölésére alkalmassá vált, egyszersmind a világmindenségre is, amelyben mindez megtörténik. Annak kimondása, hogy az író egyenlő az olvasóval, hogy a könyv igazából ember, az ember pedig könyv, a világ egy szöveg, a szöveg pedig nem más, mint a világ – nem más, mint az olvasás mesterségének megnevezése. Whitman arra mutatott rá, hogy olvassuk a világot, mert a halandók számára ez a kolosszális könyv a tudás egyetlen forrása. Igaz, a tudomány inkább Hans Blumbergen tiszteli ennek az elképzelésnek a teoretikusát, ugyanis a múlt század hatvanas éveinek legelején, amikor az olvasói paradigmaváltást jelentették be a különböző irodalomtudományi iskolák, körbejárva a műalkotás értelmezésének lehetőségeit vagy kinyilvánítván annak lehetetlenségét, könyvet írt a világ olvashatóságáról, amelyben az olvasás kulturális eszméje a modern világmegértés egyetemes metaforájává válik. Borgesnek, az alexandriai embernek a könyveken és Isten betűin keresztül megvalósuló világbirtoklását talán említeni se kell ezzel kapcsolatosan, de itt van Orhan Pamuk török költő világos meglátása és egyértelmű magya- rázata: „Nem vágatsz neki az életnek, ennek az egyirányú postakocsi-utazásnak még egyszer, ha már véget ért, de ha könyv van a kezében, mindegy, mennyire bonyolult vagy nehezen érthető, ha befejezted, kívánságod szerint visszatérhetsz az elejére, újraolvashatod, s így megértheted azt, ami bonyolult, s vele megértheted az életet is”. A világ talán önmagában elegendő, mert nem több és nem kevesebb, mint a valamennyiünk számára nyitva álló könyv. Nem új keletű felismerés, Alberto Manguel páratlanul szellemesen és tetemes tudással írt

könyvében, *Az olvasás történetében* számtalan gyökerét tárja fel ennek az elgondolásnak, egyik közülük Goethe 1774-ben írt versének két sora:

*Így a természet könyv, mely él,
s az is érthető, mit nem értenél.*

Vagy George Santayana gondolata: „Vannak könyvek, amelyekben a lábjegyzetek vagy valamely olvasó kézzel írott széljegyzetei még a szövegnél is érdekesebbek. A világ is ilyen könyv.” (S miként látjuk, Santayana a participatív irodalom lehetőségét, a szöveggel folytatott aktív kommunikáció adottságát vetette fel.)

A könyv végső soron a megismerést szolgálja, annál is inkább, mert miként észrevételeztük, magában foglalja az előtte született művek tapasztalatait. Tapasztalatait? A tizenharmadik századig bizonyára így lehetett, mert a könyv valami módon mindig a tudás megőrkítését és továbbadását szolgálta. Onnét kezdve azonban, hogy a középkor végén áttértek a kis számú könyv intenzív olvasásáról a nagy számú könyv extenzív olvasására, már nem pusztán a tudás megszerzése érdekében forgatták a könyveket, hanem szépérzéküket legyezgették vele, kitalált történetekben lették örömeiket, az érzéki tapasztalás helyébe lépő szellemi tapasztalatszerzésre irányították figyelmüket. Innentől fogva változik a könyvek, a műalkotások értelmezésének módszere is: amíg korábban az intenzíven olvasott könyveknek kialakult a kanonizált, az olvasóközönség számára egyértelmű értelmezése, az extenzív olvasó már kisajátította magának a jogot az olvasottak egyéni értelmezésére, mondván ahány olvasó, annyi jelentés, és hogy az olvasás története nem egyéb, mint minden olvasó egyéni története. Ez az a tulajdonképpeni szerzőgyilkosság, amiről Barthes és Foucault az olvasó megszületésével párhuzamosan beszél a múlt század második felében.

Vergilius szerint elefántcsontból faragták a Hamis Álmodók Kapuját, Sainte-Beuve szerint pedig ebből az anyagból épült az olvasó tornya, ahová visszavonulhat és megoszthatja könyveivel a magányát. A magányos, az életet könyvekből magába szívó alexandriai ember azonban, Nietzschevel szólva, végső soron könyvtáros és korrektor, a könyvekből felszálló portól meg a sajtóhibáktól nyomorultul megvakul. Előtte azonban fontos dolga van: olvasni és értelmezni. Ez utóbbi tevékenységnek óriási a holdudvara manapság is. Maga az irodalom fogalma is olyan jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt századokban, hogy csupán erről a fogalomváltozásról könyvnyi tanulmányok jelentek meg, amelyek egyben megegyeznek: az irodalom fogalma a szépirodalom elkülönülésével jelentésszűkülésen ment keresztül, és a tudás-tartalom meg az ismeretközvetítés helyett a fikcionalitás lett a fő attribútuma. Legyen így vagy úgy, annyi bizonyos, hogy a művész nem írhat le egy szót, hogy az ne emlékeztetne valami már meglevőre (Susan Sontag); egy-egy műalkotás mindig az őt megelőző műalkotások kritikája, ami egyben magába is foglalja ezeket az alkotásokat, fölülírja őket, lényege a szüntelen palimpszeszt. Valamilyen hasonló folyamat zajlik le az olvasás közben is, mint az írás során: a könyvek olvasása közben emlékezünk, összehasonlítunk, más, régebbi olvasásokból származó emóciókat idézünk meg. Ezt, a művet megelőző, más művekre is irányuló figyelmi olvasást nevezi Ezequiel Martínez Estrada a házasságtörés legkifinomultabb formájának. Ez a házasságtörés nála ugyanazt jelenti, mint Barthes-nál a szerző halála: többé már nem az a fontos, hogy mit akart a szerző mondani, hanem az, hogy az olvasó milyen értelmezést adott a műnek. Ennek alapján pedig minden értelmezés tulajdonképpen félreértelmezés, és ne feledjük, jogos félreértelmezés. A könyv, vagyis a szöveg *piknik*, ahol a szerző hozza a szavakat, az olvasó pedig a jelentést, vallotta az aforisztikus Georg Christoph Lichtenberg, megint a tizenharmadik században, jelezvén, hogy a befogadó aktív, vagy éppen konstitutív, ma pedig már participatív részvétele nélkül aligha képzelhető el, hogy hozzáférjünk a műalkotás értelméhez, ami nyitott és plurális, de korántsem végtelen: az értelmezések számszerűen kimutathatatlannal mennyiségének határt szab a nyelv logikája, a nyelvtani konvenció és természetesen a józan ész. A műalkotás tehát egyfelől tény, tárgy, objektum, egyedi termék, másfelől pedig esemény és tapasztalat, értelmezése során megsokszorozódó és alakváltó produktum. A szöveg jelentésének gazdagítása az olvasó képességeivel és vágyaival van arányban. Az olvasás ugyanakkor a kezdet kezdetétől fogva nem egyéb, mint az írás apoteózisa. Végső soron az írók szaporítják az olvasókat, akikből szintén írók lehetnek. Italo Calvino szavával élve olvasni annyit tesz, mint elébe menni valaminek, ami most van keletkezében – természetesen ez a genezis az olvasóban zajlik le, mert végső soron ő teremti (újra) a művet. Az olvasó pedig, aki mindent maga teremt, vagyis minden olvasmányát maga teremti, anélkül, hogy érdekelné a szerző alkotó-szándéka, nem tanul semmit, ám aki ezzel a szándékkal folyamatosan és váratlanul találkozik, az jelentős és felkavaró felfedezéseket tehet (Jonathan Culler). Ennek kapcsán érvel Radnóti Sándor¹⁴ egyik hipotézisében, hogy a szerző halála egyszerűen a nagy szerzők halálát *jelenti*, akárcsak a jelentés végtelen kitágítása a művekben a művek jelentésének hiányát, az olvasó megszületése a művészet tetszőleges és önkényes manipulálását.

Az írott szöveg ugyanis nem egyéb, mint papírra vetette beszélgetés, aminek az a célja, hogy a jelen nem levő partner is ki tudja ejteni a neki szánt szavakat. Ez a feltevés, vagy inkább magyarázat onnét eredeztethető, hogy a Biblia őseredetű nyelvei, a héber és az arámi, nem tesznek különbséget az olvasás és a beszéd aktusa között – mindkettőre ugyanazt a szót használják. Tudjuk, a zsidók és a muszlimok a hangos olvasás mellett egész testtel is részt vesznek a szent szövegek olvasásában. Szent Ágoston, éppúgy, mint Cicero, beszédbeli képességnek tartotta az olvasást. Cicero szónoklatnak, Ágoston prédikációnak. Az olvasni tanulás minden írástudó társadalomban valamilyen beavatás is, ritualizált átmenet a függőség és a kezdetleges, vagy pontosabban egy más, az orális kommunikáció állapotából a közösségi emlékezet világába. Az átmenet könyvek segítségével megy végbe, s a gyermek így ismerkedik meg azzal a közös múlttal, amelyet minden olvasmányával többé-kevésbé megújít. Az ember azért olvas, hogy kérdezzen – fogalmazta meg közérthetően Franz Kafka, és ugyanezt állítja korunk filozófusa, Arthur C. Danto is, amikor azt mondja, hogy értelmezés nélkül semmi se lehet műalkotás. Borges pedig az idő újabb cáfolata kapcsán azt állítja, hogy soha nem olvashatjuk ugyanazt a könyvet kétszer. Vagyis, hogy soha nem térhetünk vissza ugyanahhoz a könyvhöz vagy akár ugyanahhoz a laphoz, mert a váltakozó fényben mi is megváltozunk, meg a könyv is, emlékeztünk hol elhomályosul, hol kitisztul, és sohasem tudjuk pontosan, mi az, amit tanulunk és felejtünk; sem azt, hogy mire emlékezünk. Ehhez a gondolatmenethez csatolhatjuk Marguerite Duras vallomását, miszerint „Strandon vagy parkban ritkán olvasok. Nem lehet kettős világosságnál olvasni, a napvilágnál és a könyvből áradó fényben. Villanyfénynél kell olvasni, úgy, hogy a szoba homályban maradjon, és csak a könyvoldal derül fel.” Duras bizonyára olvasta Proustot, aki meg így vallott: „Az igazi könyvek nem fényes napvilágból és baráti beszélgetésből, hanem félhomályból és csendből születnek”.

Tény, hogy ha kezünkbe vesszünk egy könyvet, az azt megelőző és az azt követő könyveket is forgatjuk, nincs jogunk semmibe venni a nem létező vagy a még nem létező köteteket sem. Azt azonban már olvasója válogatja, hogy mit olvas ki egy könyvből, miként értelmezi az Umberto Eco-i nyitott művet, amelynek egyik fő jellemjegye a non finito-állapot, az ambivalencia és a polivalencia, és ami nem egyéb, mint szüntelen palimpszeszt, vagy az előző tudások zanzásítása és megújító konzerválása, egy nyelv logikáján belüli tökéletesedés vagy elzűllése. Az értelmezés mint a műalkotást létrehozó aktus ma ugyan a tudomány tárgya, de ennek ellenére a műértelmezésre nem a tudomány hivatott. Hiszen, amennyiben a tudomány valami tébolyult szándéktól vezérelve vagy véletlenből magára vállalná ezt a szerepet, a művek extenzív olvasását visszafordíthatatlanul át kellene vennie a művek intenzív olvasásának és közösségi érvényű értelmezésének. Már pedig ez a rítus nemcsak a szerző, hanem az olvasó halálát is jelentené. A skolasztikus

irodalom megszűntével az ilyen, egyetemes (érvényű) olvasatoknak befellegzett, ám az is igaz, hogy Guttemberg óta – Márai Sándor után szabadon – nincs értéke a tudásnak. Az ember csak felnyúl érte a polcra, és máris a kezében. De minek? – kérdezte még Márai, ám én nem ezt a kérdést tenném fel, inkább azt, hogy az olvasás nem vált-e a feledés gesztusává. Nem véletlenül mondjuk, hogy a könyvet bárhogy becsukhatjuk, letehetjük és elfeledhetjük. Nem véletlenül szögezte le már Francis Bacon, hogy „vannak megízlelni, vannak fölfalni való könyvek, s van egy kevés olyan, amely megrágni és megemészteni való...”, az olvasás – mondjam már ki én is a legújabb kori varázsszót: paradigmaváltása – az értelmezés szabadságának végső kitágítása, a pop-art és a „midcult” által beharangozott szubjektív szabadsága, mintha a feledés gesztusává avatta volna a műélvezet megmagyarázhatatlan aktusát. Hol van már a palimpszeszt többé-kevésbe felfejthető rétegeztsége, amelyben intellektust próbára tevő élvezettel bóklászik a befogadó. Megvenni, belelapozni és félretenni – ez a jelszó. Csak nem tudni, a „nagy” szerzők halála, vagy éppenséggel a (könyv)olvasó halálát jelenti be ez az imperatívusz.

A feledés azonban távolról sem az olvasó sajátos magatartása. Csányi Erzsébet mutatott rá, hogy a költészet alapproblémája is a feledés: „Az emberi életben legvadabb erő a felejtés köde és gomolygó homálya. A műzsák dolga, hogy az ihlet pillanatában mindenképp Emlékezetet leheljenek a költő lényébe, feltöltsék múlttal, Mnemosyné, a műzsák anyja is segít: éles körvonallal határolja el a kreativitás pillanatában a felejtéstől elragadott, egyedül lehetséges és semmi mással nem pótolható képet, költői szót. [...] Az Emlékezet leányai, a műzsák a világ alapvető valóságaiént hámozzák ki a köd burkaiból azt is, ami igaz, és azt is, ami csak a képzelet műve. A világról szőtt vízió így lesz egész.” Hogy milyen rettenetesen összetett az emlékezés és a feledés egymásba ölelkező kapcsolata, Szent Ágoston mondja ki: „Ha pedig a feledésre emlékezem, jelen van az emlékezés és a feledés is. Az emlékezet, mert vele emlékezem, és a feledés, mivel reá emlékezem. Mi egyéb azonban a feledés, mint az emlékezettől való megfosztottság? Milyen módon van tehát jelen, hogy emlékezzek reája, ha mikor jelen van, nem emlékezzetek?”

A digitális technológia egyik alapvető előnye, hogy különböző hordozókon bizonyos időre megőrizhetővé teszi az információkat, a különböző keresőmotorok használatával pedig előbb vagy utóbb az érdeklődő rá is akadhat a jelhalmazban, a jelőceánban a keresett szövegre. És egyelőre úgy tűnik, nincs olyan módszerünk, amivel elbírálnánk, a rengeteg hülyeséget, sőt gonoszságot is megjelenítő tartalmaktól miként különítsük el az „életet mentő, tanító” és a közömbös tartalmakat, sőt arra sincs jogunk, hogy ilyen különbségtételt végezzünk és valamit megőrzésre érdemesnek, valami mást pedig törölésére ítéljünk.

*

A magas- és populáris kultúra közötti határ egyre keskenyebb sávra szorul vissza, az egymást mereven elutasító viszonyuk dinamikus összefonódással alakul, az irodalom elveszíti némaságát, a könyvtárak a tudás tárházának magasztos és magányos titokzatosságát, az Internet-kávézók és multimediális munkaállomások előtt már nem a tudás után kutatók százezrei pergetik az online archívumok meta-adatbázisait, hanem a felhalmozott tudás felhasználói. S hol van már ennek a tudás-adatbázisnak a mérete az avignoni pápák 2000 – 2500 kódexéhez képest? Ráadásul a világhálón elérhető szöveg nem holt anyag, hanem folyamatosan, dinamikusan változó és módosítható, a felhasználó által szöveggé, hangképpé, képként egyaránt átalakítható. Az elsődleges oralitásból kiemelkedő írástudás és az olvasás szentséges kiváltsága tulajdonképpen a könyvnyomtatás feltalálásával elveszítette értékét, és ugyanakkor a műveltség megszerzésének egyre egyszerűsödő lehetőségei a Gutenberg-galaxison belül teremtettek irodalom-központú kultúrát, s ennek székhelyei a könyvtárak voltak. Amióta a könyvtárak szerepét a chat-roomok és Internet-archívumok vették át, a tudás is annyit gyarapodott, hogy ma valójában senkinek sincs fogalma arról, hogy a Háló, ez a kollektív hagyományt újratemtő – a másodlagos oralitás irányába vezető – hatalmas gépezet milyen típusú és mekkora mennyiségű ismeretet hordoz magában, ami elvileg bárki számára hozzáférhető, csak annyit kell tudnia, hogy mit keres. Az ismeretek effajta kollektivizálódásának lehetősége a Gutenberg-galaxisban nevelkedett, könyv- és tudásközpontú egyénekben természetesen reflexszerű ellenérzést, sőt félelmet vált ki. Nem is olyan rég egy esztéta 15 azzal riogatta az irodalmi műhelyek gondjairól, kilátásairól és jövőbeli elképzeléseiről párbeszédet folytató írókat és irodalmárokat, hogy olyanok, mint egy „letűnt korszak szerzetesei” akik talán évszázados szerepük megszokásából, talán a „mindent forradalmasító” számítógépes technika lehetőségeinek nem kellő ismeretéből, vagy talán a kiszámíthatatlan távlatoktól való félelemből ragaszkodnak megingott hídfőállásukhoz. Nem akarnak számot vetni azzal, hogy hagyományos írói státusuk és kiváltságuk alapvetően megkérdőjeleződött; konok makacssággal kitanak mesterséggyakorlásuk jól bevált módszerei mellett, akárcsak a könyvnyomtatás kialakulása után a kódexmásolók. Pedig a számítógép, az internet, a digitális szokosíthatóság, az angol nyelvű kommunikáció korában, úgy látszik, bealkonyult a kézírásnak, a levél- és dokumentumtárakban való filológiai kutatásnak, de a hagyományos könyvkiadásnak, a könyvtári készletezésnek, postai levelezésnek, sőt talán még az írási és olvasási szokásainknak is. Ezért legelőször az alkotóknak-gondolkodóknak illenék átgondolniuk szerepüket és jövőjüket, mivel egyre nyilvánvalóbb, hogy a korlátlan mennyiségű szöveglétrehozás és -szokosítás, a korlátozhatatlan kommunikációs tevékenység és ismeretszerzés következtében az irodalom nem az írók és irodalmárok belügye többé.” – írta Bálint Péter a levél- és naplóról szóló könyvében¹⁶.

Umberto Eco véleménye szerint az elektronikus kultúra is jöszerevel a betűkre épül, hiszen a számítógép képernyőjén leginkább betűket jelenítünk meg, így szerinte a digitális éra nem hogy megszüntetné az írott kommunikációt, hanem éppen ellenkezőleg, korábban nem olvasó tömegeket bír olvasásra. Reményi József Tamás Eco optimizmusát követve szögezte le, hogy „az új szövegvételezés új szövegalkotást feltételez és hív elő, s az önkifejezésnek az a formája, amelyet irodalomnak nevezünk – lehet, megszokásból így fogják hívni a jövőben is¹⁷ –, végképp elhagyja korábbi műneveit és műfajait, szétoldja a nyelv és a stílus több évszázadon át alakult, minden radikális újítás nyomán is önmagába visszazárulni képes szabályrendszerét”. A huszonegyedik század első évtizedének elején úgy tűnik, indokolt a derűlátás. Az elektronikus kultúra és a digitális műveltség egyelőre a szövegszerű közlésekre szorítkozik. A hálón minduntalan belebotlunk a digitális irodalom tárházaiba¹⁸, valamint a sajátosan új műfajként jelentkező e-zin (elektronikus magazin) és blog (webnapló) is megtalálta állandó helyét a hálón¹⁹. Tény azonban, hogy a digitális kultúra jelentkező új műfajai az írott szöveg felől a vizualitás irányába mozdítják el a művészi megformálást. A képvers, a számítógépes kombinatorikával előállított szöveg nem újdonság, hiszen Quirinus Kuhlmann (1651–1689) sziléziai német költő már a tizenhetedik század derekán megalkotta a versíró gép modelljét, amely a szavak kombinálásával hozta létre az eszményi műalkotást. Nem újdonság tehát, hanem változás, amely során nem a digitális technológia terjesztette be az igényét az irodalomra, hanem az irodalom talált új eszközre, ami az irodalom demokratizálódásához, az arisztokratikus író és az arisztokratikus olvasó szerepének megszűnéséhez vezet. Reményi József Tamás értelmezésében ez egyfajta visszatérést jelent, a kódexmásolók ugyanis mindig hozzáírtak valamit az eredeti szöveghez, kommentálták annak tartalmát, egyes részeket elhagytak. Ennek a participatív tevékenységnek a könyvnyomtatás vetett véget, ami a nagy példányszámok eléréseért és a szöveg hiteles másolataért a személyesség elvesztésével fizetett. A digitális kultúra véget vetett a személytelenség diktátumának és visszahozta az elvesztett személyességet: „A néma és változatlan műalkotás, illetve a mindig változó olvasat eddig érvényes egyensúlya helyén az illékonyan változtatható szövegek és az aktív befogadás új egyensúlya áll. A megértés immáron nem rejtőzik el az olvasásban, az interpretáció

immáron nem korlátozódik az olvasatra. Az átlagolvasó eltűnt, de helyette feltűnik a kalandor kedvű, együttműködést javasoló, a szöveget nem csupán kihívó, de bármikor gátlás nélkül átíró újraalkotó társszerző, ha tetszik, médiafogyasztó alakja. A nagy, néma olvasások korszaka valószínűleg lezárulóban van.”

*

Danilo Kiš szerb, vagy inkább az „utolsó jugoszláv” író már a múlt század második felében bejelentette, hogy az irodalom immár anakronizmus, efemer jelenség, tehetetlen a valósággal szemben, képtelen bármit is kezdeni a világgal és a világban, az író és könyve pedig közönség nélküli, végtelen magányra és gyötrő kételkedésre vannak ítélve. A participatív irodalom túlteszi magát ezen az elbizonytalanodáson és folyamatosan keresi társát a faluvá zsugorodó világ valamelyik szegletében, szövegek létrehozójának lenni többé nem magányos elkötelezettség. Az „internetes” (napló)írók nem a »hallhatatlanságot« keresik, nem az »örökkévalóságot« célozzák meg írásaikkal, hanem a jelenvalóságra és pillanatnyi létükre reflektálnak, miközben, ha maradéktalanul nem őszinték is, nem sértik meg, alakítják át annyira a valóságot, mint az írók, hogy elnyerjék egy bizonyos olvasókör tetszését, viszont hozzájuk hasonlóan az »életüket játsszák meg tétként«, ezért konkrét feleleteket akarnak adni szorongató kérdéseikre – írja idézett művében Bálint Péter²⁰, de egyben kiemeli a Gutenberg-galaxisban felnőtt író aggályait is a participatív irodalommal szemben: „ha a nyilvánossághoz jutásnak többé nem feltétele az alkotói tehetség és igényesség, a hosszadalmas és fáradtságos műhelymunka, a szerkesztők közléshez való hozzájárulása, a kritikusok és bírák ítélete, a kiterjedt könyvesbolti lánc működtetése – mivel a számítógép és a multimédia segítségével bárki részt vehet egy nemzethatárokon és szellemi hagyományokon is átlépő világhálón –, miféle kritériumok és preferenciák, tájékozási pontok és ajánlások figyelembevételével választanak »olvasmányt« a jövőbeni olvasók? Hogyan, miféle »játékszabályok« alapján lehet meggyőzni a multimédia »kollektív játékában« résztvevőket arról, kiket tartanak egyfelől »hivatásos alkotónak«, másfelől az alkotások értelmezésében a közös emlékezet újraélesztésében pusztán csak »társak«? Milyen státusa és joga van az egyiknek, s milyen a másiknak? A szükséges megegyezés hiányában tarthatatlanná válhatnak a korábbi szereposztások, annak a veszélye nélkül, hogy a kanonizált irodalom ne veszítsen még nagyobb teret és súlyt.²¹

Philippe Lejeune *Cher écran... journal personnel, ordonnanceur, internet*²² című könyvében laikus internetes (napló)írók véleményeit gyűjtötte egybe, amelyek az új médiummal való elragadtatás mellett éppen azokról a dilemmákról is beszélnek, amelyeket Bálint Péter vetett fel az internetes naplóírás és levelezés kérdésében. Ami olyan vonzó számomra a számítógépen, s ami nem létezik a papíron, az a névtelenség, a semlegesség és az írás eldobhatósága. Semmiféle kedves vagy könnyed nyom nem marad, nem létezik a papíros vagy a jegyzetfüzet szeretete, mely elszórakoztatna. Azt hiszem – sőt bizonyos vagyok benne –, hogy sokkal kevésbé terjedősen írok a számítógépen, mint a fehér papíron [...], (ugyanakkor) sokkal kevésbé hatolok a lelkem mélyére, ha a számítógépen dolgozom, mintha tollal írnék. [...] Bizonyíték: amikor szükségét érzem, hogy mélyen magamba nézzek, újra előveszem a tollat és a fehér papírost. A szavak sokkal könnyebben jönnek, és újra felfedezem az írás érzékiségét, ami nem sikerül a billentyűzeten.

Az Internet nyelve alapvetően az angol, ennek a szupermédiának a működőképességét az azonos nyelvhasználat teszi lehetővé, és ezáltal válik az általa hordozott információ elérhetővé és felhasználhatóvá. Mit jelent ez a tény a nemzeti irodalmak szempontjából? Valamiféle világirodalom megteremtése a kimondatlan cél, vagy a nemzeti irodalmak megszűnté lesz a következmény? A téma fölött töprengő irodalomtudósok igazából nem borúlátók e kérdésben, szerintük megmarad a nemzeti, a magyar irodalom a globalizációs folyamatok ellenére is, bár kérdéses, hogy tulajdonképpen mit is ért majd évtizedek múltán az író-olvasó az irodalom fogalma alatt. A hagyományokba kapaszkodók borúlátása nem alaptalan, ugyanis, miként Bodoky Tamás észrevételezte: „A weblogok többsége nem felel meg a magyar nyelv védelméről szóló törvénytervezet előírásainak, az újmagyar a neten születik. A bloggerek már az egységesedő globális kultúra gyermekei, könnyebben átjárnak a nyelvi és földrajzi, mint a generációs határokon. Más alapvetések mentén keresik az egyéniségüket, mint a régiek: a technológia és a média a közös nevező. Agymenésük nyelvészek, kultúranatólógusok, marketingdroidok aranybányája lehetne, ha ezek a magasán kvalifikált szakemberek még értenék, miről is beszél a monitor előtt szocializálódott digitális nemzedék.” A szépirodalom mibenlétének huszonegyedik századi tarthatatlanságát valló, és a nemzeti irodalomnak az egységesülő világban várható szerepéről értekező Szegedy-Maszák Mihály a nyelvi egységesülésre hajló irodalom és a nemzeti irodalom közötti közvetítőként természetesen a fordítást emeli ki: „A fordítás létszükséglet – különösen kis nyelvi közösség esetében, amely a világháló korszakában rohamosan egyesülő világgal találja szemben magát. A nagyobb nyelvi közösségeknek több esélyük lehet a hosszú távú fennmaradásra, mert magukhoz tudnak vonzani írókat más nyelvi közösségekből. Míg a közelmúltig jelentős írók választottak más nyelveket – a flamand Verhaeren és Maeterlinck, a román Tzara, Cioran és Ionesco, az amerikai Julien Green, az orosz-zsidó Sarraute, a szenegáli Senghor, az ír Beckett, a magyar Kristóf Ágota és Almássy Éva például a franciát –, napjainkban legtöbbször az angol mellett döntenek, mert így számíthatnak az elképzelhető legnagyobb közönségre. Az egységesülésnek a tömegtájékoztatás a fő mozgatója, mely egyetlen világkultúra látszatát (létezését?) sugallja. A magyar irodalom fordítása azért sürgető feladat, mert az egységesülés előrehaladása akár ki is iktathatja a fordítást, vagy legalábbis szűkítheti az érvényességét. Goethe a jövőben képzelte el a világirodalom létrejöttét. Ez a jövő bekövetkezhet. Természetesen nem látok előre. Csakis annyit állíthatok: a jelenleg még csak bizonytalan körvonalú, alakuló világirodalmi tudatban a magyar irodalom kevésbé érezteti hatását. Némely kisebb lélekszámú irodalmakról is többet tudnak. A Kalevalát világszerte oktatják, és a skandináv irodalmak számos alkotását állandóan fordítják, illetve előadják. Az intézményesültségben sok piaci tényező munkálkodik, de ettől eltekintve megállapítható, hogy a nem anyanyelvi közönség többnyire fordításban olvas, és magyarból sajnálatosan kevés a jó fordítás.” Ha egy nyelv nagyon ismeretlen – tehetnénk hozzá Esterházy Péter gondolatát –, akkor nem látszik rajta, hogy nyelv. A jó fordítások szállhatnak csak szembe azzal a törekvéssel, amely az egyetemes műveltséget az angol nyelvű műveltség kiterjesztésében látta, ugyanakkor pedig az is tagadhatatlan, hogy a világhálón létezik egy magyar-vonulat, amely nem kívánja feladni az anyanyelv és a nemzeti irodalom pozícióját. S nem utolsó sorban a hagyományt, a Gutenberg-galaxis papír-központú hagyományát. Papp Tibor 2001 augusztusában az *Új formák, új médiák a magyar irodalomban* című összefoglalójának végén keserűen állapította meg, hogy a magyar irodalom és annak a jelenleg érvényes kánonjával szemben, vagy amellel jelentkező új kifejezési formák, verbo-voko-vizuális műteremtések nem vették birtokukba a világhálót: „A magyar irodalom és az internet kapcsolata létezik, de meglehetősen alacsony szintű. Nem lép túl az archiváló bizonytalan körvonalú, alakuló világirodalmi tudatban a magyar irodalom kevésbé érezteti hatását. Némely kisebb lélekszámú irodalmakról is többet tudnak. A Kalevalát világszerte oktatják, és a skandináv irodalmak számos alkotását állandóan fordítják, illetve előadják. Az intézményesültségben sok piaci tényező munkálkodik, de ettől eltekintve megállapítható, hogy a nem anyanyelvi közönség többnyire fordításban olvas, és magyarból sajnálatosan kevés a jó fordítás.” Ha egy nyelv nagyon ismeretlen – tehetnénk hozzá Esterházy Péter gondolatát –, akkor nem látszik rajta, hogy nyelv. A jó fordítások szállhatnak csak szembe azzal a törekvéssel, amely az egyetemes műveltséget az angol nyelvű műveltség kiterjesztésében látta, ugyanakkor pedig az is tagadhatatlan, hogy a világhálón létezik egy magyar-vonulat, amely nem kívánja feladni az anyanyelv és a nemzeti irodalom pozícióját. S nem utolsó sorban a hagyományt, a Gutenberg-galaxis papír-központú hagyományát. Papp Tibor 2001 augusztusában az *Új formák, új médiák a magyar irodalomban* című összefoglalójának végén keserűen állapította meg, hogy a magyar irodalom és annak a jelenleg érvényes kánonjával szemben, vagy amellel jelentkező új kifejezési formák, verbo-voko-vizuális műteremtések nem vették birtokukba a világhálót: „A magyar irodalom és az internet kapcsolata létezik, de meglehetősen alacsony szintű. Nem lép túl az archiváló bizonytalan körvonalú, alakuló világirodalmi tudatban a magyar irodalom kevésbé érezteti hatását. Némely kisebb lélekszámú irodalmakról is többet tudnak. A Kalevalát világszerte oktatják, és a skandináv irodalmak számos alkotását állandóan fordítják, illetve előadják. Az intézményesültségben sok piaci tényező munkálkodik, de ettől eltekintve megállapítható, hogy a nem anyanyelvi közönség többnyire fordításban olvas, és magyarból sajnálatosan kevés a jó fordítás.”

Az alkotói dilemmákat félretéve: a digitális technológiának az irodalom fölé vont hálója beernyözi a könyvkiadás gazdasági oldalát is. A Massachusetts Institute of Technology munkatársai 1998 júniusában jelentették be az „utolsó könyv” elnevezésű kutatóprogram eredményét, miszerint kifejlesztettek egy olyan hordozható számítógépet, amelyen keresztül *minden* eddig nyomtatásban megjelent könyv elérhető, lapozható lesz, s az olvasó még jegyzetelhet is az elektronikus könyvoldalakon. A New York-i 3Billion Books Inc. cégnél egy olyan géppel kísérleteznek, amely olyan egyszerűen kezelhető, mint a pénzkidó automata: a megadott nagyságú oldalakra kinyomtatja a betáplált szöveget, kellő méretűre vágja és összefűzi a lapokat, majd pedig kiadja magából a kész könyvet. Ez a munka is a digitális technológián alapul, de nem e-book, elektronikus könyv létrehozása a célja, hanem hagyományos könyvet eredményez, igaz, személyre szabva, akár egyetlen példányban. Ami persze feleslegessé teszi a könyvkiadókat, a nyomdákat, a terjesztőhálózatot, a könyvesboltokat és a könyvtárakat, dolgozóktól, felszerelésestől, épületestől egyetemben. Időközben kiderült, nem olyan fekete az ördög, amilyennek festették az újsághírek. Az AOL Time Warner könyvrészlegének a vezetője úgy jósolta, hogy 2005-ben az összes eladott könyv 10 százalékát elektronikus, szellemes magyarázásban villanykönyv teszi majd ki. Egyelőre ez a remény még nagyon távol áll a megvalósulástól, alig akad vásárló, a viszonylag jobban álló e-könyvkiadók is alig több mint ezer példányt tudnak eladni a bestsellerekből. A meg nem valósuló reményt tulajdonképpen Stephen King *Lövedéken lovagolva* című műve diktálta, a regényt ugyanis kizárólag Interneten közölte a szerző, és amíg ingyenes volt a letölthetőség, százezrek csatlakoztak a honlapjára. Aki azonban szerette volna megtudni, hogy mi a történet vége, kénytelen volt fizetni a letöltésért. Ezt követően még százak se keresték fel a honlapot. Drága az e-book, a kiadók egyre több biztonsági kaput iktatnak be az illegális másolás megelőzése érdekében, és igencsak drágák azok az eszközök is, amelyeket kifejezetten a villanykönyvek letöltésére és olvasására fejlesztettek ki. Érdeklődés persze lenne az elektronikus könyvek iránt, ha nem kellene 15–20 dollárt fizetni egy letöltésért; még a 3–6 dollárért forgalmazott szerelmi történetekért se kapkodnak igazán. Ugyanakkor, amióta a Virginiai Egyetemi Könyvtár elektronikus szövegtárhelyét ingyenesen teszi közzé a klasszikus művek elektronikus változatát, hárommillió példányt töltöttek le ezerhatszáz könyvből.

A villanykönyvvel szemben a mobiltelefon olcsó. Könyvet ugyan nem lehet olvasni vele, de némi irodalmi miniatűrök létrehozására alkalmas. A dpa német hírügynökség 2001 őszén már SMS-irodalmi vetélkedőről tudósított: „Az iskolákban, ahol egykor kicsiny cédulákon vándoroltak az üzenetek, manapság mobiltelefonon, SMS-üzenetek formájában folyik a flörtölés, a puskázás, a randik megbeszélése és lemondása. A legtöbb rövid üzenet többé-kevésbé érdektelen. Egy nemrégiben megrendezett »SMS – irodalom a legkisebb térben« című vetélkedő azonban megmutatta, hogy rövid költemények vagy szépprózai alkotások is betölthetik a mobiltelefon kijelzőjét. Az »irodalom«, a »szerelem« és a »szellemesség« kategóriákban több mint 8000, 160 karakternél nem hosszabb »pályamunkát« kapott a düsseldorfi Uzzi Kiadó, a verseny kiírója. Ez a szám messze meghaladta a várakozásokat. Az egy nyelvészből, egy újságíróból és egy szövegíróból álló bírálóbizottság az előválogatás után fennmaradt 687 műből választotta ki a legjobbbat mindegyik kategóriában. A résztvevők csaknem 26 éves átlagéletkora magasabb volt, mint várták.”

Új műfajként jelentkeznek az online regény, amit a szerző időszakonként, fejezetnyi terjedelemben tesz közzé a Net-en. A Magvető Kiadó és az Axelero internetes portálja, az Origo 2000-ben hirdette meg online regénypályázatát. A 126 beérkezett szinopsziszból a bíráló bizottság hét szerzőt választott ki, akik hétről hétre új fejezettel jelentkeztek. Hat hét elteltével a közönség és a zsűri három szerzőnek adta meg a lehetőséget, hogy befejezze a harminchárom fejezetből álló regényét. Az interaktív, online regények a közönség folyamatos közreműködésével születtek meg. Az olvasók hol a történet bonyolításába szóltak bele, hol a műfaji sajátosságokhoz fűztek megjegyzéseket. A 2001 tavaszán lezárult versenyt Jake Smiles *1 link* című online regénye nyerte meg.

A participatív irodalom körüli kollektív játék külön műfajokat teremtett: az említettek mellé sorakozik fel a virtuális könyv és a virtuális könyvbemutató. E kettő mibenlétét Balla D. Károly ötletgazda a következőképpen vázolta: „Virtuális könyv: Olyan könyv, amely csupán és kizárólag a virtuális térben nyeri el létezését, onnan nem emelhető ki. Ezt nem törvény vagy szabály tiltja, hanem a lényegéből fakad, mint ahogy a felhő lényege is saját felhőségében foglaltatik: amint lecsapódik vagy feloszlik, már nem felhő többé, hanem eső, hó, jég – vagy láthatatlan páratartalom. A is ugyanígy megszűnik önmaga lenni saját életterén kívül.

– A ~ nem csupán minden nyomtatott társától különbözik élesen – ugyanígy nem téveszthető össze semmilyen digitális kiadvánnyal vagy e-bookkal, nem is hasonlít rájuk, lényegét illetően különbözik tőlük, azoknak ugyanis van valamilyen szövegteste (ha digitális jellegű is), amelyet akár ki is lehetne nyomtatni – míg ilyennel a nem rendelkezik. A hiányzó szövegtesten kívül azonban a szinte az összes többi olyan tulajdonsággal rendelkezik, mint hagyományosabb társai. A ~-nek van szerzője, címe, gyakran szerkesztője, összeállítója – és természetesen kiadója is. Van borítója, nem ritkán hátlapja, utóbbin a szerző fotója és esetleg nyúlfulnyi farkszöveg, vagy hogy is hívják. Továbbá: a katalogizálható, szerepeltethető a legkülönfélébb bibliográfiákban; ennél is fontosabb, hogy lehet rá hivatkozni, utalni rá, illetve akár idézni belőle, szerepeltetni lábjegyzetekben és irodalomjegyzékekben. Lehet továbbá reagálni rá, írni róla rövid ismertetést, hosszabb kritikát vagy terjedelmes tanulmányt. Feldolgozható keletkezés-története, elemezhető tartalma, formája, stílusa. Lehet róla beszélni, interjút adni, vitát folytatni, konferencia témájául kitűzni. Szolgálhat szakdolgozat, diplomamunka vagy doktori értekezés témájául. Lefordítható más nyelvekre, készülhetnek belőle adaptációk. Érhetik elismerések, adhatók rá díjak, beleértve a legmagasabb virtuális díjakat is.

– A ~ megjelenését virtuális könyvbemutató teszi visszavonhatatlanná.

Virtuális könyvbemutató: olyan virtuális esemény, amelynek során a virtuális könyv bemutatásra kerül. Helyszíne valamely internetes honlap. Résztvevői: a kiadó képviselői, a könyv szerkesztője, a szerző, továbbá meghívott író-társak, akik bemutatják a könyvet: elmondják gondolataikat róla, ismertetik tartalmi, formai, stílusi sajátosságait, rámutatnak jelentőségére, szólnak várható fogadtatásáról, stb. stb. Szükség esetén természetesen idéznek a könyvből, utalnak konkrét szöveghelyekre, stb. Ezek egyaránt lehetnek szakmai expozék és személyes hangú felszólalások. Elképzelhető egyes részletek felolvasása-előadása is színészek vagy a pályatársak, barátok részéről. Ezek után a kiadó képviselője a megjelentetés körülményeiről és a kiadó további terveiről szól, majd a szerkesztő beszél a kézirat keletkezéséről, netán magáról a szerzőről, aki a végén szót kap, és szintén mond ezt-azt. (A végső sorrend és maga a lefolyás is változhat.) Ezután a résztvevők a sajtó rendelkezésére állnak, majd kötetlen beszélgetés következik.”

Kétségtelen, a digitális technológia és az informatikai kultúra módosította a tömegkultúra esztétikai kódjait, és ettől a jelenségtől se félni, se megijedni nem kell. Persze ez a folyamat is sajátos forradalom, néhány talapzatról ledőlnek a szobrok: az (elit) író és az (elit) olvasóe mindenképpen. Helyükbe egy új nemzedéssel új szereposztás is kerül, a tömegkultúra esztétikai kódjaként az ifjúsági kultúra társadalmi kódjai lesznek értelmezhetőek. Kömlödi Ferenc²⁴ meglátása szerint a technokultúrában az új szuper nyelvnek, a digitális adatrögzítésnek és az új szuper médiumnak, a hálónak köszönhetően szorosan összefonódik egymással a művészet, a tudomány, a vallás és a technika, és ennek az összefonódásnak egyenes folyománya lesz az irodalomról való beszédmód

megváltozása; új terminus technikusok alakulnak ki, illetve kerülnek használatra az irodalom vonatkozásában, olyanok, mint a scratch, a loop, a sampling. Egyelőre azonban szerényebb és ritkább az új irodalmi formák eszköztára, ami zömmel még a számítógépet megelőző technikai-technológiai-módszertani lehetőségekből kifejlődött verbo-voko-vizuális irodalom lehetőséget alkalmazza számítógépre. Papp

Tibor ezek összegzésekor az irodalmunkban már a tizenhatodik századtól jelenlevő vizuális irodalomra (képversekre) visszautalva a statikus és dinamikus művekből összetevődő vizuális művek tipológiáját értelmezve beszél topo-logikus, ikonológikus alkotásokról, valamint olyanokról, amelyek *rendezőelve* a toposzintaxis, az ikonoszintaxis, a tipográfiai séma, a tychoszintaxis, illetőleg a lettrizmus rendezőelvére alapuló metagrafika, poszt-írás és hypergrafika. Mindez – ne feledjük – nem képzőművészet, hanem szándéka szerint irodalom, akárcsak a klasszikus irodalmi formától messze elrugaszkodó hangvers vagy az annál fiatalabb performansz. Papp Tibor emellett felhívja a figyelmet a videó szövegközpontú használatára, illetve a kombinatorikára, a véletlenre, valamint a program és a monitor előtt ülő párbeszédére alapuló számítógépes szöveggenerálásra, ami ugyancsak nem új találmány, emlékezzünk csak Quirinus Kuhlmann tizenhetedik századi versíró gépére, ami ötletadója lehetett az egyazon művön belül dinamikus képverseket és szöveggenerált költeményeket létrehozó szöveggenerátoroknak²⁵. Másfelől, az irodalmi szándékú alkotások korszerűsödése mellett, a devianciák szociológiája a deviánsnak tekinthető csoportokat és viselkedéseket alapvetően saját szabályokkal és kódokkal rendelkező kulturális jelenségként és életformaként mutatja be²⁶, és arra a következtetésre jut, hogy kultúrává vált, ami deviancia volt, vagyis könyörtelenül döngeti az irodalom kapuit egy új nemzedék és megszólalási szokása, még akkor is, ha a megfelelés és az érvényesülés letéteményese egyelőre a hagyományos irodalmi kánon követése. Erre mutat ugyanis, hogy a számítógép és az Internet által kínált lehetőségekkel alkotó, hang-kép-verseket, -alkotásokat létrehozó fiatal nemzedék tagjai végtére papírra nyomott, az érvényes kánonokat követő munkáikkal váltak a mai értelemben vett irodalom részeseivé. Természetesen vannak, akik nem adják fel, és vannak, akik megszelídülnek. Az előbbieket – irodalmi szándékaiktól vezérelve – mégsem vesznek bele a tömegkultúra és a közepszerűség diktátuma által létrehozott szövegfolyamba, az utóbbiak azonban könnyebben érvényesülnek – igaz, csupán a könyvet olvasók egyre szűkösebb táborában, ami végtére is – a háló lehetőségeihez és elérhetőségéhez mérten – viszonylagos kiváltság.

Jegyzetek

- 1 A dolgozatban szabad prédaként használtam fel:
Alföldy Jenő: *Álom a jövő század irodalmáról*
Bodoky Tamás: *A nárcizmus diadala a honlapok felett*
Dévényi István: *Blogoszféra*
Domonkos László: *Szellem a palackból. Magyar Világháló – a világban élő magyarok ezredvégi üzenetei*
Esterházy Péter: *A Bermuda-háromszög – a 21. század nyelvéről*
Fried István: *A jövő irodalma: az irodalom jövője*
György Péter: *Az irodalom fogalma és gyakorlata az új technológiai környezetben*
Kárpáti János: *Elsietett volt a „villanykönyv” korszakának beharangozása*
– lánczi -: *Fátylas naplóról*
Mészáros Zoltán: *Az írott szó becsülete*
Papp Tibor: *Új formák, új médiák a magyar irodalomban*
Reményi József Tamás: *A jövő század olvasója*
Szegegy-Maszák Mihály: *Nemzeti irodalom az egyesülő világban*
Vilém Flusser: *Képeink*
Zsakin Triste: *Nőnaplók a neten* című, a világhálón olvasható folyóiratközléseit, illetve cikkeit, és segítségükért itt mondom köszönetet. Az Interneten nem található forrásokat külön jelölöm.
- 2 <<http://www.archive.org>>
- 3 A téma iránt érdeklődők számára ajánlott kiindulópont lehet a <http://www.blog.lap.hu> oldal, vagy például keressenek rá a Blongring oldalaira – a témáról egyébként számos érdekes és értékes cikk jelent már meg.
- 4 <<http://www.terasz.hu>>
- 5 <<http://www.elender.hu/~andrasse/andrasnaplo.shtml>>
- 6 <<http://www.elender.hu/~andrasse/fruzsi/>>
- 7 <<http://www.elender.hu/~andrasse/>>
- 8 A műfajt állítólag Tim Berners-Lee találta ki, a weblog elnevezést pedig John Barger használta elsőként 1997 decemberében, a magyar blogoszféra megteremtőjének egy Angelday felhasználó-nevű személy számít.
- 9 „Semmi sem teszi ennyire hatásosan tönkre az írás-kezdvet, mint az internetes napló írása. Kényszeres közlési mániává válik, és már nem arról szól, hogy átgondolni és megírni azt, ami majd megírja magát, hanem egyszerűen az információ- és betűléhség kiszolgálójává lép elő. Vázlat lesz abból, csak sutaság, aminek eredetileg a meghitt, boldog közlés vágyából kellene születnie... *Novellaötletek vesznek el így*, leíródik egy-két mondat, utalás valamire, valami többet érdemlőre, és máris halottá teszem a még meg sem születettet.”
- 10 Barbiegrml egologia: <<http://egolog.blogspot.com/>>
Dj Vitamoids hírei a Vajdaságból: <<http://bezveze.blogspot.com/>>
Pumpkin film- és barátnőközpontú blogja: <<http://pumpkin42.blogspot.com/>>
Kó Sára betegsége naplója: <<http://seronszton.blogspot.com/>>
Myreille Végtelen sík ítése: <<http://www.myreille.blogspot.com/>>
Susie Clueless állatvédő-öngyógyító naplója: <<http://neverminder.blogspot.com/>>
Suematra weblogja: <<http://suematra8.blogspot.com/>>
Fruzsina pánikszobája: <<http://www.fruzsina.tk/>>
A szerző blogja: <<http://www.kert.blogspot.com/>>
- 11 „A környező világ színössé vált: a legtöbb felület és alapzat, amelyek között élünk, színes. A plakátfalak, a kirakatdíszletek, a közlekedési táblák, az emyők, az alsónadrágok, a konzervdobozok, akárcsak a bennük a zöltség, az újságok és folyóiratok, filmek és televíziók – mind technicolort sugároznak. A század első felének szürke előidejéhez képest ez nem pusztán esztétikai változást jelent. A környező felületek azért sugároznak színesben, mert üzeneteket sugároznak. Jelenleg a bennünket és a világot érő üzenetek legtöbbje sík felületek kisugárzásaként ér bennünket. A környező világ immár nem sorokba, hanem síkba van kódolva. Kódolt világunkat a közelmúltig uraló lineáris szövegek a kétdimenziós kódok szolgálatába léptek. Olyan síkok váltak az információ hordozójává, mint a fotó, a képernyő, a vetítővászon. Az analfabéta környezethez hasonlóan ismét a képek jelentik a nyilvános közvetítőket, amelyek révén információhoz jutunk. A képek a szöveg ellen irányuló forradalma zajlik. Az ellenforradalmi folyamatra való tekintettel nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy új, eddig nem létező képformákra van szó. Ha a kodifikált világban kívánunk tájékozódni, akkor tüzetesen szemügyre kell vennünk őket. Ezek a képek nem pre-, hanem posztalfabetikusak. A lineáris írást – például a latin ábécét vagy az arab számokat – a képek ellen irányuló forradalom során találták fel” – írja a témáról Vilém Flusser.
- 12 Alberto Manguel: *Az olvasás története*. Park Kiadó. Budapest. 2001
- 13 Alberto Manguel *Az olvasás története* és Radnóti Sándor *A piknik* című munkája nyomán
- 14 Radnóti Sándor: *A piknik*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 2000
- 15 György Péter

16 Bálint Péter: *Nyílt kártyákkal*. Nagyvilág Kiadó. Budapest. 2001. 205. o.

17 Ezzel kapcsolatosan szögezte le Szegedy-Maszák Mihály, hogy „a huszonegyedik század elejére gyanússá, sőt egyenesen tarthatatlanná vált az úgynevezett szépirodalom mibenléte”.

18 Például a <http://irodalom.lap.hu/> oldalon a digitális irodalom következő forrásai találhatóak:

ALEPH <<http://aleph.ens.fr/>>

blather <<http://blather.newdream.net/>>

CETH <<http://www.ceth.rutgers.edu/>>

Das Project <<http://www.dasproject-online.de/>>

Frankfurt 99 <<http://www.frankfurt.matav.hu/>>

Gólem <<http://www.internent.de/golem/>>

HyperEpos <<http://www.auburn.edu/~downejm/hyperepos.html>>

HyperLiterature <http://ebbs.english.vt.edu/hthl/HyperLit_Home.html>

Hyperizons <<http://www.duke.edu/~mshumate/hyperfie.html>>

Hypertext Fiction <<http://www.duke.edu/~mshumate/hyperfic.html>>

Irodalmikávéházak <<http://www.sulinet.hu/tananyag/97106/on/kavehaz/indexjo.html>>

Magyar művek fordításai <<http://www.sztaki.hu/netahtml/kulk/index.htm>>

Mogyoró naplója <<http://blog.mogyoro.hu/>>

Nyugat <<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/nyugat/html/index.html>>

Online Biblia <<http://mzsola.iit.uni-miskolc.hu/biblia/>>

RPHA 5.05 <<http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>>

Silva Rhetoricae <<http://humanities.byu.edu/rhetoric/>>

Szótámapló <<http://www.sztaki.hu/providers/nightwatch/interakt/szotamaplo/>>

TEI <<http://www.tei-c.org/>>

Virtuális könyv <<http://www.lezlisoft.com-virtualbook.index-h.shtml>>

Written on the Web <<http://www.feedmag.com/95.09guyer/95.09guyer.html>>

100kezes <<http://100kezes.mno.hu/>>

Ószikék <<http://mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/arany/oszikek/html/index.html>>

Bloglaphu <<http://blog.lap.hu/>>

Gutenberg Digital <<http://www.gutenbergdigital.de/>>

Gutenberg Biblia <<http://prodigi.bl.uk/gutenbg/default.asp>>

19 Az idézett cím E-zin és blog rovata a következő oldalakra utal

Barburu <<http://barb.uw.hu/>>

CooCooFooZoo <<http://www.ccfz.hu/>>

Cyberpunk-elmélet <<http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200106/index.html>>

HelyzetEmber <<http://ludens.elte.hu/~laredo/helyzetember/>>

Litera, irodalmi portál <<http://litera.hu/>>

Merengő <<http://www.merengo.hu/>>

N-Zim <<http://n-zim.vze.com/>>

Terasz <http://www.terasz.hu/main.php?id=irodalom&page=news&rovat_id=95>

Ung-party <<http://hhrf.org/ungparty/bdk/index.htm>>

20 213. o.

21 209. o.

22 Seuil. Paris. 2000

23 A kizárólag a magas művészetet eszményítő, sznob értelemben.

24 Kömlödi Ferenc: *Fénykatedrális technokultúra* 2001. Kávé Kiadó. 2001

25 Az első magyar szöveggenerátort Papp Tibor alkotta meg 1993-ban Disztichon Alfa néven.

26 *Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Szerk: Rácz József. Új Mandátum Könyvkiadó. 2001